De Spaanse tragedie

Jef Last

bron
Jef Last, *De Spaanse tragedie*. Uitgeverij Contact, Amsterdam / Antwerpen 1962

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/last001spaa02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

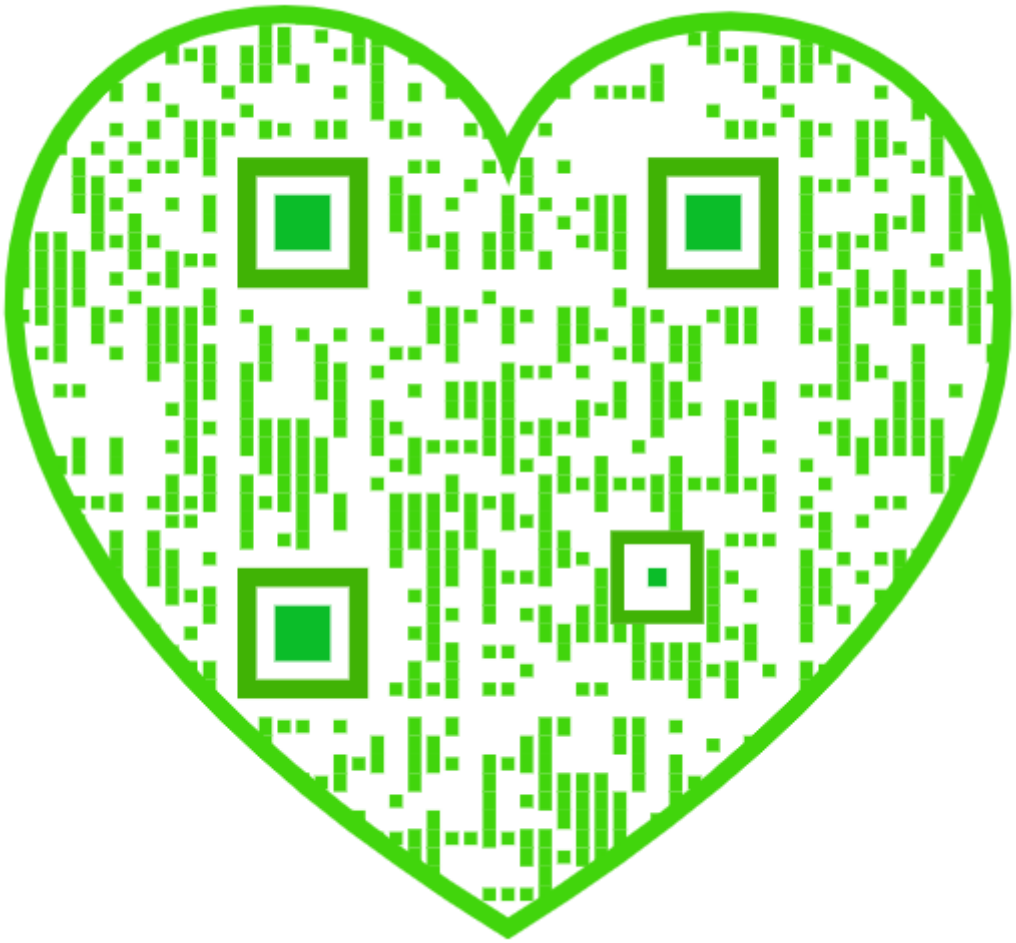

Inleiding

...Dit is het beste, het echtste en tegelijk het best geschreven boek, dat hij ons tot dusver gaf. Het belangrijkste wat de stof betreft, en het boeiendste, maar ook: zo meeslepend en als vanzelf goed geschreven, dat het zijn vorige, altijd min of meer kunstmatige produktie achter zich laat.

...De eigenlijke inhoud van *De Spaanse Tragedie* is zo goed, omdat deze bladzijden niet meer geven dan wat de schrijver kon verantwoorden: de lotgevallen van een soldaat aan het front. Nergens heeft men de indruk dat Last zich knapper voordoet dan hij is: zijn brieven moeten zich als vanzelf gevuld hebben met de stof die in zijn persoonlijk bestaan lag 'opgetast', en nooit nog schreef hij een zo natuurlijk en geladen proza. Wie dit voor propaganda en journalistiek aanziet, heeft niet genoeg van die beide soorten gelezen, en, om één voorbeeld te geven, hij legge hiernaast de reportage van de toch zo bekwame sovjet-journalist Ehrenburg: *No Pasaran,* om te weten waarom Last hem overtreft, en met welk ogenschijnlijk gemak. Alle ellende van de burgeroorlog vindt men hier, maar doorsneden door de meest oprechte levenslust, door de vreugde van de strijd-kameraadschap en, ondanks alle afschuw, het vertrouwen van de geïmproviseerde soldaat die, door de intensiteit van zijn actie juist, van de zure en bittere walmen van het huisvaderspessimisme werd verlost.

Wat Last deed, deden vele anderen, maar hij had de gave er, tussen de bedrijven door, op authentieke wijze van te getuigen. Sommige paragrafen uit deze brieven, als *Los Chicquetillos* (de jochies) en *Pajaro negro* (de zwarte vogel) zijn ontroerende en meesterlijke kleine novellen. Vreemder nog, in zijn vertaling van een lang gedicht van Miguel Hernandez, *De jeugd van Spanje,* en in een korter eigen vers, *Aan een gevallen makker,* toont Last zich dichter als nooit tevoren.

...Zelfs koppige buitenstaanders - die deze naam werkelijk verdienen - zullen dit boek, als eenzijdig maar daarom

eerlijk beeld van een van de bloedigste burgeroorlogen die de wereldgeschiedenis gekend heeft, met spanning lezen.

...Een paar onhandige maar suggestieve ‘auteurstekeningen’ begeleiden de tekst; op blz. 142 meen ik zelfs (door wie getekend?) het portret van el capitan Jef Last te herkennen, martiaal in zijn uniform, zoals men uit de grote oorlog de gekrabbelde portretten van de Franse dichter Apollinaire heeft gekregen.

E. DU PERRON

Fragmenten uit een kroniek in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 31 dec. 1938. Opgenomen in deel VI van het Verzameld Werk (G.A. van Oorschot, Amsterdam; copyright E. du Perron-de Roos).

Voorwoord

Toen ik in de herfst van 1936 besloot mij als vrijwilliger voor de verdediging van de Spaanse republiek te melden, had ik daarvoor verschillende redenen. Voortdurend had ik in mijn geschriften tot een daadwerkelijke strijd tegen het fascisme opgeroepen, en wanneer ik dan nu in de kranten las hoe, voor de eerste maal, bij de internationale brug van Irun, vrijwilligers uit vele landen inderdaad hun leven ingezet hadden, leek het mij lafheid zelf aan de kant te blijven staan. Ik was diep teleurgesteld, en bijna wanhopig, door wat ik op mijn reis met André Gide in de Sowjet-Unie gezien had, maar deze teleurstelling verzoende mij allerminst met de kapitalistische wereld, en ik was meer dan ooit overtuigd, dat een overwinning van Franco slechts het begin van een wereldoorlog en een dodelijke bedreiging van iedere vrijheid door het nationaal-socialisme zou betekenen. Ik meende bovendien, dat de misstanden in Rusland een gevolg waren van de isolatie der Sowjet-Unie binnen een reactionaire wereld, en dat een overwinning van het zoveel individualistischer en vrijheidslievender Spaanse volk noodzakelijkerwijze een vernieuwing van het hele revolutionaire socialisme ten gevolge zou hebben.

Eenmaal in Spanje schreef ik regelmatig persoonlijke brieven aan mijn vrouw in Holland, die door haar, in samenwerking met Uitgeverij Contact, zonder dat ik het wist, maar zeker niet tegen mijn wil, in brochurevorm gepubliceerd werden. Deze ‘brieven uit Spanje’ hadden zoveel succes, dat ze later door de uitgeverij gebundeld werden in een boek: *De Spaanse tragedie,* waarvan achtereenvolgens een Franse, een Engelse, een Zweedse, een Poolse en een Esperanto-uitgave het licht zagen.

In deze boekuitgave voegde ik nu aan de oorspronkelijke brieven een voorwoord en een nawoord toe, met mijn politieke stellingname zoals deze er na afloop van de burgeroorlog uitzag, mijn ongewijzigde afwijzing van alle nationaal-socia-

lisme, fascisme, imperialisme, kolonialisme en kapitalisme, maar ook mijn definitieve breuk met het communisme en de Sowjet-Unie, mede als gevolg van mijn ervaringen in Spanje. Hoewel de grote hoofdlijnen van wat ik in dat voor- en nawoord schreef mij nog steeds juist schijnen, is het toch begrijpelijk dat het vele wat ik sindsdien over de burgeroorlog las, en het veranderde perspectief waaruit wij na zoveel jaren deze gebeurtenissen zien kunnen, ook mijn politieke inzichten van destijds niet in alle opzichten ongewijzigd hebben gelaten. Het komt mij thans voor, dat niet mijn, begrijpelijkerwijs door affect gekleurde, meningen van die dagen het belangrijkste waren in mijn boek, maar het beeld dat ik daarin zo eerlijk mogelijk gegeven heb van mijn kameraden achter het front en in de loopgraaf. Het komt mij voor dat dit beeld de lezer des te beter in staat zal stellen zich een eigen mening te vormen, naarmate ik de mijne minder op de voorgrond stel.

Daarom waren de uitgever en ik van mening, dat het bij deze heruitgave beter was uitsluitend de eigenlijke brieven en essays uit Spanje te herdrukken, en van het achteraf geschreven voorwoord slechts de volgende regels, die het duidelijkst uitdrukken wat mijn bedoelingen bij het schrijven van *De Spaanse tragedie* geweest zijn:

‘Het is niet als intellectueel, maar in de eerste plaats als frontsoldaat, dat ik tot u wil spreken. En dan moet ik voor alles vaststellen, dat er een vrij grote tegenstelling bestaat tussen het front en het achterland, een vrij grote verontwaardiging onder de mannen in de loopgraaf over de politiek die achter het front gemaakt wordt. De soldaten hebben, terecht of ten onrechte, de indruk, dat allen die het werkelijk met hun idealen meenden, reeds in de eerste dagen naar het front gegaan zijn en dat de politieke tegenstellingen achter het front opgeblazen en in stand gehouden worden door politici, die in het voortbestaan van deze tegenstellingen hun levensbestaan vinden en de kans om niet zelf naar het front gezonden te worden. De oorspronkelijke politieke tegenstellingen zijn door het gemeenschappelijke leven aan het front meer en meer verdoezeld, alleen de wil tot de overwinning is gebleven en men zou de algemene stemming der frontsoldaten kunnen samenvatten in de woorden van Durutti: “Wij zijn bereid desnoods alles te verliezen, alleen niet de oorlog”.

‘De mannen in de loopgraven, dat is het volk zelf, dat zijn de eenvoudige arbeiders, boeren en kleinburgers van Spanje, zij behoren in vele gevallen tot de een of andere partij zonder dat zij het programma van deze partij inderdaad kennen of begrijpen; wanneer men het verstaat achter de leuzen te kijken die zij van buiten geleerd hebben, dan vindt men in hun harten geen economisch of politiek systeem maar uitsluitend een aantal redelijke, algemeen menselijke verlangens.

‘Deze verlangens zijn echter veel minder dan men algemeen aanneemt bepaald door directe economische belangen. De arbeider wie het er alleen om te doen zou zijn als een kleinburger te wonen, zou het geen maanden lang uithouden in de verluisde onderstanden van de loopgraaf. De boer die alleen voor zichzelf een beter leven zocht, zou niet bereid zijn dat leven vrijwillig iedere dag opnieuw op het spel te zetten. Wie de jeugd voor zich wil winnen door uitsluitend op haar verlangen, haar vermaak of haar verstrooiing te speculeren, verliest de jeugd, omdat zij alleen door het overschrijden van haar belangen, door moed en opoffering, haar waarde aan zichzelf en aan de buitenwereld kan bewijzen. De haat van een gehele jeugd tegen het “redelijke” pacifisme, is te verklaren uit de speculatie der pacifisten op haar angst en lafheid. Zo slaat een jongen die iets waard is de verzenen tegen de prikkels wanneer zijn vader hem redelijk tracht aan te tonen, dat de kruidenierszaak beter aan zijn belangen beantwoordt dan het kunstenaarsberoep waarin je honger moet lijden.

‘Het proletariaat echter is de jeugd der mensheid die haar waarde nog aan zichzelf en de mensheid moet bewijzen. Juist dit is het verschil tussen de tot socialistische held geproclameerde Stachanow-arbeider en de werkelijke, onbekende, socialistische helden in gevangenissen, concentratiekampen, op de barricade en in de loopgraaf, dat hun daad in zoverre irrationeel is als zij slechts het tegendeel van persoonlijk voordeel of begunstiging boven anderen voor hen kan brengen.

‘Ongetwijfeld verwachtte de Spaanse arbeider dat, na de overwinning, zijn gezin minder honger zou lijden en beter zou wonen dan vroeger, dat er voor zijn kinderen een betere weg open zou staan naar de toekomst. Maar de haat tegen de grondheer, die temidden van hun hutten in zijn paleis woont, komt niet, zoals de bourgeoisie meent, uit de wens voort om

ook zelf in zo'n paleis te wonen (u had de opmerkingen van mijn boerenjongens eens moeten horen als ik hen rondleidde door het paleis van de Alianza), hij is veel meer een morele haat die voortvloeit uit het beledigde rechtsgevoel, dat een dergelijk onderscheid voor hun eigen menselijke waardigheid niet kan dulden. Niet omdat hij hen uitbuitte, schoten mijn boeren uit Jaen* hun meester dood, maar omdat hij het verdomde ooit persoonlijk met hen te spreken en hun slechts antwoordde door de mond van zijn secretaris.

'Achter de politieke camouflage richten de werkelijke verlangens dezer mensen zich eenvoudig op meer liefde, meer vrijheid, meer rechtvaardigheid, meer cultuur en een klein beetje minder honger.

'Het komt mij voor, dat de werkelijke wensen der massa welke zich achter de theorieën verschuilen, in werkelijkheid vrij bescheiden zijn en binnen de grenzen ener democratische republiek met moderne uitbating der produktieve krachten en bodemrijkdommen van het land, inderdaad bevredigd zouden kunnen worden. De praktijk van een democratie met politieke vrijheid, arbeidersbescherming en levensniveau zoals men die b.v. in Noorwegen vindt, zou ongetwijfeld de overgrote meerderheid der soldaten die nu in de loopgraaf staan een sprookjesachtig paradijs toeschijnen'.

1962

* De j wordt in het Spaans steeds als harde ch uitgesproken.

Brieven uit Spanje
1935-1937

De jeugd van Spanje

De vijftienjarigen en die van achttien
de achttienjarigen en die van twintig:
'Ik ga om een man te worden
in de vuurlinie, die mij opeist
en als mijn uur is gekomen
voordat ik tot man gerijpt ben
zal ik in mijn graf een man zijn.
Ik vraag slechts dat van mij mag blijven
het licht van de zon dat ik liefhad
en mijn moed als een baken voor andren'.

In modder en slijk van de loopgraaf
in de kou van de dagende morgen
in de hitte der laaiende middag
leven de opstandige lijven
van hen die zich niet onderwerpen
en het licht volgt hen op hun wegen
tot een mantel van schaduw hen toedekt.
Als de ziekendrager hen wegdraagt
ziet men gewonden sterven
met zo glans-overtogen gezichten
dat het schijnt of de morgenzon opging
in stralengloed om hun slapen.
Zij gelijken op slapend zilver
op goudadren tussen de rotsen.

Zij zijn naar de loopgraaf gekomen
met het vaste besluit van hun harten:
'Hier willen wij wortel schieten
wortels, die niemand uitrukt'.
Wanneer de dood hen omvatte

was de maaier trots op zijn oogst.
Maar in de donkerste hoeken
in de hoeken der duisterste schaduw
wenen om hen die vielen
moeders die melk hun gaven
zusters die eens hen wiegden
bruiden die schenen van sneeuw
tot zwarte rouw hen omhulde
en het bloed in hun aderen koorts werd
weduwen die niet zijn te troosten
vrouwen die niet kunnen begrijpen
brieven en fotografieën
waarop de ogen zich breken
door zoveel geruisloze tranen
om zoveel schoonheid die heenging.

Zonnige jeugd van Spanje
uw beendren bedekken de velden
en slechts de roem van uw daden
blijft als 't geruis van een beekje.
Verspil uw bloed in de velden
zonnige jeugd van Spanje
dat het weerkeer als sap der olijven
dat uw beendren worden tot eiken!
Bloed dat zich niet durft verspillen
jeugd die zich niet durft te offeren
is geen bloed en is geen jeugd
kan niet blinken en kan niet bloeien!
Wie overwonnen wordt geboren
wordt oud geboren en stervend
komt met de ouderdom van eeuwen
en was oud eer hij werd geboren.

Altijd dringt de jeugd naar voren
de jeugd zal altijd overwinnen
als de toekomst van Spanje bedreigd wordt
zal de jeugd van Spanje haar redden.

Liever de dood met ons wapen
dan het leven als slaaf van de vijand
dan het leven zonder verwachting
dan het leven waarvoor men zich schaamt.

Wanneer niets dan as zal blijven
van de steden waarin wij woonden
zal als vlam uit die as nog opslaan
de kreet waarmede wij stierven:
O, Spanje, waarvoor ik geleefd heb
O, Spanje, waarvoor ik in de dood ging!

Vrij naar Miguel Hernandez

Madrid, 10 oktober 1936
Vreemdelingen

Enkele dagen voor ons vertrek las ik in *Rex voor Vlaanderen:* ‘Zonder de Franse hulp zou Irun reeds Spaans zijn!’

Het kopje paste bij een berichtgeving die zich algemeen aangewend heeft de opstandelingen ‘nationale troepen’ te noemen, terwijl het wettige leger der republiek samengevat wordt onder de titel ‘de roden’.

Men moet zich dat, bij alle objectiviteit, goed trachten voor te stellen.

‘Nationale troepen’, dat zijn de officieren die aan de republiek trouw zwoeren en van de republiek hun soldij ontvingen slechts om in het geheim de samenzwering tegen deze republiek voor te bereiden.

‘Nationale troepen’, dat zijn zij die, met Italiaanse en Duitse bommenwerpers, Spaanse dorpen en steden bombarderen, zij die op Portugees grondgebied contracten afsluiten om de levering van oorlogstuig straks met Spaanse eilanden en Marokkaanse luchthavens te betalen.

‘Nationale troepen’ zijn de gepreste Arabische huurlingen, aan wie men de plundering van Spaanse steden beloofd heeft.

‘Nationale troepen’, zo noemt men het vreemdelingenlegioen, die toevlucht voor het gespuis der mensheid, waar, zonder dat men naar naam of afkomst informeert, iedereen wordt toegelaten die voor geld bereid is op iedereen te schieten die zijn officier hem aanwijst.

De ‘roden’ echter, dat zijn de tienduizenden arbeiders van Madrid die vrijwillig de wapens grepen, de boeren van Castilië, de mijnwerkers van Asturië, de eenvoudige dorpspastoors der Basken, de kunstenaars en intellectuelen der hoofdstad, de leider der katholieke jeugd, Bergamin en de Catalaanse nationalisten.

De magere vrouwen die de wapens hebben gegrepen, de jon-

gen van 16 jaar die zich vanmorgen meldde, vierde zoon uit een gezin waarvan reeds drie broeders aan het front staan, de militionairen aan het front waarvan de getekende wenkbrauwen half uitgewist waren door de regen, de boerenarbeider die ons lachend een koninklijk papier: 'afgekeurd voor de militaire dienst' zien liet, de student in de bouwkunde die in Naval Perral als een paard ingespannen de kanonnen voorttrok en de professor in mathematica die zijn batterijcommandant was, dat alles zijn: 'de roden'. Maar ben ik zelf dan niet het bewijs dat ook in het leger der republiek vreemdelingen dienen?

De strijd in Spanje is niet slechts een strijd voor de democratische republiek, hij is een strijd voor de democratie in Europa. De vrede is ondeelbaar - en de internationale saamhorigheid is een voorwaarde tot behoud van de vrede, daarom zijn ook uit alle landen anti-fascisten te hulp gesneld.

Een nederlaag der democratie in Spanje betekent strategisch dat de ring om Frankrijk gesloten is en het fascisme met de grootst mogelijke zekerheid ener overwinning de wereldoorlog kan beginnen.

De zaak van het wereldproletariaat is één en ondeelbaar als de vrede en het woord 'Internationale' zou geen zin meer hebben wanneer niet proletariërs uit alle landen hun makkers in Spanje vrijwillig te hulp wilden snellen.

Ik weet hoe tientallen Duitse emigranten van hun laatste, tezamengebedelde steuncenten, naar Parijs gereisd zijn om zich daar als vrijwilligers te melden.

Ik weet echter ook hoe zij bijna allen werden afgewezen omdat de Spaanse republiek overvloed aan vrijwilligers heeft, maar gebrek aan wapens.

In het algemeen worden slechts zij aangenomen, die om militaire of andere redenen voor de krijgsverrichtingen bijzondere waarde hebben.

Zo is het bekend dat de strategische verdediging van hen in hoofdzaak door een Franse reservekapitein en een Duitse emigrant die de grote oorlog meegemaakt had, geleid werd. De Franse kapitein is, zonder dat wij zijn naam weten, in de laatste schans gesneuveld.

De Duitser heette Hoffman. Een vriend die, van de Franse grens, de krijgsverrichtingen had gadegeslagen, vertelde ons: - 'Tegenover hen lag het vreemdelingenlegioen. Telkens

wanneer die nacht het geweervuur een ogenblikje zweeg, hoorden wij Hoffman roepen: “Kameraden! Ihr seid Proleten wie wir! Warum kämpft ihr nicht mit uns gegen eure Unterdrücker?”

‘Iedere keer dat hij riep volgde bijna onmiddellijk een salvo. Kort voor de morgen hebben de kogels doel getroffen. De stem van Hoffman zweeg, doch zij wordt overgenomen door de anti-fascistische strijders en zal blijven klinken tot de “nationale troepen”, “Brüder warum kämpft ihr nicht mit uns gegen eure Unterdrücker?”’

Ja, zij zijn vreemdelingen die de zaak der Spaanse democratie willen dienen. De oude Oostenrijker die wij, die eerste avond in Madrid, in de centrale kazerne van het 5de regiment vinden, is een vreemdeling. Hij is in de wereldoorlog gevangengenomen door de Russen en heeft daarna, zij aan zij met zijn vroegere vijanden, in Siberië tegen Koltchak gevochten. Tot aan de staatsgreep van Dolfuss was hij metaalbewerker in Wenen. Zijn vrouw en zijn enige jongen zijn bij het bombardement der Weense arbeidershuizen gesneuveld. Hier in de kazerne is hij een der weinigen die weten hoe een machinegeweer bediend moet worden.

Ook twee studenten uit Oxford die toevallig hun vakantie in Spanje doorbrachten toen de opstand uitbrak. Beiden waren pacifisten. ‘Juist daarom’, zeggen zij, ‘hebben wij dienst genomen’.

Zij zijn vreemdelingen. Eén misschien op tienduizend, verstrooid over al de troependelen die de fronten in het zuiden, centrum, westen en oosten verdedigen. Het is zeldzaam en uiterst toevallig dat zij elkaar treffen. Maar het is voldoende om te bewijzen dat het woord ‘solidariteit’ geen lege klank is. Zij zijn vreemdelingen, maar de Spaanse kameraden doen alles om hen dit vreemdelingschap te doen vergeten. Het is weinig gezegd, dat iedere kameraad in de kazerne voor hen een vriend is, iedere maat een broeder. Ze zijn trots op de vreemdelingen in hun midden, zoals men trots is op een nieuw en zeer bijzonder vaandel. Ze voeren hen rond door die verschrikkelijke arbeiderswijken van Madrid die misschien wel de armoedigste armoebuurten zijn van de wereld. Ze vertonen hen aan hun kennissen, ze nodigen hen bij hen thuis te eten en verontschuldigen zich dat het rantsoen zo klein is. Vrou-

wen houden hen staande en geven hun van hun armoede meloenen en vijgen. Kinderen hangen zich aan hun arm. Baardige oude arbeiders omhelzen hen. De intendance overlaadt hen met kledingstukken, geen enkele militionair vertrekt zo goed uitgerust naar het front als zij. Wanneer, in de vuurlinie, het eten uitblijft, komt men u het enige, doorweekte stuk brood brengen dat nog in de foeragezak is overgebleven.

Vreemdelingen? Nooit heb ik ergens zoveel spontane hartelijkheid gezien als tussen deze kameraden, die elkaar nauwelijks verstaan. En ik herhaal de woorden die een kameraad, langzaam en bijna spottend, om ze mij goed in te prenten, vormt:

'todos los proletarios del mundo son hermanos!'*

12 oktober

Wij waren, alles bij elkaar, ongeveer 20 man, uitgezonden om tussentijds de verliezen aan te vullen van een compagnie die reeds twee maanden aan het front lag. Kort voor het vertrek had een kameraad ons uitgenodigd die middag nog bij hem te komen eten. Als bekwaam vakman metaalbewerker woonde hij in een vrij aardig huisje. Terwijl zijn vrouw het eten klaarmaakte, toonde hij ons zijn moestuin. De veldjes voor aardappelen en tomaten waren uitgedroogd en verwaarloosd. 'Perdido!' Dit was de derde keer dat hij naar het front ging, dan bleef er niemand achter die de tuin behoorlijk kon bewerken.

* Alle proletariërs der wereld zijn broeders.

Een meisje van vijf en een kleine bengel van drie klemden zich aan hun vader vast en klommen, onder het eten, op zijn knieen. Zijn vrouw bediende ons met roodbehuilde ogen. Maar toen we afscheid namen waren haar laatste woorden: ‘no passaran!’ (ze zullen er niet doorkomen!). En nog van de weg af konden wij haar, met opgeheven vuist, zien staan op de veranda.

‘Onze Spaanse vrouwen hebben veel geleden’, zei hij plotseling ernstig - ‘wat is eraan te doen? Er voert geen andere weg naar de vrijheid!’

Terwijl wij naar het station marcheerden zongen de kameraden de ‘Internationale’, de ‘Jonge Garde’ en ‘Bandiera roja’. Allen waren vrolijk maar niemand was dronken of luidruchtig. Tussen hen in zag ik Nicasio, die 17 jaar is en Orubio, een landarbeider uit de bergen, die drie dagen ver is komen lopen om bij ons dienst te nemen. Wij hebben die eerste dagen in de kazerne vaak om Orubio gelachen, die in zijn kort geknipte haren een gekruiste sikkel en hamer had laten scheren. Zoiets kunnen ze toch maar alleen bedenken in de dorpen! Op een middag, dat ik naast Orubio over de Avenido de la Republica liep, kreeg hij plotseling en schijnbaar ongemotiveerd een huilbui. Hij wees op een vrouw die een kleintje de borst gaf, terwijl een meisje van ongeveer twee jaar zich vasthield aan haar rokken. ‘De mijne waren ook drie maanden en twee jaar’, zei hij, ‘toen de fascisten hen, tegelijk met mijn vrouw, hebben neergeschoten. Omdat ze niet wou vertellen waar ik me had verborgen’.

Van dat ogenblik af lachte niemand meer om Orubio's sikkel en hamer. Hij zelf verklaarde het zo: ‘Wanneer de fascisten me soms vangen, zullen ze tenminste weten dat ik communist ben!’

Aan het station bij Atocha waren de lege eet- en slaapwagens der internationale treinen op dood spoor gereden. Onder de ontzaglijke overkapping stond een enkel puffend treintje, dat naar het front ging vertrekken. De tweedeklassewagens waren bestemd voor de militairen. Onze makkers namen erin plaats zoals men voorzichtig, bij een deftige familie, in de gemakkelijke stoelen gaat zitten. Er was geen krasje in het hout en geen vlek op de fluwelen zittingen te bespeuren.

In de wagon naast de onze had, tussen zijn soldaten, een

luitenant-kolonel plaatsgenomen, die nog de uniform droeg van het oude, regulaire leger. Ik ging naast hem zitten en knoopte, in het Frans, een gesprek aan. Hij vertelde mij hoe hij nog, samen met Franco en Mola, in Afrika gediend had. 'Toen de revolutie uitbrak', zeide hij, 'heeft men ons voor de keuze gesteld trouw aan de republiek te zweren of, met behoud van onze wedden, ons uit de dienst terug te trekken. Franco heeft trouw gezworen om des te zekerder het oorlogs-materiaal van de republiek volledig in zijn handen te krijgen. Voor mij echter is een woord een woord en een verrader een verrader. Mola heeft in Toledo 700 van onze militionairs door zijn Moren af laten maken. 700 gevangenen'. Hij wees op de kameraden om ons heen in de wagen. '700 jongens als deze hier. Het beste mensenmateriaal dat Spanje ooit gehad heeft. En zulke lieden noemen zich nationalisten!'

In de coupés was het nu donker. Daar wij in de eigenlijke frontzone kwamen, reed de trein verder met gedoofde lichten. Naval Perral was de laatste plaats die door onze troepen nog bezet wordt. Terwijl achter de heuvelrand de mitrailleuses nijdig blaften, bracht men ons door het donker naar een in beslag genomen landhuis. We wikkelden ons in onze deken en sliepen, zo goed het ging, op de stenen vloer met onze rugzak als kussen.

De stellingen bestaan uit grijze rotsblokken, die hier en daar door borstweringen van slordig gestapelde stenen zijn verbonden. Achter ons, in de diepte, ligt Naval Perral, waar de granaten voortdurend in ruikers van opgewerveld stof en stenen ontploffen. Voor ons, op de hogere bergkammen die het dorp insluiten, liggen, eveneens onzichtbaar achter hun rotsblokken, de Moren. Tweemaal is het dorp reeds in hun handen geweest, tweemaal heeft de colonne Mangada het op de vijand heroverd. Thans trachten zij voor de derde maal de ijzeren ring om ons te sluiten, die nog slechts daar, waar de pantsertrein voortdurend over de spoorweg heen en weer rijdt, een nauwe opening in de richting van Nawas del Marques heeft. Zo nauw is deze ring intussen reeds geworden, dat daar, waar wij liggen, onze hoogvlakte niet slechts door de vijand tegenover ons, maar ook door de meer toevallige kogels van links en rechts uit de flanklinies wordt bestreken.

Dit wordt reeds het derde etmaal dat wij hier liggen en nog valt er van onze compagnie geen enkel heldenfeit te berichten. Na het grote bombardement van zondag, toen de vijand meer dan 2000 granaten in ons dorp wierp, verwachtte de staf algemeen een aanval van Moorse cavalerie en tuurden wij gespannen voor ons uit in het donker. Kameraden zeiden: ‘Zorg er vooral voor, dat je altijd één kogel bewaart. Wanneer de Moren ons gevangennemen, worden we niet slechts gefusilleerd, maar snijden ze ons met hun bajonet levend aan moten’. Onze patroontassen hingen open en onze hand lag op de grendel. Maar de aanval bleef uit. Het gerucht ging dat de Moren, gedeprimeerd door de koude, geweigerd hadden om te attaqueren. Later in de nacht brak, als van dol geworden honden, het blaffen der mitrailleurs telkens opnieuw op andere sectoren van het front los. Bij ons floten slechts nu en dan, als nijdige wespen, verdwaalde kogels over onze hoofden of ze beten zich met een droge smak vast in de stenen der borstwering. Onze werkelijke vijand waren niet de vijandelijke kogels, maar de koude en de regen. Die hele eerste nacht, onophoudelijk, stroomde de regen. Terwijl de spanning zakte en nog slechts de schildwacht uitkijk hield, lagen we, enkel in onze deken gehuld, rillend naast elkander op de van water glimmende stenen. Toen het morgen werd kropen nieuwe vuilgrijze wolkenmassa's van achter de bergen in het westen langzaam nader. Verloren slierten van hun mantels hulden ons telkens opnieuw minutenlang in hun ijskoude nevel. Geen ogenblik brak de zon door. Na 24 uur waren schoenen en kousen doorweekt en onze dekens wogen als lood om onze schouders. Warm eten bleef uit, daar de vijandelijke artillerie een paar granaten midden in onze keukenbatterij gejaagd had. De tweede dag, toen de vijand onze verbindingslinie met het dorp onder vuur nam, bleven ook brood, worst en wijn uit. Vanmorgen is onze sergeant op zijn buik door de vuurlinie gekropen en teruggekomen met een klein vaatje wijn en enkele trossen druiven. We krijgen ieder slechts een halve beker, ‘want’, zeggen de makkers, ‘als je met een lege maag veel drinkt, kan je niet meer zuiver schieten’.

Alsof de kogels niet dichter dan gisteren over onze hoofden floten, loopt de kleine Nicasio rustig heen en weer op de vlakte en snijdt met zijn bajonet distelstruiken, waarvan wij, achter

het grootste rotsblok, een armzalig vuurtje stoken, dat meer rook geeft dan warmte...

Die morgen om elf uur kwam de kapitein langs. ‘We moeten het nog tot vijf uur vanavond uit zien te houden, jongens! Alle reserve is nodig voor de andere sectoren, waar de vijand voortdurend aanvalt. Ik kan alleen diegenen af laten lossen die zich absoluut ziek voelen!’

Er meldde zich niemand.

In onze volkomen doorweekte dekens hurkten we achter de rotsen en Jezus Martin Perez, een straatreiniger uit Madrid, die naast me lag, zei: ‘Het valt nog mee, om vijf uur al aflossing. Veertien dagen geleden hebben we acht dagen aan één stuk zo in de rotsen gelegen, waarvan drie zonder eten’.

Er kan, geloof ik, niet genoeg op gewezen worden, dat al onze militionairs zonder één enkele uitzondering vrijwilligers zijn en onze regimenten niets anders dan bewapende partijformaties. Van 10 oktober af echter gaat de militarisering in, wordt de eenheid van commando onder het ministerie van oorlog ingevoerd tegelijk met een nieuwe, democratische, maar streng militaire discipline. In vast vertrouwen op de wil van dit volk om te overwinnen stelt, midden in de oorlog, de regering het aan iedereen die met de militarisering niet is ingenomen vrij, om zijn dienstverband te verbreken en op 10 oktober naar huis te gaan.

Wij waren die middag afgelost door een compagnie die enkele uren geleden uit Madrid was aangekomen. Vrijwel allen waren vrijwilligers, die voor het eerst aan het front kwamen. Niet slechts in leeftijd, maar in hun gehele wezen hadden zij iets van kinderen. Ze namen de geweren van ons over en wij zagen hun laatste rijen zingend achter de heuvelrand verdwijnen. De regel: ‘Sabemos vencer o morir’ (wij weten te overwinnen of te sterven), uit de ‘Jonge Garde’, was voor hen allesbehalve een leuze.

Zonder wapens bleven wij in onze villa als reserve. Uit de torenkamer konden wij de gehele volgende dag de operaties volgen. De vijand zette een vertwijfeld offensief in en slaagde erin, enkele uren lang, de enige weg af te sluiten die ons verbindt met Madrid. Alleen onze kapitein had een revolver.

Grimmig zeiden de jongens: ‘Als ze nou doorbreken krijgen de Moren ons toch nog levend in handen!’ Uit het noorden werd een nieuwe vliegeraanval gemeld.

Op dat ogenblik kwamen de sergeants melden dat in de grote benedenzaal onze politieke gedelegeerde zou spreken over de betekenis der militarisatie. Vijf minuten later waren de Moren en de vliegers boven ons hoofd vergeten. Fel laaiden de hartstochten op in de discussie. Er waren landarbeiders die het verschil tussen een kapitalistische en een democratische discipline niet konden begrijpen. Zij zeiden: ‘Wij zijn soldaat geweest onder de koning en we vechten juist als vrijwilligers opdat onze kinderen geen soldaat hoeven te worden’. Anderen zeiden: ‘Al beveelt men het ons tienmaal, dan zullen we nog weigeren kameraden om de een of andere domheid op hoger bevel te fusilleren’.

Dieper en grondiger waren de bezwaren der anarchisten. Een van hen formuleerde: ‘Wij zijn het bewapende volk, de strijders der revolutie en we willen niet verlaagd worden tot willoze troepen van een burgerlijke regering’.

Onze gedelegeerde wees erop, dat ook de syndicalisten in hun bladen de noodzakelijkheid van een ijzeren discipline ingezien hadden. Hij zeide, dat de samenwerking en controle der partijen de waarborg bood dat de troepen niet misbruikt konden worden. Hij wees erop, dat onze verliezen tot nog toe tienmaal zo hoog geweest waren als ze behoefden te zijn bij een militaire discipline en een behoorlijke exercitie. Hij legde de nadruk op de noodzakelijkheid om te overwinnen, wat, tegenover de militair gedrilde troepen der rebellen, slechts mogelijk zijn kon bij een strikte onderwerping aan één enkele militaire leiding.

Zonder een bepaald besluit genomen te hebben ging de vergadering uiteen. De elektrische leiding was verbroken en overal in gangen en kamers waren de luiken gesloten. Wij tastten in het donker naar ons plaatsje op de vloer om te slapen. Het geweervuur was minder geworden en we hoorden dat onze troepen hun oude stellingen hadden heroverd.

Drie dagen later keerde onze compagnie met verlof naar Madrid terug. Zij, die met de militarisatie akkoord gingen, konden zich twee dagen later weer aan de kazerne melden. Van-

morgen, op de binnenplaats, heb ik hen allen weergezien. Orubio, José, Nicasio en onze Jezus, die de woordvoeder was der anarchisten. Eén voor één ontvingen ze hun nieuwe zakboekje. Jezus begroette mij op de wijze der anarchisten, waarbij de hand van de een om de pols sluit van de ander. Hij lachte. We zijn nu eenmaal één compagnie en we blijven bij elkander. Het voornaamste is de overwinning.

Waarschijnlijk zullen we dus, over twee dagen, weer met dezelfde ‘bandieten’ naar het front vertrekken. Men zegt ons dat er reeds sneeuw ligt in de Siera!

20 oktober
Het achterland

Madrid was veranderd! Ik kende de Gran Via en de Calle Alcala met haar protserige wolkenkrabbers en protseriger vertoon van luxe-auto's. De geblaseerde voornaamheid der internationale hotels, de boulevards waar men flaneerde en de cafés waar, boven de eindeloze gesprekken, de tijd zelf in een blauwe mist van sigaretterook dood was gelopen. Ik kende - in de métro, op de stoepen van banken, hotels en theaters - in parken en voor de kerken - de invaliden, bedelaars en moeders die de ellende van hun kinderen exploiteerden. Ik kende de verholenheid der armoebuurten en de glimmende steken der guardia civil die aan gelakte doodkisten deden denken.

De bedelaars zijn, tegelijk met de guardia civil, verdwenen.

De luxe-auto's zijn in beslag genomen en met rode of witte letters ruw beschilderd. De verveeld slenterende bourgeoisie is weggevaagd van de straten. In plaats daarvan wemelt het in de straten van uniformen, of liever - want wie kan hier van uniformen spreken! - het wemelt van arbeiders in overalls die aan een mutsje, een koppelriem, een omgesnoerde revolver of een geweer over hun schouder, kenbaar zijn als militionairs. Zij zijn het die aan de stad haar nieuwe gezicht geven: het onmiskenbare proletariërsgezicht der revolutie!

Neen, ik heb nergens, noch in het centrum, noch in de volkswijken, ook maar één enkele gebroken winkelruit gezien. Alle winkels waren open. De goedkope warenhuizen zo goed als de juweliers, de grote luxezaken en de winkels voor comestibles en etenswaren. Alles was te krijgen en de prijzen waren lager dan die welke wij in Parijs betaalden. Politie zowel als verkeerspolitie zijn uit de stad verdwenen. Merkwaardig is het plotseling bijna volkomen verdwijnen van de misdaad. Van alle kanten verzekert men ons: 'Er wordt in Madrid op het ogenblik niet meer gestolen!' Ten dele valt dat te begrijpen. Daar waar de politie slechts twee ogen heeft, heeft het proletariaat er duizend. Diefstal, in deze dagen, is diefstal aan het volk, en het volk straft met onverbiddelijke gestrengheid.

Een milicien in onze kazerne, die men bij het stelen van een portemonnaie betrapte, was een uur later neergeschoten, veroordeeld door zijn eigen makkers. In één der Kastiliaanse dorpen werd het gehele revolutionaire comité gefusilleerd, omdat de leden zich, bij het in beslag nemen van fascistische goederen, persoonlijk hadden verrijkt.

De alvarez* zeide tegen mij: 'Voor ons is de zaak heel eenvoudig. Het gaat niet alleen om "overwinnen of sterven". Maar wanneer wij sterven, dan sterft met ons iedere hoop, elke vooruitgang, alles waarvoor het waard is te leven. Aan onze zijde staat in Spanje alles wat kunst is, intellect, humanisme, aan de andere kant de verwatenste, domste bourgeoisie, het brutaalste landbezit en de ignorantste geestelijkheid die de wereld ooit gekend heeft. Daarom kan deze strijd geen

* Tweede luitenant.

einde nemen zolang er nog tien mensen leven die Spanje werkelijk liefhebben. Altijd opnieuw zal het verzet weer opstaan'.

En de kerk? hoor ik vragen. Kan het geloochend worden dat de godsdienst en zijn dienaren op de verschrikkelijkste wijze vervolgd zijn en dat het bloed van zijn priesters weer als in de dagen der eerste christenmartelaars gevloeid heeft?

Laten wij voorzichtig zijn! In het huis van de gehangene spreekt men niet over de strop en de kerk van Spanje, die op autodafés en inquisitie kan terugzien, heeft weinig reden om van bloed te gruwen. Ook de vrijdenkerij heeft haar martelaren en wij herinneren ons de naam van Ferrer! Er zijn priesters gevallen, maar velen van hen droegen in de ene hand een kruis en in de andere een revolver. Er zijn kerken opgeblazen wier torens mitrailleursnesten waren en kloosters zijn in brand gestoken achter wier muren mohammedaanse scherpschutters hun geweer bedienden!

De vliegtuigen die de volkswijken en scholen van Madrid bombarderen dragen een gezegend beeldje van de H. Christoforus en op iedere tank van Franco bevindt zich een geëmailleerde maquette met het Heilig Hart van Jezus! Willen wij daarmee loochenen dat overal, met uitzondering van Baskenland, tot in de kleinste dorpjes, de kerken gesloten zijn, de priesters verdreven of gedood en de kloosterlingen gevlucht? Wij denken er niet aan.

Niet het revolutionaire volk, maar de kerk zelf heeft zich te verdedigen tegen de vreselijkste aanklacht die de geschiedenis kan uitspreken.

Van de tijd der Moren af heeft de katholieke kerk in Spanje onbeperkt geheerst over dit volk van 25 miljoen zielen. Moren en Joden waren verdreven en de ketters verbrand. Regering, onderwijs, liefdadigheid, pers, kunst, censuur waren in haar handen. Van geboorte tot dood had zij invloed op het leven van iedere Spaanse burger. Ongemeten waren haar schatten, talrijker dan in enig ander land der aarde waren haar geestelijken.

Thans echter, na meer dan tien eeuwen officieel katholicisme, maakt het volk de balans op, thans blijkt het dat het onvermoeide werk der geestelijken in de harten van miljoenen arbeiders en boeren niets anders gezaaid heeft dan diepe ver-

achting, haat en woede tegen een kerk die al die eeuwen door de bewuste bondgenoot geweest is van uitbuiting en onderdrukking.

Iedere dag trekken nieuwe tienduizendtallen vrijwillig naar de slagvelden. Zonder uitzondering zijn zij gedoopt, zij hebben hun eerste communie gedaan, velen zijn kerkelijk getrouwd, allen hebben de priester van de kansel over hel en vagevuur horen prediken.

Maar van al deze tienduizenden is er geen enkele die bang is voor de eeuwige verdoemenis, geen enkele die in zijn laatste uur behoefte heeft aan de laatste sacramenten van de priester. Ik heb ze zien sterven op het slagveld en ik heb hun ogen vergeleken bij vertrapte bloemen.

Zelfs de vijand heeft de heldenmoed erkend, waarmee deze vrijdenkers weten te sterven.

Is er een groter aanklacht tegen de kerk denkbaar dan deze, dat honderdduizenden van haar zonen met de dood voor ogen bewust haar genademiddelen voor zichzelf verwerpen?

Ik denk aan de nerveuze, vergeestelijkte figuur van Bergamin, de bekende katholieke filosoof en schrijver. Er is iets houterigs in zijn bewegingen, dat soms doet denken aan een invalide. In werkelijkheid is hij een voortdurende bron van energie en bezieling. Alberti zeide van hem: ‘Bergamin is de dapperste van ons allen’.

In een der kleine restaurants van Madrid spreek ik met Bergamin; hier tegenover mij zit iemand die roept in de woestijn en luistert, luistert of niet ergens achter de horizon de roep van een broeder antwoordt.

‘Ik weet’, zegt Bergamin, ‘dat de sociale wedergeboorte van het katholicisme even noodzakelijk is als de vergeestelijking van een communisme dat, zonder dit, in een moeras van opportunisme moet verzinken. Ik weet dat communie en communisme dezelfde stam hebben en dat, alle ratio ten spijt, onze harten elkander reeds gevonden hebben, omdat wij allen de rechtvaardigheid willen voor die eenvoudigen der aarde, die Christus het naaste waren. Het is geen toeval, dat de apostelen van Christus arbeiders waren en geen generaals als Mola!’

Bergamin, katholiek en revolutionair

Men vraagt zich, bij de eerste ontmoeting, af, op welk schilderij van Greco men dit zo volkomen vergeestelijkt gezicht reeds eerder gezien heeft. Men zoekt, onwillekeurig, naar het een of ander lichaamsgebrek en bemerkt pas later de prachtige mannelijke vitaliteit in deze schijnbaar zo fragiele gestalte. Men heeft, van het eerste ogenblik af, de zekerheid van zijn geestelijke superioriteit boven zijn gehele omgeving, maar de warme menselijkheid die van hem uitgaat is zo intens, dat het ieder minderwaardigheidsgevoel bij voorbaat uitsluit. In gezelschap van Bergamin is het of een figuur als die van Franciscus van Assisi plotseling vlees en bloed kreeg... Bergamin is de zoon van een der bekendste advocaten van Madrid, die conservatief minister was onder het koninklijk regime. Zelf studeerde hij rechten. Zijn vrienden zeggen lachend: 'Dat was een vergissing, niet de rechten zijn het, maar het Recht, waarvoor Bergamin zich zijn gehele leven geïnteresseerd heeft'. Dit rechtsgevoel is voor hem onverbrekelijk met zijn diep katholieke levensovertuiging verbonden.

Naast mij, aan het kleine cafétafeltje, zit de man die, als katholiek door de regering geraadpleegd, zich *tegen* het wederopenen der kerken in Madrid verklaard heeft: 'Liever de catacomben, dat is tenminste ècht. Het vraagstuk van het katholicisme in Spanje is te diep om, ter wille van de buitenlandse propaganda, zich met een louter opportunistische oplossing tevreden te stellen. *Het gaat niet om het openen of sluiten van kerken, maar om de gezuiverde wederopstanding van het waarachtige katholicisme in de harten*'.

Zo kan alleen de man spreken die drie jaar geleden reeds in de titel van zijn tijdschrift het programma neerlegde van onverbiddelijke strijd tegen iedere halfheid. Dit tijdschrift heette *Cruz y Raya,* een moeilijk te vertalen Spaanse woordspeling, die zowel 'tabula rasa' als 'plus of min', 'ja of neen' betekent! *Cruz y Raya* ontwikkelde zich van een literaire revue

tot een uitgeverij die alles bracht wat, naar de mening van Bergamin, een diepere menselijke waarde in zichzelf had. Bij *Cruz y Raya* verschenen zowel Malraux en Alberti als de grote Spaanse mystieken. *Cruz y Raya* bracht de jonge Spaanse en Spaans-Amerikaanse dichters tegelijk met een leven van St.-Catherina van Siena, de studies van Bergamin over Lope de Vega en de heruitgaven der grote Spaanse klassieken.

Ondertussen verschenen daar ook Bergamins eigen, van geest sprankelende werken: een bundel aforismen: *De raket en de sterren,* zijn drama *Drie scènes onder 90°,* zijn werk over de tauromachie *Het hoofd vol vogels* en de *Disparadero Español,* waarvan ik de titel niet kan vertalen.

Cruz y Raya werd in korte tijd het centrum waar alle straten van het Spaanse intellect samenkwamen, een bron van revolutionaire energie op alle gebieden van het geestelijk leven.

Niet dat het zich met de politiek in de gewone zin van het woord bemoeide. ‘Wanneer ik een wiskundige uitnodigde over wiskunde te schrijven of een musicus over muziek’, zegt Bergamin, ‘vroeg ik mij zelfs niet af, of zijn politieke overtuiging met de mijne overeenkwam. Zozeer ben ik overtuigd dat alle ware wetenschap, alle werkelijke kunst en alle waarachtige religie ten slotte op hetzelfde neerkomen: dienst aan de mensheid’.

In *Las cosas claras,* citaten uit de grote Spaanse denkers en dichters, trachtte Bergamin deze eenheid van menselijk willen aan te tonen als de rode draad die door de gehele Spaanse, ja door de gehele wereldcultuur loopt: ‘De grote traditie van Spanje is altijd revolutionair geweest. Ieder gedachtensysteem is dialectisch opgebouwd uit twee tegendelen: de conservatieve wil tot behoud van eeuwig geldende waarheden en de revolutionaire tendens die, op het gebied van het tijdelijke, een voortdurende vooruitgang nastreeft. Onze klassieken waren groot omdat zij in voortdurend levend contact met het volk stonden en het begrip “volk” is hier in Spanje synoniem met het begrip revolutie’.

Bergamin ziet in dit humanisme het grondbeginsel dat, over de grenzen der politieke partijen heen, de grondslag voor een niet slechts opportunistisch eenheidsfront kan worden.

‘Overal is de mens’, zegt hij, ‘en alles is voor de mens. Ik ben

christen omdat God in Christus een mens als ikzelf is geworden. Wanneer wij in God niet de mens zagen, zou het voor ons onmogelijk zijn, werkelijke gemeenschap met Hem te hebben. Doch tegelijk kunnen, in dit geloof aan de mens, christenen en niet-christenen elkander vinden. *Het doel van het christendom is de wedergeboorte van de mens,* maar het is wel merkwaardig, dat ik tegenwoordig nog slechts met communisten over de "nieuwe mens" kan spreken. Ook Nietzsche, hoe vijandig hij overigens tegenover het christendom stond, zocht in zijn "Uebermensch" slechts deze nieuwe mens, die ook wíj willen en die, in andere vorm, het telkens terugkerende onderwerp der nieuwere Russische literatuur. Deze literatuur is verwant met onze gedachtenwereld, juist omdat zij, als wij, gelooft dat ieder mens reeds in het heden de mogelijkheid tot deze "nieuwe mens" in zichzelf draagt. Er is echter nog meer dat ons verenigt.

'Van oudsher kent de mensheid het begrip *ras*. Letterlijk betekent ras: *spoor*. Het spoor van het bloed dat door de tijd loopt. Zij die, als de nazi's thans, van het ras hun afgod maken, zijn de slaven der erfenis van het bloed. Doch Jezus Christus is juist gekomen om ons door Zijn bloed van deze erfenis te verlossen. Hij gaf Zijn bloed om aan te tonen, dat bloed *niet* het hoogste is. Daarom leert het christendom dat het geloof ons tot bloed zal worden. Het geloof echter en de geest zijn één. Pakkend komt dit tot uitdrukking in het Heilig Sacrament des Altaars, waar wij Vlees en Bloed van de Verlosser nuttigen, en door deze stoffelijke vereniging tevens in geestelijk contact komen. Reeds toen het beloofd werd, gaf dit sacrament ergernis, omdat men het te stoffelijk, te concreet - ik zou willen zeggen: te materialistisch - vond. In de katholieke kerk echter is alles op deze wijze "materialistisch" en daarom beweer ik gaarne, dat een christen niet, in de wijsgerige zin, een idealist kan zijn, maar dat het historisch materialisme ons veel nader staat dan algemeen wordt aangenomen. Immers de geest moet ons tot vlees en bloed worden. Christus heeft Zijn bloed gegeven om ons door de geest van de slavernij aan ras, familie en eigendom te verlossen. Het offer van Christus was een dienst *aan de mensheid* en juist omdat wij christenen zijn, interesseert slechts de mens ons.

'Malraux is ons verwant omdat hij in *Het menselijk tekort* de

grenzen zoekt en overschrijdt, die de mens beletten waarachtig mens te worden. André Gide is ons verwant omdat zijn hele werk een zoeken naar deze nieuwe, gelukkige mens is. Karl Marx is ons verwant, omdat hij de materiële grondslagen zoekt waarop deze nieuwe mens zich kan verheffen.

'Ik interesseer mij als katholiek voor iedere denker en hervormer die ernstig de weg zoekt om het leven voor de mens steeds menselijker te maken.

'En mogen wij dan ook op vele gebieden van het denken uiteenlopen, dan maak ik toch de woorden van Malraux tot de mijne: "Wij kunnen het altijd eens worden over het leven, zelfs als wij ten opzichte van de dood van gedachte verschillen!'

'Welk deel van het Spaanse volk', vraag ik aan Bergamin, 'hebt u door middel van *Cruz y Raya* kunnen bereiken?'

Grif erkent hij: 'Slechts een zeer kleine minderheid van intellectuelen. Ons blad had een oplaag van 1700 exemplaren, waarvan dan nog een zeer groot gedeelte naar Amerika ging. De officiële wereld, de grote pers en de geestelijkheid zwegen ons dood, wat erger was dan een bestrijding. Bovendien is er wel geen bourgeoisie in Europa denkbaar, bij welke over het geheel genomen het geestelijk leven op zulk een laag niveau stond als in Spanje. Wat mij echter het meest verheugd heeft, is het begrip dat ik, bij mijn actie, telkens weer juist onder de eenvoudige en ongeletterde mensen van ons gewone volk heb gevonden. Ik herinner mij hoe ik in Asturië een aantal spreekbeurten had over Dostojewsky en over Cervantes, twee christelijke schrijvers, die ik boven alle anderen pleeg te stellen. De bourgeoisie was vrij talrijk opgekomen om het wonder van een katholieke revolutionair eens met eigen ogen te aanschouwen. Een beleefdheidsapplausje was het enige antwoord op mijn rede. Achter in de zaal echter zaten een twintig mijnwerkers en in hun naam kwam een der kameraden aarzelend naar het podium om een aantal vragen te stellen. Juist deze vragen bewezen mij, hoezeer ze met mijn rede meegeleefd hadden en hoe hun hart ook datgene aangevoeld had, wat hun ongeschoold verstand niet had kunnen volgen. Ik herinner mij een andere keer hoe ik in Burgos uitgenodigd was om over Lopé te spreken. De gouverneur had op het verzoek om deze vergadering te mogen houden eenvoudig niet geantwoord, zo-

doende op de meest laffe wijze iedere beslissing vermijdend. Het waren toen de arbeiders van Burgos die besloten de vergadering in ieder geval te doen doorgaan en ik sprak voor hen in een theater dat uitsluitend met proletariërs gevuld was. Op hun eigen verzoek vermeed ik - om politieke complicaties te voorkomen - iedere actualiteit en zelden heb ik een zuiverder filosofische en meer academische voordracht gehouden. Maar toen ik de zaal verliet, ging ik over de straat tussen twee rijen arbeiders, die mij groetten met de opgeheven gebalde vuisten. Ze hadden zich volkomen vereenzelvigd met mijn gedachten'.

Wanneer Bergamin over het volk spreekt, beginnen zijn wangen te gloeien en krijgt zijn gezicht bijna een uitdrukking van extase. Voor hem is het volk niet, als voor de fascisten, de doffe massa der òndermensen, die door een kleine groep van heersers in toom moet worden gehouden, voor hem is het volk de chaos waaruit een nieuwe wereld ontstaat, het onuitputtelijk reservoir van krachten waaruit iedere denker en dichter moet putten, die niet van het leven zelf wil worden afgesneden. Zoals voor Wies Moens, eer hij fascist werd, is voor Bergamin het volk de 'moeder der geslachten', de oorsprong en oorzaak waartoe alles terugkeert dat menselijke zin heeft.

Ik vraag aan Bergamin welke plaats in dit systeem van hem, dat altijd opnieuw de eenvoudige mens uit het volk vooropstelt, de kerk als organisatie kan innemen.

'Maar', antwoordt Bergamin mij, bijna naïef, 'wat is de kerk dan anders dan het volk zelf, de gemeenschap van allen die in de christelijke waarheid geloven? Niet afgezonderd, maar alleen in gemeenschap kan de mens de christelijke rechtvaardigheid hier op aarde realiseren. Het is de grote dwaling van het protestantisme te menen, dat de mens, als individu, en niet in gemeenschap met anderen, onmiddellijk God kan vinden. De weg tot God is de voortdurende communie met anderen en deze communie concretiseert zich in de organisatie der kerk. De noodzakelijkheid van een organisatie dezer gemeenschap erken ik zonder voorbehoud, maar juist omdat deze organisatie op het gebied van het tijdelijke ligt is zij, zoals iedere andere wereldlijke organisatie, onderhevig aan dwaling

en corruptie. Zulke corruptie echter treedt bijna onvermijdelijk in, zodra de kerkelijke organisatie zich begeeft op een terrein dat niet het hare is, zodra zij, met andere woorden, politiek wordt. Op dat ogenblik krijgen wij in plaats van de clerus het klerikalisme en *dan is het mijn taak,* als vigilant katholiek, het monsterverbond der kerk met de machtigen dezer aarde te kritiseren'.

De gedachten van Bergamin zijn voor mij ideeën uit een volkomen andere geestelijke wereld dan die, waarin ik gewoon ben te leven. De hartstocht en zieleadel van Bergamin echter zijn dezelfde als die, welke ik bij de beste communisten van onze tijd heb leren kennen. Ook Bergamin zou, voor de rechter gesteld, als een Dimitroff getuigen. Het gesprek met Bergamin heeft mijn overtuiging versterkt, dat onoverbrugbaar gewaande tegenstellingen wellicht minder diep zijn dan wij oorspronkelijk meenden en dat het fascisme, bij al het kwaad dat het in de wereld veroorzaakt, tenminste dit ene goede heeft, dat het de beste geesten uit alle vooruitstrevende partijen steeds dichter tot elkander brengt in een zelfde strijd voor een nieuwe, gelukkiger mensheid.

Madrid, 23 oktober 1936

Ja, het gezicht van Madrid heeft zich, sinds ik je mijn vorige brief schreef, belangrijk veranderd. Terugkerend uit Naval Perral klommen onze vrachtwagens omhoog langs de steile hellingen van de Sierra. De ijzige nachtwind drong door onze

kleren en het enige wat verwarmde was het lied der makkers. Spookachtig doken de starre witte muren van het Escorial op uit het donker. Zachter snorrend daalden onze wagens af naar de vlakte om Madrid en meteen werd de temperatuur milder. De volgende dag reeds koesterden wij ons, op de boulevards van Madrid, in de weldadige warmte van de zomer. Onder deze blinkende zon kan de vreugde nooit helemaal sterven. Nog altijd is Madrid een vrolijke stad en heeft men er het gevoel van een eeuwigdurende vakantie. Maar deze blijdschap is ingetoomd en waardiger geworden onder de ernst der situatie en de maatregelen der regering. Niet voor niets beweert Mola dat hij binnen Madrid beschikt over een vijfde, geheime colonne. Dikwijls van valse identiteitsbewijzen voorzien en gekleed in de overalls der miliciens, kwamen de vijanden der republiek in de cafés samen en bespraken op de terrassen hun plannen. Soms schoten ze als sluipmoordenaars uit het donker. Midden in de nacht hebben fascisten zeven schoten gelost op het gebouw van onze Alianza.

De controle is ontzaglijk verscherpt, nog slechts enkele caféterrassen blijven open en om 10 uur 's avonds sluiten restaurants en theaters. Na elf uur mag niemand meer op straat zijn zonder speciale permissie. Alle lichten zijn dan gedoofd of blauw geverfd en op alle hoeken van de donkere straten staan posten. Overdag trekken grote demonstraties van vrouwen de stad door. De leuze is: alle vrouwen aan het werk, zodat alle weerbare mannen gebruikt kunnen worden aan het front of voor de fortificatie van Madrid.

In de avond maken onze compagnieën propagandamarsen door de straten. Hier en daar houden we halt en houdt een arbeider een toespraak. We marcheren tussen rijen gebalde vuisten door en het geluid van onze stappen wordt overstemd door het ‘viva!’ der massa's.

De regering neemt eindelijk de absoluut noodzakelijke maatregelen. Het enige wat men zeggen kan is dat deze maatregelen zéér laat komen, pas op de meest kritieke ogenblikken en onder de sterke druk der massa. Zo hebben wij eindelijk sinds 10 oktober de absoluut noodzakelijke eenheid van commando. Hoewel de exercitie nog ontzaglijk veel te wensen overlaat en verschrikkelijk veel tijd verpraat wordt, is toch in de discipline der troepen een zeer merkbare verbetering te be-

speuren. We wandelen niet meer met geweren, we marcheren. We hebben te weinig patronen om regelmatig te oefenen, maar er vertrekken toch geen troepen meer die niet een of twee keer geschoten hebben. We leren de allereerste beginselen van oprukken in tirailleurslinie en dekking zoeken. Ook hier is het de ijver en goede wil van de manschappen die de onvoldoende kennis der instructeurs zelf aanvult. Men moet bedenken dat dit volk het meest antimilitaristische der wereld was en geen ervaring had in de wereldoorlog. De enorme betekenis bijvoorbeeld van prikkeldraad als verdediging tegen cavalerieaanvallen wordt nog hoegenaamd niet begrepen.

Dat eindelijk de gehele bouwnijverheid stopgezet is en men alle bouwvakarbeiders aan het maken van verdedigingslinies zet, was waarachtig de hoogste tijd. Ook de invoering van levensmiddelenkaarten heeft in de allerlaatste dagen grote verbetering gebracht. Er bestaat geen werkelijk gebrek aan voedingsmiddelen, maar de normale voorziening werd door het hamsteren van hen die geld hadden sterk ondermijnd.

Politiek is natuurlijk het decreet der regering over de verdeling van fascistisch landbezit van grote betekenis. Ook hier echter zijn, in de praktijk, de massa's de regering reeds lang voor geweest.

Ik heb echter enorm vertrouwen in de revolutionaire kracht van deze massa zelf en bewonder de discipline waarmee iedere discussie uitgesteld wordt tot na de overwinning. De oude leuze ‘no pasaran!’ (zij komen er niet door) heeft politiek afgedaan en onze nieuwe leuze is ‘paseremos!’ (wij zullen erdoor komen!).

Bij daglicht ziet dat alles er veel minder ernstig uit, de straten waren even druk als in Amsterdam op zondag. De machines cirkelden boven de stad, toen tegen elf uur het theater *Español* volstroomde, waar een stuk van Ramon Sender vertoond werd, terwijl de burgelijk linkse parlementsafgevaardigde van Sevilla, Aquillar (professor in de geschiedenis) zou spreken. Met het rood en goud en de stemmige verlichting van de zaal deed de voorstelling aan een literaire matinée in de Stadsschouwburg denken. Ik moet zeggen, dat Aquillar buitengewoon goed heeft gesproken, hoewel hij er uitdrukkelijk op wees, dat hij als liberaal sprak, die nooit sympathie voor het communisme gevoeld had. Hij wees erop, met welk

ontzaglijk geduld het Spaanse volk zijn armoede gedragen heeft, die met de armoede van geen ander volk was te vergelijken. Dit volk ademde op toen de democratische republiek kwam, waarvan het eindelijk verbeteringen verwachtte. Toch trad de republiek allesbehalve radicaal op. De inkomstenbelasting bedroeg, ook voor de hoogste vermogens, slechts 14%. De kerk, die over ontzaglijke schatten beschikte, betaalde geen belasting. De orde der jezuïeten werd ontbonden, maar de leden dier orde mochten rustig in het land blijven wonen. Officieren die de eed aan de republiek weigerden, kregen een wachtgeld dat met hun vroegere inkomen gelijkstond. Maar zelfs deze enkele, aarzelende hervormingen wilden het grootgrondbezit en de militaire kliek niet verdragen. Zij grepen naar de wapens en de wettige regering kon zich slechts verdedigen door op het proletariaat te steunen. In deze ogenblikken bleek het, dat de ware schatten van Spanje niet in de kelders der banken verborgen liggen, maar in de edelmoedige harten der Spaanse arbeidersklasse. Aquillar besloot zijn speech met te zeggen: ‘Wij hebben aan dit volk menswaardige toestanden willen brengen, die in iedere andere democratie normaal zijn. Wij meenden dit te kunnen doen op de muziek van “el hymno de Riego” (het volkslied der republiek). Het is echter gebleken dat wij ook de eenvoudigste hervormingen slechts door konden voeren op de muziek der *Internationale*’.

Madrid, 2 november

Terwijl ik bezig was mijn reportage over het gezicht van Madrid te schrijven, kwam plotseling bericht van de kazerne, dat we de volgende morgen, dus vandaag, weer naar het front gaan. Daar ik om 9 uur aan de kazerne moet zijn, ben ik om 6 uur opgestaan om je nog even te schrijven. De dagen in Madrid zijn omgevlogen. Na de ontberingen aan het front plotseling een logeerkamer in het vroegere paleis van de hertog van Herida Spinola. Heerlijkst van alles, een werkkamer voor mezelf. Wat heb ik gewerkt en wat zou ik kunnen werken onder zulke omstandigheden!

Ga ik uit mijn kamer, dan tref ik beneden in de hall of zalen de andere kameraden artiesten. De revolutie heeft hen aangeraakt met haar ernst en wij zijn allen een grote broederschap geworden.

Eergisteren had ik het grote geluk in de Alianza plotseling Ludwig Renn te ontmoeten. Zonder reclame of ophef is hij hierheen gekomen. Hij verklaarde uitdrukkelijk: ‘Ik ben niet als schrijver gekomen, maar als oud stafofficier van het Pruisische leger’. Wat een prachtkerel! Een ontwapenende eenvoud, een stralende hartelijkheid en geen ander verlangen dan dat om onder en met onze miliciens te vechten. Welk een ontwikkeling! Adellijk officier, antimilitarist, communist, gevangenis - en nu -: ‘de vreugde dat ik eindelijk mijn militaire kennis in dienst kan stellen van een volk en een zaak die mij lief zijn!’

Renn is dadelijk aan het werk gegaan en de hele Alianza helpt hem. Het is prachtig en ontroerend hoe deze kunstenaars en intellectuelen zichzelf volkomen vergeten en met de grootst mogelijke punctualiteit, ijver en genialiteit de meest voor de hand liggende opgaven vervullen! Het eerste wat Renn gedaan heeft, is het schrijven van kleine, kernachtige leuzen, waarin de meest primaire gedragslijn voor de soldaat in het veld wordt aangegeven. Tekenaars hebben zich dadelijk aan

het werk gezet om deze leuzen te illustreren en nog geen 24 uur later waren de strooibiljetten klaar. Gisteravond hebben Renn en een aantal andere beroemde, Spaanse, schrijvers in het partijlokaal naast onze kazerne gesproken. Het onderscheidt tussen zaal en podium was volkomen vervallen. Ieder woord keerde terug, geladen met de liefde en de hartstocht van honderden kloppende harten. Ogen volgden als schepen de golfbeweging der handen. Maria Theresa Leon leek een duiker, gereed om zich naar beneden te storten in de opbruisende golven van de massa. De kleine, elegante dichteres was niets meer dan de vibrerende stem zelve van de vrouwen wier leed, verwachting en hoop zij uitsprak. Deze dichters in uniform waren de broeders zelf der miliciens in de zaal met wie zij aan hetzelfde front gestaan hadden en wier gedachten zij vertolkten. Dit was geen vergadering meer, dit was een openbare biecht, een bijna religieuze vervoering die een geheel volk omhoogdroeg. En toch ging het slechts om de allerpraktischte vragen: hoe organiseren wij tot de laatste man en de laatste vrouw voor de verdediging van Madrid?

Ons vertrek komt niet onverwachts. De eerste, tweede en vierde compagnie marcheerden gisteren al af. Prachtig in de pas en zingend. Vrouwen en moeders stonden op de trottoirs en groetten hen met de vuist gebald. Zo'n bataljon dat door de wijk marcheert bestaat bijna uitsluitend uit mannen uit de wijk zelf. De kleine jongens lopen nog een eindweegs naast hun vertrekkende broers mee. Uit alle huizen, hoe arm ook, hangen rode doeken of vlaggen. Het is van een trotse vreugde, zo prachtig, dat de achterblijvende bataljons hun vertrekkende makkers benijden. De koorts om weer naar het front te willen zit ons allen in het bloed. Eindelijk afrekenen! Eindelijk het fascisme de kop indrukken. No pasaran!

De wijzers van mijn horloge marcheren veel te snel.

Nog tien minuten, dan moet ik weg. Ik weet zeker, dat er niemand zal ontbreken. Dat is onze vrijwillige, proletarische discipline in een leger waarin zelfs het woord ‘straf’ onbekend is. Een leger waar ieder zijn plicht doet zonder dat men ooit van kwartierarrest of provoost gehoord heeft. Als een goed voetbalteam, waar iedereen samenwerkt, maar zonder toeschouwers en zonder persoonlijke eerzucht. We weten dat we

het zwaarste offensief tegemoetgaan dat Mola met al zijn techniek en zijn stalen wapens kan ontplooien. Maar we weten waarvoor we vechten en we zullen overwinnen. Zeg dat tegen de makkers in Holland.

Madrid, 16 november

...Ik kom juist uit de loopgraaf terug en maak het naar omstandigheden goed.

Ik heb hier aan het front en bij de belegering van Madrid zulke verschrikkelijke dagen meegemaakt, dat ik daar nog niet rustig over kan schrijven. -

Eén ding kan ik jelui wel schrijven, dat is hoe dikwijls ik in deze dagen aan jelui gedacht heb... We zijn in het gevaar - in de loopgraven bij een luchtaanval, waarbij een eskader van 12 vliegtuigen 20 bommen op onze linie wierp, of bij Getafe, terwijl vijf pantserauto's gedurende vier uur onze linie beschoten - geen ogenblik bang geweest. -

Dat komt niet alleen door de fijne kameraden met wie we vechten, maar vooral omdat we weten dat het hier om jullie toekomst gaat.

Ik weet dat we deze strijd misschien zullen verliezen en dat er dan heel moeilijke tijden komen voor de arbeidersklasse, ook in Holland. -

Maar ik weet ook, dat de strijd voor een nieuwe samenleving met een nederlaag niet uit is - en dat een nieuw geslacht de strijd opnieuw zal beginnen. - - -

Madrid, 20 november

Nooit, daar ben ik zeker van, heeft de wereld zo iets ontzettends meegemaakt als dit voortdurende bombardement van een volkomen weerloze miljoenenstad. Nooit, in geen enkel land, hebben de troepen die zich godbeter 't ‘nationaal’ durven noemen zulk een beestachtige wreedheid getoond tegenover de vrouwen en kinderen van hun eigen hoofdstad. Want, hierop kan men niet genoeg de nadruk leggen, dit hele bombardement is uitsluitend terreur, het richt zich niet tegen de troepen en heeft geen enkel militair doel, het streeft uitsluitend de vernietiging na van de burgerlijke bevolking. Ik heb de bommen zien vallen op de armoewijk, waar de vrouwen ons hun laatste brood en hun laatste wijn gebracht hadden, ik zal nooit meer het ontzettende gekerm en gejammer vergeten kunnen dat uit de puinhopen opsteeg. Ik heb in vrachtauto's de kinderlijkjes zien wegvoeren, ik heb de huizenblokken gezien waarvan de voorgevels weggerukt waren, zodat de hele misère der arbeiderswoning naar buiten puilde. 's Middags, 's morgens, 's nachts vallen de bommen. Op de Puerta del Sol, het drukste plein van de stad, op het hospitaal van Don Carlos, op het paleis Liria dat een der beroemdste musea van de stad was, op de kathedraal zelf waarin Franco gezegd heeft dat hij de mis wil doen opdragen zodra hij Madrid binnengerukt is. Er zijn dagen dat het hele toverachtige silhouet van de stad in kruitdamp schuilgaat, nachten waarin de hele stad door het vuur van oplaaiende branden als Bengaals verlicht is.

En ondanks dat alles, terwijl de vijand op nauwelijks 8 km van de Puerta del Sol staat en terwijl de fascisten met een parachute een mand in de stad laten dalen waarin zich het aan stukken gesneden lijk bevindt van een onzer vliegers, ondanks de dood die overal rondwaart, gaat het leven hier zijn gang zonder paniek en met een heldhaftigheid, die men zich nauwelijks voor kan stellen.

Niemand denkt aan de overgave. In alle straten en stegen bouwt de jeugd barricaden. Wanneer de fascisten Madrid binnenrukken, dan zal het zijn in een stad van louter ruïnes waar het laatste huis nog wordt verdedigd.

Maar ze zullen er niet binnenrukken! De beestachtige wreedheid van deze bombardementen is de machteloze woede over onze weerstand. Het proletariaat van Madrid weet dat het niet slechts zijn eigen leven, maar ook dat van andere volkeren verdedigt. Beseft men dat in Holland? Leeft men mede met onze vrouwen, mannen, kinderen, die door geen terreur ten onder zijn te krijgen? Klinkt niet eindelijk in Europa de stem van het protest tegen zoveel schandelijke wreedheid? Tegen 'nationalisten' die zo duidelijk door hun hele natie verafschuwd worden?

Madrid, 18 november

De oorzaken van onze terugtocht bij Getafe liggen zeer diep en zijn misschien, ten dele, onvermijdelijk bij een strijd als deze, waar een leger niet systematisch door de jaren opgebouwd is, maar in enkele maanden als het ware door het proletariaat geïmproviseerd werd. Daarbij kwamen de bijzondere politieke omstandigheden in Spanje. De tegenstelling tussen anarchisten en communisten en de angst van beide groepen dat de andere naar de macht zou grijpen zijn de oorzaak geweest dat men overal tot officieren benoemd heeft niet hen die over de beste militaire capaciteiten beschikten, maar uit-

sluitend degenen die uit partijoogpunt het beste te vertrouwen waren. Tijdens de strijd heeft dan de promotie plaatsgevonden op grond van de gebleken dapperheid, die echter in vele gevallen heel iets anders is dan militair doorzicht of organisatievermogen. Onze kapitein bijvoorbeeld is een allercharmantste jongen van twintig jaar, die anderhalf jaar op school geweest is, met negen jaar in de fabriek stond, met elf jaar aan zijn eerste staking deelnam, met vijftien reeds in de gevangenis zat en die daarna prachtig illegaal werk in de jeugdbeweging gedaan heeft. Hij is dapper, hartelijk, vol goeie wil, maar in werkelijkheid een groot kind, zonder autoriteit en militair inzicht. Dat onze manschappen, stuk voor stuk genomen, dapper zijn, is bij Naval Perral en andere gelegenheden afdoende gebleken, maar in de eerste plaats zijn het zelf ook grote kinderen, die nooit vooruitzien en in de tweede plaats is hun diepste wezen zo anarchistisch en anti militaristisch, dat zij iedere poging om meer militaire discipline in de troep te brengen met wantrouwen begroeten. Weliswaar hebben de politieke commissarissen hier goed werk gedaan en begint men ook de eenheid van bevel steeds straffer door te voeren, maar wij zijn toch nog heel ver af van een werkelijk modern leger. Tot overmaat van ramp was onze compagnie juist aangevuld met een zeer groot aantal nieuwe vrijwilligers uit de dorpen, die voor de eerste keer in het vuur kwamen.

's Avonds om 8 uur kregen wij het bevel uit te rukken en tot twee uur in de nacht werd er gezongen en gelachen alsof het een vertrek naar een feest gold. Ik moet daarbij opmerken, dat bij zulke gelegenheden alle drank in de kazerne steeds verboden is, zodat er van een roes geen sprake zijn kan. Trouwens, de jongens waarschuwen zelf: ‘Pas op, als je gedronken hebt, kun je niet goed mikken’. Om twee uur in de nacht vertrokken onze autobussen en bij het eerste vale morgenlicht losten we de eerste en de vierde compagnie af in de loopgraven. Deze loopgraven zelf behoren tot de fortificatiewerken van Madrid, die in allerijl door de vrouwen, jongens en arbeiders die te oud zijn om de wapens te dragen in hun vrije tijd gebouwd zijn. Uit militair oogpunt zijn ze volkomen onvoldoende, zó smal, dat de officieren niet vrij passeren kunnen, zonder een armsteunvlak, waar men tevens de patronen kan neerleggen, zonder afwatering bij regenweer en, wat het ergste

is, zonder schuilplaatsen waar de manschappen beschut zijn tegen wind en koude.
Ook hier dus weer een typische improvisatie.

Toen de zon opging bleek het, dat er ongeveer 300 meter vóór onze linie nog een tweede rij van onze soldaten in het veld lag. Het was prachtig weer, bijna zomer, het geschut zweeg en we hadden haast het gevoel alsof we een dagje buiten waren, voor onze gezondheid. Ik studeerde ijverig Spaans uit een klein leerboekje dat ik gekocht had. Een eskader vliegtuigen bombardeerde de voorste linie, maar liet ons met vrede. Alleen de intendance functioneerde slecht. We kregen de gehele dag en de volgende niets dan wat droog brood met een klein stukje worst te eten. In de middag kwam er een auto voorbij met vrouwen van het Wereld-Comité voor de Vrede. Ze vertelden, dat de eerste linie vrij gedemoraliseerd was door het bombardement en deelden ons een paar flessen cognac uit. Ook had ik een lang gesprek met twee verplegers van de Schotse ambulance, die hier kranig werk doet. De nacht was ijskoud, maar we hadden in een schuur wat stro gevonden en sliepen vrij goed onder onze dekens. Het terrein golfde, zodat ik de linie rechts van de weg niet overzien kon. Daar het scheen alsof de dag weer volkomen kalm voorbij zou gaan, was onze kapitein naar Madrid gegaan om dekens en kleren voor de troep te halen. Om elf uur begon plotseling bij de eerste linie een heftig geweervuur en tegen énen zagen we de troepen uit deze linie vrij rustig terugtrekken. We brachten hen tot staan. De officieren commandeerden hen terug in onze loopgraaf. Dat was de eerste grote fout. De loopgraaf werd daardoor overvuld en nog wel met gedemoraliseerde elementen. Nodig was natuurlijk geweest hen een derde linie, achter de onze, ter bescherming van het dorp te laten vormen. Om ongeveer twee uur begon het grote spel. De vijand opende een zwaar bombardement op onze linie, dat meer dan twee uur zonder oponthoud duurde. Bovendien reden vijf tanks of, beter gezegd, pantserauto's op en neer langs de weg en beschoten ons zonder ophouden met mitrailleurs. Wijzelf beschikten slechts over een pantsertrein op de spoorweg en over een prullige pantserauto op de straatweg, die al gauw terug moest trekken. Onze twee machinegeweren dateerden uit de

middeleeuwen en haperden telkens. 't Was merkwaardig dat, ondanks dit alles, het vijandelijke vuur slechts betrekkelijk weinig schade aanrichtte in onze loopgraaf. Veel erger was het dat onze jongens, uit zenuwachtigheid, voortdurend schoten zonder dat er nog een vijand in zicht was. (De pantserauto's waren natuurlijk voor onze geweren onkwetsbaar.) Daarbij schoten de meesten zonder goed te richten en zó slecht, dat de kogels dikwijls in de grond sloegen op nauwelijks dertig meter voor onze linie. Het gevolg was, dat tegen de avond de munitie overal begon te ontbreken en er vele geweren onklaar geraakten. Ik probeerde, zoveel ik kon, het vuur te laten staken, wat mij ook voor ònze sectie vrijwel gelukte, maar mijn stem reikte natuurlijk niet verder dan een goeie honderd meter. Toen kwam de aanval. Daar de tanks bij onze sector niet doorbreken konden, gingen zij tegen vier uur naar de rechterkant van de straatweg, ze slaagden erin op twee plaatsen door de linie heen te breken en op dat ogenblik ontstond op de uiterste rechtervleugel een paniek en begon een der compagnieën te vluchten. De ene compagnie sleepte de andere mee en vooral de soldaten die geen munitie meer hadden of wier geweer niet meer functioneerde verlieten ordeloos de linie. De officieren bevalen hen stand te houden, maar een gevoel van kameraadschap belette hen blijkbaar op de vluchtelingen te schieten, hoewel de terugtocht daardoor misschien nog tot stilstand gebracht had kunnen worden. De bres werd hoe langer hoe wijder en nu begon ook links van ons de terugtocht. In mijn sectie hield ik de mannen zo lang ik kon, met woorden en soms ook door ze met mijn geweer te dreigen, tegen. We hielden het misschien een kwartier langer uit dan de anderen, maar eindelijk was ik toch alleen in de loopgraaf met onze alvarez (tweede luitenant), die teruggekomen was toen ik hem uitschold voor lafaard. ‘Somos solos’, zei hij. (We zijn alleen.) Op dat ogenblik was de vijand zowat op driehonderd meter. Ik zag in, dat er niets aan te doen was en vluchtte met hem naar Getafe. Bij een spoorwegkruising vonden wij een paar officieren en vormden met hen, voor enkele minuten, een tweede verdedigingslinie, maar ook die positie werd onhoudbaar. Tegen de ondergaande zon in zagen wij de linies der fascisten langzaam naderkomen. Mijn keel was droog als leer en we sleepten hijgend een kist patronen over de straat, die we

echter weldra moesten laten liggen om een gewonde te transporteren. Zijn bloed stroomde over mijn handen en hij jammerde voortdurend: ‘Een auto, een auto’. Eindelijk vonden wij een ambulancewagen, maar het was intussen volkomen donker geworden. In een huis, halfweg Madrid, rustte ik uit. Misschien een half uur, tot we plotseling door een alarm naar buiten gejaagd werden. Op de weg stond een compagnie van onze asalto's. (Dit zijn geen vrijwilligers, maar regulaire troepen.) Ik vroeg hun iets en blijkbaar hielden ze me voor een spion of een fascist, die toevallig te ver vooruit was gelopen. Dit was het gruwelijkste ogenblik van de nacht, want ze stonden klaar met hun geweren om me te fusilleren. Gelukkig kon ik met mijn papieren bewijzen, dat de zaak in orde was, ik sloot me bij hen aan en marcheerde terug in de richting van Getafe, waar we met ongeveer honderd man de weg bezetten. Daar lagen we de gehele volgende morgen, zonder versterking en met geen ander eten dan de rauwe tomaten die in het veld groeiden. Ik dacht dat dit, als er een aanval kwam, wel het einde zou zijn. Desondanks was de vermoeienis zo groot geweest, dat ik in een greppel langs de weg insliep. Ik werd wakker doordat iemand mij heen en weer schudde en ineens zag ik het goedige, hartelijke gezicht van onze sergeant Rubio voor mij. Hij was teruggekomen in de vuurlinie om me te zoeken. Ik geloof dat ik nog nooit in mijn leven zo blij geweest ben. Met hem vond ik in Madrid onze compagnie terug. Diezelfde avond marcheerden we met onze opnieuw geformeerde compagnie naar Villa Verde Bajo, waar we opdracht kregen een daar opgestelde batterij van onze artillerie te beschermen. Terwijl een deel van onze compagnie de loopgraven betrok, werden wij anderen ondergebracht in de oven van een steenbakkerij, het meest fantastische schouwspel dat je je denken kunt. Door de warmte sliepen we dadelijk in, maar nauwelijks twee uur later wisselde de artillerie van stelling en verhuisden we naar de kelders van een soort kasteel, in welks toren de uitkijk van onze artillerie ondergebracht was. Het was nauwelijks dag, toen men dit bij de vijand in de gaten kreeg en weldra regende het granaten. Wij kregen de opdracht ons terug te trekken achter de dam van een spoorweg. Daar de helft van onze compagnie geen patronen meer had, wist Peppe niet wat hij doen moest. Ik gaf hem de raad allen die geen

of weinig patronen hadden terug te sturen naar Madrid en met de rest op te rukken. Hij probeerde het ook, maar had geen gezag genoeg om het door te voeren. Op dat ogenblik gebeurde het ontzettende dat ergens aan het front een tweede doorbraak plaatsvond en hele troepen vluchtelingen onze kant uit kwamen. Ik begreep, dat het hier een paniek en geen werkelijk gevaar gold en probeerde Peppe te bewegen met onze compagnie op te rukken om de vlucht te stuiten, waarop een korporaal mij voorstelde zelf op te rukken in de hoop, dat de anderen zouden volgen.

Het waren er echter niet meer dan zes die meekwamen. Ongeveer vier kilometer gingen we met onze kleine patrouille voorwaarts, door de velden en over de verlaten loopgraven, tot we eindelijk op de weg naar Cadiz een detachement van ongeveer veertig man vonden, dat deze verbinding verdedigde. Ze waren dolblij dat we gekomen waren en de hele middag slaagden we erin de vijand door ons vuur buiten Villa Verde Alto te houden. Tegen de avond kwam er versterking en gaf de commandant ons permissie terug te trekken om onze eigen compagnie op te zoeken. Die avond was misschien nog vreselijker dan de vorige. Overal waar we langstrokken vonden we verdwaalde groepen miliciens, zonder wapens of zonder munitie, hongerig, zonder officieren en zonder te weten waar ze heen moesten. De spoorweg waarlangs wij trokken werd gebombardeerd en het station was één rokende puinhoop. Tegen de bloedrode lucht cirkelden dozijnen vliegmachines. Telkens streken ze laag langs het veld, waar ze de vluchtende miliciens met mitrailleuses decimeerden. Hun bommen vielen als hagel en overal sloegen uit de dorpen die we zien konden hoge zuilen op van rook en vlammen. Van het model-tuindorp der spoorwegarbeiders bleef in enkele minuten niets over dan één brandende ruïne. Fermin, die de gehele dag met mij geweest was, zei: ‘Madrid is genomen’, en ook ik geloofde op dat ogenblik, dat er niets anders meer te doen bleef dan me een kogel door de kop te jagen, maar de levensdrift was sterker en bovendien had ik onderweg tal van jongens uit onze compagnie verzameld die de kluts kwijt waren. Ik vormde met hen een kleine afdeling, waarmede ik zo snel mogelijk terugmarcheerde naar onze kazerne aan de Puente de Vallecas om nieuwe orders te vragen. De comman-

dant achtte dat wat ik mede te delen had van zoveel belang, dat hij me direct met een auto naar het hoofdkwartier bracht. Tot mijn blijdschap merkte ik echter dat men daar veel minder het hoofd kwijt was dan ik gedacht had. Weliswaar was de doorbraak der fascisten heel ernstig, maar daar zij slechts over een klein front plaatsgevonden had was het tevens voor hen gevaarlijk omdat ze als het ware in een zak geraakten.

Hoewel het misschien wonderlijk klinkt, waren de ergste dagen de dagen van betrekkelijke rust die volgden. Onze compagnie betrok een loopgraaf achter de Manzanares, maar de vijand had intussen zijn richting van aanval gewijzigd en was meer naar het zuiden getrokken in de richting van de Casa de Campo. Alleen de artillerie en de vliegtuigen bestookten ons voortdurend. Het scheen dat ze óns moesten hebben, want twee granaten sloegen in de borstwering van onze loopgraaf, de ene op twee, de andere op één meter van de plaats waar Domela, Peppe en ik lagen. We werden volkomen bedekt met aarde en slechts aan het toeval dat ze niet ontploften heb je te danken, dat ik je nog kan schrijven. Nauwelijks vijf minuten later kwam er een eskader vliegtuigen en op het ogenblik dat ik de bommen bij tientallen als witte eieren in onze richting zag vallen, dacht ik dat het uit was. Maar ook deze werden door de wind afgedreven en ontploften een twintig meter verder. Dit alles bedoel ik echter niet als ik spreek over ‘het ergste’, want dit alles hoort nu eenmaal bij de oorlog.

Ongeveer tweehonderd meter achter onze linie ligt een van die vreselijke armoewijken van Madrid, zonder riolering of waterleiding, waarvan ik de mens-onwaardige ellende reeds in *Een huis zonder vensters* heb beschreven. De liefde waarmee wij in deze achterbuurt ontvangen werden is niet te beschrijven. Een oud vrouwtje kwam met haar laatste brood en haar laatste wijn aandragen en zette...

Telefoon, direct melden kazerne, vertrekken naar het front...

24 november 1936
Cité universitaire

We zijn dus weer aan het front, maar een front dat wel het wonderlijkste is dat je je voor kunt stellen, op nauwelijks acht minuten van de métrohalte Quatro Caminos. Het transport van onze compagnie naar het front was dan ook ditmaal buitengewoon eenvoudig, we gingen gewoonweg met de ondergrondse. Maar tegelijkertijd zul je hieruit begrijpen hoe ontzettend gevaarlijk de doorbraak der fascisten geweest is, die hen letterlijk tot aan de poorten van Madrid gebracht heeft, al is het dan slechts in wigvorm, zodat hun front hier buitengewoon smal is.

Toen ik mijn vorige brief plotseling af moest breken, wou ik juist schrijven over het ergste wat ik hier gezien heb. Dat is het ontzettende en volkomen nodeloze lijden der noncombattanten. Want het is duidelijk, dat de vijand bijna uitsluitend en met de meeste geraffineerdheid zijn meeste bommen en granaten niet concentreert op de punten van strategisch belang, maar op de arbeiderswijken, waarbinnen hij angst en paniek hoopt te verwekken.

Ik schreef je over het gehucht achter onze linies, waar alleen de armsten der armen wonen en hoe ze met hun laatste hebben en houwen aan kwamen dragen om ons te verzorgen. Hun paar armzalige kippen, hun dekens, hun matrassen, hun tomaten, alles wilden ze ons geven. Ze naaiden onze knopen aan, wasten onze kleren, ze zorgden voor ons alsof we hun eigen kinderen waren. Het spreekt wel vanzelf dat wij hen niet in gevaar brachten door troepen in het gehucht te leggen, onze loopgraven waren minstens driehonderd meter verder, maar de vijandelijke vliegers bombardeerden met sadistisch genoegen hun armelijke hutten, we konden uit de loopgraaf het verschrikkelijke gillen der slachtoffers horen. Later

droegen we uit de puinhopen de lijkjes der kinderen weg, die op onze schoot gezeten hadden en de verminkte lichamen der vrouwen die voor ons hadden gezorgd.

Wie in de loopgraaf ligt, heeft tenminste een geweer in handen en daarmee de illusie zich te kunnen verdedigen, maar in de stad kan men niet anders doen dan afwachten of de volgende bom misschien op je eigen huis en je eigen gezin valt. En ik geloof zelfs dat er in mijn herinnering geen ontroerender beeld is blijven hangen dan dat van de overvolle stations der métro, waar de bevolking der voorsteden haar toevlucht gezocht had en waar vrouwen en kinderen dagen en nachten lang leven en slapen op enkele zakken of dekens die ze meegenomen hebben.

Aan deze verschrikking komt geen einde. Zodra de zon schijnt cirkelen 20, soms 30 tot 40 vijandelijke vliegtuigen boven de stad en laten hun bommen vallen en wanneer het weer betrekt, slingeren de vijandelijke batterijen hun brandbommen op goed geluk naar de stad. Onder deze omstandigheden kan ik mij wel geen erger hoon denken dan het uitspreken van het woord ‘wereldgeweten’. Zelfs de horden van Attila hebben hun eigen hoofdstad niet vernield en hun wapens niet gebruikt om de vrouwen en kinderen van hun eigen volk uit te moorden.

10 december 1936
Frente de l'estacion de Goya

Toen de vijand, nu ongeveer vier weken geleden, eerst bij Getafe en daarna bij Villa Verde door onze linies brak, dacht ik, en niet ik alleen, een ogenblik dat alles was verloren. Ik had de uit elkaar geslagen compagnieën gezien die door het mitrailleurvuur van laagvliegende Heinkels gedecimeerd werden, dorpen en stations waaraan we voorbijgingen vlamden hoog op en stortten ineen onder het vuur der granaten. Moorse cavalerie sabelde neer wat ze tegenkwam en joeg onze troepen tot aan de brug der Prinsessen en de brug der Fransozen. Ik beweer, dat het in die vertwijfelde dagen de vrouwen geweest zijn, die Madrid gered hebben. Zij hebben de mannen, die naar hun huizen vluchtten, letterlijk teruggejaagd naar het front, of wel ze raapten de weggeworpen geweren op en verdedigden zelf de toegang tot de stad van achter inderhaast opgeworpen barricades. Toen bleek het al gauw dat de vlucht van de vorige dagen niet aan lafheid der militionairs, maar aan een typische paniek toegeschreven moest worden. Zij, die de vorige dagen gevlucht waren, stroomden terug naar hun compagnieën, boden niet alleen weerstand, maar zetten, onder oneindig moeilijker omstandigheden, het contraoffensief in en slaagden erin met ontzettende opofferingen en grenzeloze moed de verdere opmars van de vijand definitief te stuiten en menige belangrijke stelling terug te winnen. Ik herhaal wat ik reeds vroeger schreef: onze miliciens zijn het prachtigste en dapperste mensenmateriaal dat men zich kan denken, mits ze goed geleid worden. In vele opzichten echter zijn ze net kinderen, buitengewoon vatbaar voor psychische besmetting wanneer een stevige leiding ontbreekt of de officieren het hoofd kwijt raken. Komen ze dan later tot bezinning dan zijn ze, uit schaamte over zichzelf, bereid tot de dolste moed om het weer goed te maken. De dagen van Getafe

en Villa Verde zijn ook de dagen waarin jongens als Col met niets dan een paar handgranaten de ene vijandelijke tank na de andere veroverd hebben.

Die zaterdag kondigde Franco voor de radio aan dat hij de volgende dag in Madrid zijn koffie zou drinken. Radio Lissabon beschreef reeds hoe hij op een wit paard zegevierend de stad binnen was getrokken. In Avila was de bloedraad reeds benoemd, die het bestuur der stad over had te nemen. Aan de buitenlandse journalisten werd verboden mee te trekken, omdat Franco bij de afrekening met de bevolking van Madrid alléén zijn wou. Mola rekende op een herhaling van Badajoz en kondigde het doodvonnis aan voor ieder die met de wapens in de hand zou worden aangetroffen... Dat is nu 4 weken geleden. Franco's koffie is inmiddels koud geworden! Zij allen vergisten zich, omdat ze het proletariaat niet kenden en niet wisten dat dit proletariaat wel fouten begaan kan, maar uit zijn fouten leert, dat het wel geslagen kan worden, maar zich na iedere slag opnieuw opricht, dat het wel een ogenblik terug kan deinzen, maar dan toch alleen om met des te groter moed en overtuiging de strijd te hervatten. Zo stootten zij zich in hun vaart de kop bloedig tegen de herleefde heldenmoed van het proletariaat van Madrid.

Onze stelling is voor haar verdediging ten dele van een pantsertrein afhankelijk die, bij een zware aanval, binnen enkele minuten uit Madrid kan komen. Om deze trein bijtijds te kunnen ontbieden legde men inderhaast een veldtelefoon aan. Toen de telefoon opgehangen was en de arbeiders teruggegaan waren, bleek het dat ergens een contact ontbrak, zodat hij niet functioneerde. Meer dan drie dagen hebben wij daar gelegen, voordat er eindelijk een monteur kwam die het contact herstelde. Al die tijd amuseerde men zich kostelijk met de telefoon... die niet werkte. De kapitein, de alvarez, de sergeants en iedereen die in de commandantuur binnenkwam, speelden telefoontje. Ze belden hun verloofde op, hun schoonmoeder, ze bestelden een diner met champagne in de stad of ze hielden gefingeerde gesprekken met Mola en Queipo de Llano zelf, wie ze de huid vol scholden. De telefoon scheen mij het zinnebeeld zowel van hun grootste waarde als van hun grootste zwakheid: een blijmoedige zorgeloosheid waardoor

ze altijd vrolijk en vol goede moed zijn, maar waardoor ze ook al te vaak het allernodigste verzuimen op het ogenblik dat het nog tijd is!

Blijmoedige zorgeloosheid... Toen wij van de universitaire stad naar deze nieuwe stelling marcheerden, ging een jongen van 15 jaar als gids voor onze troep uit. Een uur lang marcheerden wij in de nacht door buitenwijken waarvan ieder huis verlaten was en door het bombardement min of meer geschonden. De palen der elektrische tram waren geknapt, de draden hingen laag op de straat neer, granaten hadden grote trechters in het plaveisel geslagen en overal glinsterden de scherven van gebroken ruiten in het heldere maanlicht. Onze jonge gids kwam uit het zuiden en Peppe zei tegen hem: ‘Antonio, zing eens wat voor ons, de teniente wou graag eens een van jelui flamenco's horen!’ Terwijl in de richting waarheen we gingen de mitrailleuses als dolle honden blaften, begon de jongen te zingen. In de compagnie verstomden alle gesprekken. Zijn hoge, tere jongensstem was helder als het maanlicht. De melodie deed aan Arabische liederen en toch ook weer aan oude gregoriaanse kerkmuziek denken. De tekst, die hij zelf improviseerde, was heel eenvoudig: - ‘Onze dappere milicianos, zullen zeker overwinnen, o wat worden wij gelukkig, als de milicianos winnen!’ Het deed mij denken aan een vogeltje in Getafe dat, terwijl de slag op zijn felst was, rustig in een boom dichtbij ons neerstreek, zonder zich te bekommeren om de kogels. Wij bogen een hoek om, de duisternis in en ineens scheen het blaffen der mitrailleurs dichterbij, harder en wreder. ‘Bukken!’ commandeerde de kapitein, ‘op 5 meter afstand van elkaar looppas tot aan de loopgraaf!’ Wij waren in de vuurlijn en het lied van de jongen brak plotseling af, alsof het van glas was.

De vijand ligt ongeveer 800 meter van ons af in een loopgraaf die van het militaire hospitaal loopt naar de straatweg van Estremadura. Tegenover ons bezet hij een klein dorpje en wij kunnen in de huizen duidelijk de gaten zien waarachter hij zijn mitrailleurs opgesteld heeft. Iets verder moet de artillerie staan die iedere middag enkele uren lang onze stellingen onder vuur neemt. Ze schiet slecht en de meeste projectielen ontplof-

fen een honderd meter achter onze linie op het kerkhof, waar ze de doden geen rust schijnen te gunnen. Of de leuze ‘Spanje ontwaakt!’ der fascisten misschien ook voor hen bedoeld is? Toch heeft de oorlog ook de arbeidershuizen, die samen met de loopgraaf onze linie vormen, lelijk geschonden. Overal in de muren zijn gaten gehakt, waardoor wij bij een aanval vuren, - door de gebroken pannen van het dak kijkt de maan naar binnen, de vensters zijn gebroken en door planken vervangen, die het licht afsluiten. 's Avonds, als een op de olie drijvend pitje een walmende vlam geeft, werken de donkere schaduwen der gebroken meubels spookachtig. Van de wand staart ons een bruidspaar aan uit een gouden lijst die in spinnerag schuilgaat. Een gebroken grammofoon getuigt van een bescheiden poging tot welvaart. Twee miliciens zijn bezig een oude kinderstoel tot brandhout te verhakken. In de hoek liggen, bij elkaar geveegd, een aantal gescheurde boeken. Alles is smerig, stoffig, gebroken, verwaarloosd. En in de huizen die verderop staan klinkt 's nachts het hese huilen van achtergelaten hongerige honden.

Twaalf dagen lang reeds leven wij in deze ruïnes. Alles wat we aanraken is vuil, zelfs het water uit de put is modderig en laat een grijs bezinksel achter in de bekers. Het is te koud om zich behoorlijk te wassen. De stoep voor ons huis, het enige stukje straat dat niet in de vuurlijn ligt, is onbegaanbaar door de uitwerpselen van 140 soldaten. Twaalf dagen zijn we niet uit de kleren geweest, drie keer hebben we een nachtaanval afgeslagen, acht uur per dag staan we op post, de meesten van ons hebben geen behoorlijke schoenen meer en in al deze twee weken hebben we geen enkele keer warm gegeten, daar de keukenauto de vuurlinie niet kan passeren. Al deze weken heb ik geen klacht gehoord. 's Avonds, als we met tranende ogen om het vuur zitten, vertellen de kameraden verhalen: *Tijl Uilenspiegel* of *Ali Baba en de veertig rovers*. Ook wordt er veel gezongen. Niemand twijfelt aan de overwinning. Gisteren heeft een kogel het schouderblad van onze kleine Manuelo verpletterd. Thomas is door de splinter van een schrapnel in zijn dij getroffen. ‘Qué suerte!’ zeggen de kameraden, ‘wat een geluk. In deze hele week geen enkele dode!’

Dikwijls vragen ze mij: ‘Vertel nog eens, teniente, waarom

je eigenlijk hier bent gekomen!' Ik haal de schouders op: 'Dat weten jelui nu toch langzamerhand wel, jongens, omdat jelui strijd ook onze strijd is!' 'Ja', zeggen ze, 'wij weten het wel, maar híj daar komt uit het dorp, je moet het hem nog eens goed uitleggen!' Ik haal de kaart erbij en wijs aan dat Frankrijk aan alle kanten omsingeld is, als de fascisten het in Spanje winnen. 'Met Spanje als steunpunt kan Duitsland Engeland van zijn koloniën afsnijden. Dat is het ogenblik waarop de wereldoorlog wel uit moet barsten onder de gunstigst mogelijke voorwaarden voor het fascisme. Daarom verdedigen wij hier niet alleen Spanje, maar de democratie en zelfs de grenzen van de Sowjet-Unie!'

Ze kijken me met stralende ogen aan en zeggen: 'Qué lucha!' 'Wat een strijd, hè!'

Herhaalde malen waren wij in de laatste weken getuige van luchtgevechten, waarbij vijandelijke vliegers door onze kleine jagers afgeschoten werden. Volgens de kranten moet dat aantal nog veel groter zijn. Desondanks en naar ik hoop ten onrechte, schijnt het mij soms toe alsof de numerieke overmacht van de vijand in de lucht nog steeds toeneemt. De vloot, die gisteren over onze stellingen heen naar Madrid koers zette, is de grootste die ik ooit gezien heb, ze telde 39 monsterachtige bombardementsvliegtuigen, beschermd door 20 jagers. Ook doen ze tegenwoordig geen moeite meer om onze loopgraven te bombarderen, wel wetende dat het uiterst moeilijk is zo'n lange dunne linie te treffen, terwijl, tengevolge van de zigzaglijn ook, de grootste bom hier slechts matige schade aanricht. Zonder zich aan de troepen te storen zetten ze dus direct koers naar Madrid, dat hun een veel zekerder doelwit aanbiedt. De stad die, wanneer men er eenmaal in is, weinig charme heeft, ligt, van onze stellingen uit gezien, blank en zuiver als een sprookjesstad op de heuvels. Dan naderen de vliegmachines, de grond dreunt van het doffe geluid der ontploffingen en vijf minuten later is de gehele stad verdwenen in smerig bruine wolken van stof en rook, waarachter zelfs de wolkenkrabber der telefooncentrale schuilgaat. Machteloos liggen onze mannen in de loopgraaf, niemand spreekt, men vraagt zich af: 'Zijn die bommen niet op ónze wijk gevallen, - zou mijn vrouw, mijn moeder, mijn broer op dit ogenblik nog

leven?' Wéten zullen ze dat pas, wanneer onze compagnie zijn volle twee weken aan het front geweest is en met verlof naar de puinhopen van Madrid terugkeert. Desondanks heb ik niemand in onze compagnie gekend, die door deze terreur aan het wankelen raakte. Integendeel, ieder bombardement doet de haat en de wil tot de overwinning feller oplaaien. 'Dat komt', zegt Fermin tegen mij, 'omdat we van het begin af geweten hebben dat er geen andere keus was dan de dood of de overwinning. Ieder van ons is vrijwilliger en ieder weet waarvoor hij vecht. Wij zijn een achterlijk volk wat kennis aangaat, maar onze harten kunnen ze niet bedriegen!'

Dat Fermin gelijk heeft, bleek enkele dagen geleden toen de vijand weer eens tienduizenden strooibiljetten in onze linies wierp. Natuurlijk dacht niemand eraan het oprapen of lezen van die biljetten te verbieden. Integendeel, officieren en manschappen liepen als hazen om er een machtig te worden. Daarna hebben we gelachen. Het werd waarachtig nog een vrolijke middag! Ik herinner me een analfabeet, Juan Antonio uit het 4de peloton, die zich het strooibiljet drie keer, alsof hij het niet geloven kon, telkens door een ander liet voorlezen. Vragend keek hij mij aan: 'Qué tonterias!' (wat een dwaasheden), 'is het dan mogelijk dat ze zó dom zijn?' Inderdaad, het mengsel van brutaliteit, cynisme en fantastische leugen, dat niet slechts zulke biljetten maar ook de radiotoespraken van Franco of de dronken Queipo de Llano kenmerkt (wij horen ze vaak over radio Burgos of Sevilla), is zo tastbaar in tegenspraak met de feiten, dat zelfs de eenvoudigste analfabeet, op grond van zijn levenservaring, de leugen onmiddellijk door heeft.

Onze jongens weten dat Franco zijn strijd begonnen is met Moorse huurlingen en met de soldaten van het vreemdelingenlegioen in wier uniform zich ook de Italiaanse en Duitse fascisten verkleden.

Onze jongens weten, omdat zij zelf in de strijd stonden, dat onze artikelen, ons werk, onze propaganda voor de partij niet betaald worden. Onze jongens weten dat zij, die vrijwillig en vaak met de grootste moeite naar Spanje komen, dat doen zonder dat hun iets beloofd wordt en zonder dat zij er enig geldelijk voordeel van te verwachten hebben.

Vandaar ook de liefde, bewondering en hartelijkheid die naar

ons, vreemdelingen, uitgaat, en ons dikwijls beschaamd maakt. Het Spaanse volk is een volk van sprookjesvertellers en reeds thans, wanneer wij 's avonds om ons walmend houtvuur zitten, weven zich rond het Internationale Bataljon de legendes. In de verhalen der makkers worden de strijders van het Internationale Bataljon tot halfgoden, figuren als de Cid en de ridderlijke helden die eens de Moren uit Spanje verjoegen. Met zo'n eerbiedige bewondering spreekt men over de helden van het Internationale Bataljon dat het soms schijnt als vergeet de verteller dat ook hij zelf reeds sinds vijf maanden aan het front staat. Waarbij natuurlijk toegegeven moet worden dat de jongens van het Internationale Bataljon inderdaad steeds op het meest bedreigde front aan allen het voorbeeld van moed, opoffering en discipline hebben gegeven.

Telkens wanneer wij van het front in Madrid terugkwamen waren de verwoestingen groter. Ik kreeg de tranen in mijn ogen als ik de afschuwelijke wonden zag die de granaten in de eens zo vrolijke stad hebben geslagen. De rokende puinhopen van de nationale bibliotheek, van het hospitaal *Don Carlos,* van de eenvoudige arbeidershuizen. Naast mij in de rij zongen de kameraden: ‘Los esclavos el triumf alcantaran!’* Het ergste voor hen is niet de angst voor hun eigen leven, maar de onzekerheid, terwijl zij in de loopgraven liggen, over het lot van hun kinderen, hun vrouwen, hun ouders... Men tracht de noncombattanten uit Madrid te evacueren. 300.000 zijn reeds overgebracht naar de provincie. Maar de bevolking der stad, die meer dan 1.000.000 telde, is ontzaglijk gezwollen door al de vluchtelingen uit de dorpen. Slechts twee wegen voeren naar Valencia. Wij beschikken over veel en veel te weinig auto's. Ik heb vrouwen en kinderen op open vrachtwagens zien laden of met hun tienen in een oude taxi. Wanneer Europa nog een greintje menselijkheid kent, moet het onmiddellijk wagens zenden. Maar is dat voldoende? Zelfs in de dorpen van het binnenland en in de lachende steden langs de kust zijn de vluchtelingen niet veilig. Ik heb de stukgeschoten gevels gezien der hotels van Alicante die als kinderbewaarplaatsen ingericht waren. Een Duitse kruiser lag er met

* De slaven zullen hun overwinningslied zingen.

volle lichten op in de haven om de schepen der rebellen het bombardement mogelijk te maken. Bergamin vertelde mij: ‘Mijn jongen lag in zijn bedje voor het raam toen ze begonnen te schieten. Hij had de tegenwoordigheid van geest dadelijk op te staan en in de kelder te vluchten. Als hij vijf minuten langer gebleven was zou hij onder de ineenstortende zoldering zijn bedolven. Mijn vrouw heeft doodsangsten uitgestaan omdat ze de deur naar zijn kamer niet open kon krijgen’. Het zoontje van Bergamin is zes jaar. Maar de plaat ‘Zo sterven kinderen in Madrid’ mag hier in Holland op de stadsaanplakborden niet aangeplakt worden. Zo'n plaat met geschonden kinderlijkjes is ‘stotend’. Aan de kinderlijkjes zelf neemt onze overheid geen aanstoot. Het zijn immers maar kinderen van roden!

39ste brigade bataljon sargento Vazquez
4de compañia Puente de San Fernando
28 januari

Terwijl ik weg was, hebben er in ons bataljon grote veranderingen plaatsgevonden. De reorganisatie van het leger wordt steeds ernstiger aangepakt en in plaats van de oude, willekeurige eenheden, hebben we nu, als in ieder ander leger, onze brigades van bepaalde grootte. Zo is ons oorspronkelijk bataljon nu verdeeld over twee brigades, en tot mijn grote spijt heeft men mij niet teruggeplaatst in mijn oude compagnie, maar in de 4de van het bataljon van Manolo. Ik geloof echter dat de spijt van de kameraden nog veel groter was dan de mijne. Vanochtend moesten ze uitrukken en allen trokken aan me dat ik mee moest komen. Velen van hen hadden de tranen in de ogen, ze hebben op staande voet een vergadering gehouden en een gemeenschappelijk schrijven aan de commandantuur gezonden om me terug te eisen.

Om hun een plezier te doen ben ik met de troep mee gemarcheerd naar het front. Trouwens, je moet zo'n troep maar eens zien die uitrukt! Zingend tijdens de gehele mars, goed gekleed, met rode vlaggen aan hun geweren, je zou denken dat het naar een feest ging. En even blijmoedig, even vrolijk

schertsend en zingend keert, modderig en doorregend, maar vol goede moed, de afgeloste compagnie van het front terug. Dan moet je de vreugde zien waarmee, als we bij Puente de Vallecas komen, de kinderen op hun vader toestormen, de vrouwen meelopen, de bestuurders van de tram ons groeten, de mensen voor de ramen van hun huizen naar ons wuiven. Na een half jaar strijd, na koude, honger, bombardementen, geen spoor van inzinking, geen defaitisme, geen vermoeidheid. Op de binnenplaats van onze kazerne oefenen de nieuwe vrijwilligers die dezer dagen uit hun dorp zijn gekomen. Tal van nieuwe, vrolijke biljetten bedekken de wanden van de huizen. Het lijkt wel of de straten voller dan ooit zijn met mensen en transporten. Op de stukgeschoten gebouwen wappert de vlag van de republiek, de soldaten zingen nieuwe spotliedjes die ze zelf gemaakt hebben en onder de grote portretten van Passionaria vlammen de rode letters:

No Pasaran!
Pasaremus!

Tussen de stellingen van het bataljon Perreira en die van Durutti ligt een hoogst geaccidenteerd terrein zonder loopgraven. Hier zetten we 's nachts luisterposten uit langs het kleine beekje en achter de bomen. De anderen weten dit en het is dan ook door het ravijn van dit beekje dat zich geregeld de overlopers uit het vijandelijke kamp bij ons komen melden. Soms zijn het er vijf in één nacht, dan weer eens drie, een enkele keer zelfs twintig. Eergisteren brachten ze een prachtig stuk anti-vliegtuiggeschut mee, twee dagen daarvóór een mitrailleuse. Ze kruipen op hun knieën tot vlak bij onze linie en klappen in hun handen zodat we zeker zijn dat ze geen handgranaten kunnen gooien. Allen zien er verschrikkelijk uit, ze hebben lange baarden, door en door versleten lompen aan hun lichaam en ze rammelen van honger. Ze vallen op het brood aan dat we hun te eten geven en omklemmen de bussen conserven alsof ze ze nooit meer los wilden laten. Wonderlijk is het ogenblik waarop ze bij ons in het kwartier gebracht worden. Van alle kanten komen de miliciens aanhollen om hen te omhelzen, men lacht, men huilt, van alle kanten regent het sigaretten en ondertussen gaan al een paar

jongens met hun mutsje rond: ‘want ze moeten toch wat zakgeld hebben als ze in Madrid komen!’ Als ze een beetje tot zichzelf gekomen zijn, beginnen de deserteurs te vertellen: dat men ze uit hun dorp gehaald heeft en gedwongen om dienst te nemen, dat bijna de helft van hun troep uit Portugezen bestaat die door de regering-Salandra zijn gezonden, dat men hun in geen drie maanden een centiem soldij betaald heeft en dat een soldaat, die om een deken gevraagd heeft, tot straf de hele nacht naakt op post gezet werd.

Achter ons gebouw ronkt een motor.

Per telefoon is de propagandadienst gewaarschuwd en de loudspeaker van alta voz del frente is aangekomen. Wij schuiven het grote houten gevaarte zo ver mogelijk vooruit naar de vijandelijke linies en leggen de leiding achterwaarts naar een veilige plaats waar de microfoon opgesteld wordt. Door de nacht schettert het Spaanse volkslied; het lied van Riego.

‘Atención! Atención’.

Een kameraad begint zijn toespraak. De vijand antwoordt met een verwoed geweervuur in de richting van ons houten monster. Zijn stem is sterker dan die der mitrailleurs. ‘Arbeiders aan de overkant, waarom vechten jelui tegen je kameraden?’ Als de kameraad uitgesproken is, herhaalt een ander zijn toespraak in het Portugees, daarna spreekt een Arabier tot de Moren.

Het schieten aan de andere kant is nu bijna geheel opgehouden.

‘Nu zullen tot jelui spreken enkele makkers die vannacht zelf naar ons over zijn gelopen’. Het is volkomen stil als een der deserteurs het woord neemt:

‘Ze hebben ons niet doodgeschoten, ze hebben ons eten en kleren gegeven, ze hebben ons behandeld als mensen, horen jelui, als mensen, als mensen! En die sergeant van ons, die met zijn revolver dreigt, die moeten jelui overhoop schieten en je moet doen wat wij gedaan hebben, want die jelui “de roden” noemen dat zijn *mensen,* maar de officieren van ons en Franco en de hele bende, dat zijn hijos de puta en Madrid zullen ze lekker toch niet nemen!’

Onze soldaten juichen, lachen, huilen en lopen achter de auto aan die de beide nieuwe kameraden naar de stad brengt.

Aan een gevallen makker

Een witte roos bloeide op dat vale veld,
roos van de dood te midden der gewonden
een jong gezicht had in zijn laatste nood
de vage schaduw van een lach gevonden.

'Ik heb het koud' klaagden zijn blauwe lippen
zijn weke hand zocht tastend naar een maat
ik zag zijn leven met zijn bloed ontglippen
en steeds maar liever scheen mij zijn gelaat.

'Eén dode meer op onze lijst van helden'
mijn god, hoe walgt het woord mij in de mond
een kind veeleer dat brute domheid velde
één adem minder uit een zoete mond.

Een lied brak af na d'eerste teedre strofe
een dapper hart hield plotseling op met slaan
een makker minder op de donkre wegen
die door de modder onze voeten gaan,

maar deze morgen zet een jonge vogel
zich op een tak en zingt en zingt en zingt
het schijnt mij of in 't zoete vogelfluiten
de stem van mijn gevallen makker klinkt.

front van El Pardo, 16 febr. '37

frente el Pardo, 21 maart 1937

Ya vuelve la primavera
suene la gaita, - ruede la danza:
tiende sobre la pradera
el verde manto - de la esperanza

(De lente is reeds weergekeerd
laat de luit klinken - plaats voor de dans
over de weiden spreidt zich uit
de groene mantel van de hoop)

Is het toeval dat ik vandaag juist, in mijn leerboek dat ik eindelijk weer eens opsloeg, dit lentegedicht vond van een oude Spaanse dichter? Ik las het voor aan de sergeant die mij zijn ochtendrapport bracht en we moesten allebei lachen. ‘Sopla caliente la brisa’ (zo zacht waait het windje), zingt de dichter, maar het schijnt wel alsof hier bij Las Rosas de ijskoude noordenwind alleen ophoudt opdat de ijskoude regen des te feller kan vallen. Waarschijnlijk is op andere plaatsen de komst van de lente werkelijk al merkbaar. Ongeveer 10 dagen geleden had ik enkele uren verlof om mij in Madrid de nieuwe uniform te laten aanmeten die nu voor officieren verplicht gesteld is. Bij de Puente de San Fernando werd onze auto door een mitrailleuse onder vuur genomen. In razende vaart rende hij de hoekige helling op. Door het raampje kon ik nog juist zien dat verschillende bomen reeds in bloei stonden. Ik geloof amandelbloesems. Maar Madrid zelf was desolaat van de regen en van onze loopgraven zien we, tot aan de bosrand van het Pardo, niets anders dan de modder van omgeploegde en later verwaarloosde akkers. Ach, die dichters! ‘La flor rie en su capullo: suene la gaita - ruede la danza: canta el agua en su murmullo el poder santo de la esperanza!’ (De bloem lacht in haar knop, laat de luit klinken, plaats voor de dans, het water in zijn gemurmel zingt, de heilige kracht van de hoop.)

Het water dat door het dak van mijn hut op dit papier druipt en mijn matras doorweekt, zingt een heel ander liedje. Geinspireerd door Piforver probeerde ik de eerste regels ervan vast te leggen:

De eerste bloesems botten aan de bomen
jong groen ontspruit tussen het dode mos
voor onze linie ligt een lijk te dromen
reeds laat zijn vlees de dorre beendren los.

Een zoete geur van tijm zwoelt in de winden
en lichter blauw kleurt in de lauwe lucht
ik tracht de luizen in mijn hemd te vinden
maar geef het op daar ik de koude ducht.

En ergens in het bosje zingt een vogel
die, blij van hart, zijn jonge vreugde uit
ik buk me haastig voor een felle kogel
die al te dicht voorbij mijn oren fluit.

Het wordt niks, ik geef het op, in deze koude voel ik mij als een marmot die zijn winterslaap zou willen ingaan, ik heb nergens meer lust in, noch in lezen, noch zelfs in schaken met D., dat te veel hersenarbeid vordert. Ik wacht als een dier op het eten dat om zeven uur moet komen en hoop maar dat het onderweg niet al te koud zal zijn geworden.

Vroeger schreeuwden we schande over de plaggenhutten op de Drentse heide. Zo'n hut is een paleis, vergeleken bij de onze. Hebben de holenmensen zo geleefd? In krotten waar het water uit de grond welt? Met gasmaskers voor, zodat, na een uur, je hoofd schijnt te barsten? Ik denk dat ze feestelijk hun neus opgehaald zouden hebben voor dit leven. Bovendien hadden ze hun vrouwen en kinderen om zich, aten gebraden reebout en dronken bier, zij het dan uit de schedels van hun verslagen vijanden. Wij daarentegen eten en drinken voornamelijk modder.

Heel in de verte, als een fatamorgana, ligt Madrid op de heuvels. Wat onbereikbaarheid betreft kan het evengoed aan het andere einde van de wereld liggen. Onze loopgraaf is als een eilandje in een zee van modder. Als het donker wordt, proberen we haar verder door te trekken naar de stelling van Pignatelli. Het is een hopeloos werk dat bijna niet vordert. We zakken diep in de klei weg, aan alle kanten borrelt het grondwater op, en omdat we onvoldoende gereedschappen hebben, wroeten we de vette brokken klei los met onze handen.

Het enige dat ons verbindt met de wereld is de krant. Ze komt soms met twee of drie dagen vertraging, maar ze komt en de berichten die ze brengt zijn de laatste dagen voortdurend gunstig. Het mirakel is gebeurd dat wij het vijfde grote offensief tegen Madrid voorlopig afgeslagen hebben. De prachtig uitgeruste, allermodernste troepen van Mussolini zijn door een handjevol eenvoudige Spaanse arbeiders verslagen. Madrid is geen Addis Abeba. De Romeinse roofgier zal elders zijn slachtoffers moeten zoeken. En nogmaals, in onze harten, leeft de hoop op. Ik sla het boek nogmaals op en vind, al is het dan ook geen echte lente, dat de dichter toch niet helemaal ongelijk had:

Morirá la primavera
suene la gaita - ruede la danza:
mas cada ano en la pradera
tornará el manto - de la esperanza.

(De lente zal sterven
laat de luit klinken - plaats voor de dans
ieder jaar opnieuw zal terugkeren over de weide
de groene mantel - van de hoop.)

Daarmee basta. Denken aan jelui gaat me vandaag makkelijker af dan schrijven of dichten.

Madrid, 28 maart

Wanneer het op mijn persoonlijke ervaringen aankomt, dan kan ik jullie weinig bijzonders en nog minder heldhaftigs vertellen.

Meer dan een maand lang lagen wij aan een front waar een aanval verwacht werd, maar de aanval bleef uit, en, afgezien van onze dagelijkse doden door de geweerkogels van de vijand, heerste die rust waarvan het legerbericht pleegt te zeggen: geen nieuws dat het vermelden waard is.

Over ons heen blies de ijzige wind van de Sierra, de regen droop door het dak van onze primitieve hut, de loopgraaf vulde zich met modder en onder het stro waarop wij sliepen, welde het grondwater uit de bodem. Het goede humeur en het vertrouwen van onze milicianos bleek onverstoorbaar. Wij wisten dat de vijand met ongehoord materiaal aanviel aan de Jarama en in Guadalajara, wij wisten dat hij onze verbindingslinies met Valencia bedreigde, maar niemand maakte zich ongerust, niemand twijfelde ook maar een ogenblik of wij er wel in zouden slagen hem af te weren. De optimisten kregen gelijk, enkele dagen later hadden wij het onuitspreekbare geluk te lezen hoe onze troepen in Guadalajara niet slechts Franco's fascisten, maar Mussolini zelf verslagen hadden. Hoog laaide de geestdrift op. Maar het leven in de loopgraven ging verder alsof er niets gebeurd was, de koude, de verveling, het vuil en onze bijna dagelijkse doden.

Totdat wij, op een gezegende avond, plotseling de mededeling kregen: aflossing, vier dagen verlof in Madrid.

Hoe zou ik jullie kunnen doen begrijpen wat dat enkele woordje: Madrid, voor ons betekent? Voor u is Madrid de stad met de tweeduizend in puin geschoten woningen, de stad waarover voortdurend de vale schaduw van de dood hangt, de stad waarvan ontbering en ellende de edelste martelares der wereld gemaakt hebben.

Voor ons?

Voor hen die in Madrid geboren zijn betekent het: gezin, vrienden, de vreugde van het weerzien en de kus van hun moeder.

Voor hen die uit de dorpen komen, een glas wijn in een goed café, licht, muziek, een film of een theater, een nacht slapen in een bed met lakens, een bad, een nacht waarin men eindelijk zijn schoenen uit kan trekken.

Het betekent meer, het betekent de stad waarvoor wij geleden en gestreden hebben, het symbool van het wereldverzet tegen het fascisme, de stad die ons lief is geworden als een kind dat ons veel zorgen kostte.

En ik begrijp de Franse vrijwilliger van gisteren, die mij zeide, vijf minuten nadat midden in het centrum een granaat was ingeslagen en terwijl de lijken nog op straat lagen: ‘Hier in Madrid voel ik mij thuis alsof ik weer in Parijs was’.

De modder en daarna de bossen liggen achter ons, wij zien de eerste trams, de eerste open winkels, de mannen voor de toonbank van een cafeetje. Hoe zal de stad ons opnemen? Ik herinner mij een oud gevoel. Wanneer wij uit de mijn Emma, na onze nachtschicht, met de lift opstegen. Terwijl het eerste grijze licht in de schacht viel, vroegen wij ons af of het regende of dat de zon zou schijnen. Zo stonden we ook, na maanden vaart, voor op de bak, uitkijkende naar een haven die in zicht kwam.

Welnu, ik mag het zeggen, ditmaal heeft de stad ons koninklijk ontvangen. Ditmaal scheen de zon op alle straten en zelfs op de in puin geschoten huizen waar de kinderen speelden tussen de ruïnes. Het was echter niet alleen de eerste lentezon die ons koesterde met haar warmte, het was veel meer de zon van geluk, die straalde in veler hart, na onze grote en prachtige overwinning in de Guadalajara.

De eerste belangrijke vraag voor de milicien die met verlof komt is: Hoe zal ik deze enkele, kostbare uren, die mij geschonken zijn, gebruiken. Hij grijpt naar de krant, een overvloed van uitstekende films lokt hem, maar zou het niet nog beter zijn eindelijk weer eens goede muziek te horen? Vanavond is er een uitstekend concert; in het theater Español geven ze *Electra*. Besluiteloos dwaal ik door de straten. De winkels lokken, in Almacenes, waar uitverkoop gehouden

wordt, stroomt de massa binnen. Ik heb weer eens het gevoel van de afgemonsterde zeeman, die al zijn geld liefst diezelfde middag nog zou laten rollen. Of boeken? In hoeveel tijd heb ik niets behoorlijks meer gelezen en hier zijn ze voor enkele peseta's te koop op de honderden karretjes langs de straten. Of zal ik misschien de grote meeting bezoeken die de sociaal-democratische partij vandaag georganiseerd heeft, om mee te leven met de geestdrift van de bezoekers?

Aan een der scholen van de jeugdbeweging Alerta, naast een wandkrant, hangt een met kinderhand geschreven aanplakbiljet: Groot Feest der Jeugd in Cinema Fuencaral. Ik betaal mijn peseta entree en ineens is de stemming om mij van de vrolijkste kinderverjaardag. De zaal vol jeugd van alle leeftijden, velen met hun ouders. In de pauzes geroes van stemmen, gezang, papieren vliegmachines dwarrelen van de balkons naar beneden, tegelijk met manifesten die tot het grote congres oproepen, waar de eenheid van de gehele jeugd van Madrid een feit zal worden. Op het toneel jongens en meisjes van 17, 18 jaar in kleurige Spaanse kostuums. Een stuk waarin ik geen revolutionaire tendens kan herkennen, maar dat vol van kinderlijke geest en luim is. Diezelfde middag ga ik een bioscoop binnen, gelokt door de film: *Abessinië,* die mij aan ons wachtwoord van enkele dagen geleden: Madrid is geen Addis Abeba, herinnert. De Negus krijgt een applausje als hij op het doek komt. Op de galerij roept iemand: ‘Wij zullen jouw strijd voortzetten en winnen’.

Daarna loopt de Spaanse anti-oorlogsfilm: *Mensen tegen mensen*. Fantastische oorlogsopnamen zoals die op het ogenblik in geen ander land der wereld de censuur zouden kunnen passeren. Een felle aanklacht tegen allen die de oorlog willen. En het publiek, grotendeels miliciens die als ik met verlof zijn, applaudisseert. Deze verschrikkingen heeft het aan den lijve ervaren. Morgen zullen zij, blijmoedig, terug in de hel gaan. De aanklacht echter tegen de oorlog juichen zij uit hun diepste hart toe. Deze strijders, die de Italianen versloegen, blijven pacifisten. Zij voeren oorlog omdat slechts zo de wereldoorlog, die het fascisme wil, verhinderd kan worden, zij geven hun leven om de levens van heel een generatie die na hen komt te redden.

Los chicquetillos

De korporaal kwam zich bij mij beklagen dat hij het verdraaide met een eskader dat uitsluitend uit ‘chicquetillos’ (jochies) bestond de gevaarlijke luisterpost te bezetten. Ik keek de vier nieuwelingen eens goed aan die ik die middag bij hem ingedeeld had en zag in dat hij gelijk had. Hoewel ze als leeftijd 17 jaar opgegeven hadden, schenen ze mij in werkelijkheid dichter bij de 15 dan bij de 16. Een jongen uit Madrid is op die leeftijd meestal een man, maar dit waren typische boerenjongens met kindergezichten en kinderlichamen, zodat het haast scheen alsof ze hun plompe, gegroefde en zwart verweerde handen tegelijk met de omgeslagen, te lange broek hadden geleend van hun vaders.

‘Warempel’, ging het door mijn hoofd, ‘de room is van de melk af’, dit zijn niet meer dezelfde vrijwilligers die zich in september met hun roodzwarte halsdoeken, zingend aan de kazernes kwamen opgeven en in wier ogen met een bijna mystiek fanatisme de wil gloeide om te overwinnen. Al hebben ze dan ook in hun zak een bewijs van lidmaatschap der jeugd met één enkel zegel, zo horen ze toch in werkelijkheid waarschijnlijk tot de armsten der armen, die door hun ouders uit een of ander hongerlijdend dorp naar het front gestuurd zijn vanwege de tien peseta's soldij die wij verdienen. Ik vermoedde dat ook de politieke overtuiging wel niet zo heel diep zou zitten bij jongens die nooit een school van binnen gezien hadden en geen a van een b konden onderscheiden. Hoewel, overwoog ik, de anderen toch ook meest hun socialisme niet uit de boeken, maar uitsluitend in de school van honger, onrecht en ontbering leerden. In ieder geval, ik verdeelde de jongens over vier verschillende eskaders waar ze met onze veteranen uit de Sierra samen waren en had verder, als kapitein van mijn compagnie, te veel andere zorgen aan mijn hoofd om bijzonder aan hen te denken. We lagen destijds in modder en drek van een paar ondiepe loopgraven tegenover

Las Rosas, het grondwater welde uit de bodem, zodat zelfs het stro in onze hutten doorweekt was, een ijskoude wind woei bijna voortdurend van de Guadarama en hoewel er geen gevechten van betekenis geleverd werden, hadden we toch bijna iedere dag een dode of gewonde te noteren door de goedgerichte kogels van de vijand. De dienst, met tweemaal drie uren schildwacht per nacht, was allemachtig zwaar, omdat we nog over onvoldoende troepen beschikten, maar blijkbaar deden mijn vier chicquetillos hun plicht, er kwamen tenminste geen klachten over hen binnen en ik hoefde geen enkele keer te straffen. Eigenlijk bij toeval merkte ik op een van mijn rondes dat de kleine Diogracias met naakte voeten in zijn te grote schoenen op wacht stond. Blijkbaar had hij gemeend dat het zo hoorde of was in ieder geval te schuchter geweest om om sokken te vragen.

Toen kwam de lente. In de beschutte villawijken om Madrid, waar ik een enkele maal met 48 uren-verlof geweest was om mijn uniform aan te laten meten, stonden de amandelbomen al lang in purperen bloei en onder de tragisch stijve eiken van het Pardo was de grond paars en geel van bloemen, maar onze kale vlakte was nog altijd dezelfde gure woestenij waar alleen, in niemandsland, de zwarte contouren van een paar lijken zich aftekenden tegen de bruine modder. Ineens echter, als op een plotselinge tegenorder, hield de wind op en met een vaart alsof ze de verloren tijd in wilde halen, schoot de zon van achter de laatste wolken te voorschijn. Twee dagen later was de hele kale vlakte van kleur veranderd, tussen het jonge gras schoten hier en daar gele en paarse bloemen te voorschijn en langs de beek, die beneden door het dal kronkelde, trokken de ijle wilgen een bijna uitdagend geel-groene livrei aan.

Ook de mensen werden als uit een winterslaap wakker, met de zon keerde hun energie weer en we haalden, aan militaire reorganisatie, in enkele weken in, wat we in maanden verzuimden. Van de buit in Guadalajara kregen we nieuwe, Italiaanse, machinegeweren, staalhelmen werden uitgedeeld, de instructie opnieuw ter hand genomen. Het eten werd overvloediger en beter dan het sinds maanden geweest was, uit Valencia kwamen, heerlijke afwisseling, de eerste sinaasappels, langzaam druppelden, van de hospitalen, gewonden en zieken hersteld naar het front terug en met de nieuwe, ge-

mobiliseerde lichtingen was de compagnie enkele dagen later weer volledig. Ik kreeg tijd om meer op het persoonlijke in de mensen van mijn troep te letten.

Met het mooie weer kropen ze, als slakken, te voorschijn uit hun huisje. 's Avonds klonken weer de flamenco's. We togen aan het werk en groeven ons in enkele nachten een paar honderd meter voorwaarts naar Las Rosas. Overdag echter en in de geheiligde siësta, wanneer geen der beide partijen pleegt te schieten, namen we zonnebaden in de loopgraaf. De oudsten van de compagnie hadden een soort van loofhut gebouwd, waarvan het groen boven de borstwering uitstak, een welkom doelwit voor vijandelijke kogels. Ze floten door de takken heen en verder naar de vlakte achter ons, maar onder het wilgehout in een kuil zaten onze mannen gemoedelijk op hun bankje en vertelden elkaar eindeloze verhalen, als vroeger op het dorpsplein. Ze hadden het over de prijs van de varkens en over het jaar '25, toen het koren zo bijzonder hoog stond op de akkers. De jongeren daarentegen lieten elkaar de portretten zien van hun novia's of schreven, met de tong uit hun mond, brieven waarvan ze, met kleurpotlood, de bladrand versierden. Het meest van allen echter waren mijn vier chicquetillos veranderd. Als jonge lammeren, die voor het eerst in de wei komen en haast geen raad weten met hun eigen dwaasheid.

Diogracias, die een klein buikje heeft en een mond die altijd lacht, stond op schildwacht met niets dan zijn veel te grote schoenen aan, een kort wit broekje, zijn stalen helm en verder koppelriem en gasmasker over zijn naakte body.

Agapito Salido is zich aan de Kastiliaanse hoogtezon te buiten gegaan, zodat zijn huid afschilfert als de schors van een plataanboom, en Pedro Nenni, die ontevreden is met het portret dat ik van hem tekende, omdat hij daar te veel lijkt op een klein aapje, grinnikt voortdurend met een grijns die zich uitstrekt tot aan zijn neerhangende oren. Decoratief kan ons nieuwe leger weinig eer behalen met deze rekruten! Bleef het slechts daarbij! Maar de prikkelende lentelucht bruist blijkbaar als jonge wijn in hun longen en zo zie ik Rubio plotseling op zijn handen lopen, waarbij zijn brede voeten gevaarlijk ver boven onze borstwering uitsteken, of ze springen bok en duikelen in hun overmoed dwars door het dak van een hut heen, vlak voor de voeten van onze ernstige en waardige sergeant

Florenciano. Ja, dan moet er wel gestraft worden en een half uur later zie ik Diogracias berouwvol bezig met schop en houweel, terwijl de anderen hun middagdutje genieten.

Natuurlijk heeft Florenciano gelijk: soldaten zijn soldaten, ongeacht hun leeftijd en toch heb ik het land; wanneer morgen een toevallige kogel de jongen treft, hoe zal ik dan ook slechts dat ene uur verantwoorden dat ik aan zijn levenslust heb ontstolen?

De laatste dagen echter heb ik er wat op gevonden om hun teveel aan energie in gedisciplineerde kanalen te leiden. De eerste mei staat voor de deur en onze commandant heeft wedstrijden in hardlopen en vérspringen uitgeschreven, waaraan een eskader uit iedere compagnie kan meedoen. Dienovereenkomstig ben ik nu, met een tiental vrijwilligers, iedere morgen aan het trainen.

Het terrein? Lange tijd betekende het dal rechts van ons waardoor de beek stroomt uitsluitend een bedreiging. De vijand zou daardoor, in de nacht, ongezien kunnen voortdringen om ons in de rug aan te vallen. Een linie was onmogelijk, omdat een mitrailleur in Las Rosas recht op de beek gericht stond.

Nu echter is de lente gekomen en de bladerrijkdom der struiken langs de beek heeft het zicht weggenomen. Door een holle weg kunnen we afdalen tot aan het dal zonder gezien te worden en zoveel munitie heeft de vijand niet dat hij schiet zonder zichtbaar doelwit.

Zo geef ik dan nu, in dat door struiken omzoomde dal, iedere morgen gymnastiekles. Systematisch, de oefeningen van Müller en die welke ik in het kamp van Noissy le Grand geleerd heb. De jongens, allen in hun nakie, doen hun best, als gold het een militaire instructie. In de rustpauzen plassen ze in de beek, bespatten elkaar met modder of spelen de spelletjes die ik vroeger, bij de padvinders, geleerd heb. Het is merkwaardig hoeveel leniger en vlotter ze in deze weinige dagen zijn geworden. Ze hebben er schik in, voor hen is dit uur gymnastiek het hoogtepunt van de dag. De vijand hebben ze vergeten. Alleen ík weet, dat ieder ogenblik de mitrailleur in Las Rosas kan beginnen te blaffen en dat de bladeren der struiken geen beschutting bieden tegen de kogels. Ben ik verantwoord? Het is zeker dat deze gebruinde lichamen bij een aanval meer waard zijn

dan vroeger en de stemming in de loopgraaf wordt iedere dag zichtbaar beter. De jongens voelen zich gelukkig en een verdwaalde kogel kan hen immers overal treffen. Wij zijn niet sentimenteel en de woorden: ‘quiza el camino hay que regar, con sangre de la juventud’ (al zou ons pad besprenkeld moeten worden met het bloed der jeugd), die overal elders pathetisch zouden klinken, zijn bij ons niets dan een vanzelfsprekende waarheid. En toch, hoe beroerd zou ik me voelen wanneer ik een van deze jonge lichamen bloedend en bewusteloos, zoals ik er zoveel gezien heb, terug moest dragen naar de loopgraaf...

Het is absoluut noodzakelijk dat niemand mijn gedachten raadt en ik beveel: diepe kniebuiging, ademhalen bij het strekken!

De heerlijke, stralende Kastiliaanse bergzon, waarnaar we zo lang verlangd hebben, heeft dit ene nadeel, dat de lijken tussen onze linies en die van de vijand bedenkelijk beginnen te stinken. Op de lauwe zuchtjes van de wind komt een benauwde, weezoete geur naar ons over en maakt het leven in de loopgraaf haast ondraaglijk. Bovendien is het gevaar van tyfus verre van denkbeeldig. Ik vraag vrijwilligers voor een nachtelijke patrouille om de doden te gaan begraven. Mijn vier chicquetillos zijn de eersten die zich melden en ik besluit, vertrouwende op de stoutmoedigheid der jeugd die geen gevaar ziet, het met hen te wagen. Het geluk wil dat deze nacht de maan tijdelijk weer eens achter de wolken schuilgaat. Als katten kruipen we uit onze loopgraaf en dan, met ons lichaam dicht tegen de grond aan, naar de rand van de heuvel. Ziezo, nu zijn we in de schaduw van het dal en kunnen een kleine honderd meter rechtop lopen. De sterker wordende lijkelucht is de beste gids die we kunnen wensen, maar, juist op het ogenblik dat we de andere heuvelrand bereiken, komt de maan achter de wolken te voorschijn. Ik kijk om en zie de vier jongens achter mij roerloos op het veld liggen. Als door onzichtbare draden ben ik met hen verbonden. Ik weet dat ze een onbeperkt vertrouwen in mij stellen, maar ook dat ze geen eigen initiatief hebben en onherroepelijk verloren zijn op het ogenblik dat ik het hoofd kwijtraak. De maan verbergt haar gezicht weer en voorzichtig kruip ik verder. Hier liggen de lijken. Een don-

kere, walglijk stinkende, in verregaande staat van ontbinding verkerende massa. Ik heb de grootste moeite een plotseling opkomende behoefte om te braken te onderdrukken. Gelukkig hebben mijn jongens grovere zintuigen, ze hakken en graven zonder aan iets anders te denken en weinig minuten later ligt het eerste lijk onder de aarde. Ondertussen bestudeer ik het terrein. Goddank, er is een greppel vlakbij, waar we in geval van nood kunnen schuilen. Naast me buigen en strekken zich de lichamen, hun houwelen treffen met een dof geluid de aarde en zo nu en dan spat een kleine vonk op wanneer het ijzer stuit op de stenen. Nu ligt nog slechts één lijk boven de aarde, over vijf minuten kunnen we teruggaan...

Op dat ogenblik begon een ellendige straathond ergens in Las Rosas jammerlijk te huilen. Ik dacht dat mijn hart stilstond. Ik commandeerde: 'In de greppel!' maar mijn woorden waren droog als as en ik vroeg mij af of iemand ze hoorde.

Bijna op hetzelfde ogenblik steeg een raket op, die de aarde rondom ons groen verlichtte en twee machinegeweren begonnen met nerveuze woede te blaffen. We drukten onze gezichten in de modder en hoorden vlak over ons heen het verraderlijke fluiten van de kogels. Blijkbaar hadden ze ons niet gezien, het schieten hield na een goede tien minuten op, onze jongens kropen uit de greppel te voorschijn en hun houwelen hervatten de arbeid. Toen hervatten we de terugtocht. Mijn revolver woog als lood in mijn band en voortdurend moest ik mijzelf in bedwang houden om niet hard te gaan lopen. Het gevoel de vijand in de rug te hebben is veel erger dan wanneer men hem tegemoetgaat.

Ik liet de morgenkoffie in mijn hut brengen en sliep een gat in de ochtend. Toen ik opstond brandde de zon en, op de schildwachten na, scheen onze loopgraaf verlaten. Alles wat vrij van dienst was zocht schaduw in de hutten. Langzaam deed ik de ronde en bleef even stilstaan bij de hut waar onze chicquetillos sliepen. Daarbinnen stamelde een stem: 'A, b, c, be, a-ma, uve'. Ik herinnerde mij hoe Carlos Suarez, onze exboekhouder, die de analfabeten les geeft, me gezegd had dat Pedro Nenni tot zijn beste leerlingen behoorde. Dus sloeg ik de zak die voor de ingang hing terug en kroop naar binnen. Suarez zat er op zijn hurken en de vier chicquetillos hadden

ieder een A.B.C.-boek op hun knieën. Pedro Nenni's mond scheurde open tot aan zijn oren toen hij mij zag, hij legde zijn hand vertrouwelijk op mijn arm en vroeg lachend: - ‘Nietwaar? De fascisten schieten slecht, hè? Ze hebben niet geleerd waarvoor het vizier dient, daarom gaan hun kogels altijd te hoog en kunnen ze ons niet raken!’

30 oktober 1937
Feliz

Nee, het was zeker niet om Feliz zelf, maar veelmeer vanwege zijn kordate moeder en het hele nest broertjes en zusjes dat geregeld om haar wijde rokken dromde, dat ik daar zo graag thuis kwam. Ik leerde zijn familie kennen in die september-dagen, toen Madrid nog zo sterk zijn revolutionaire gezicht toonde, dat men er meer aan broederschap herinnerd werd dan aan de oorlog. In een lange rij pas aangenomen vrijwilligers slenterde ik over de brede Avenida de la Republica. Een vrouw van rijpere leeftijd, met een strak, maar nog altijd fris en gezond gezicht, kwam op ons toelopen. Op het ezeltje, dat zij aan de teugel voerde, en dat met groene meloenen beladen was, zaten drie kleine jongetjes te klakken met hun benen. Toen ze vlakbij was begon ze, alsof ze haar verstand verloren had, haar meloenen zo maar onder onze miliciens te verdelen. De meesten waren een beetje verbaasd en voelden er niet veel voor ze aan te nemen. Misschien hadden ze geen lust verder van café naar café zo'n meloen mee te sjouwen. Maar een

bleke jongeman, die ik tot nog toe nog niet had opgemerkt, bleef aandringen: ‘Neem ze toch! Neem ze allemaal! Dat is mijn moeder!’ Onder de over het algemeen nogal luidruchtige leden van ons bataljon was Feliz een jongen die zo weinig opviel, dat men haast geneigd was zijn bestaan te vergeten.

Hij was evenmin moedig als laf, had geen eigen mening, of liet die tenminste in geen enkele discussie ooit blijken, hij ondernam nooit iets op eigen houtje, maar was buitengewoon gehoorzaam en bovenal, bijna op het belachelijke af, onhandig.

Toen we in Naval Perral onze eerste aanval van de Moren doorstonden lag hij achter een grote steen wel een half uur naast me, zonder ook maar een schot te lossen. ‘Waarom schiet je niet, idioot!’ vroeg ik. Verlegen antwoordde hij: ‘Ik weet niet hoe je de haan moet spannen’. Daarom kwam niemand ooit op het idee Feliz een gevaarlijke opdracht toe te vertrouwen, maar hij was altijd bij de hand als er water gehaald moest worden of een ander baantje waar de anderen geen zin in hadden. Daar hij geen flamenco's zong en evenmin ooit aan de gesprekken deelnam, zouden we ternauwernood zijn stem gekend hebben, wanneer hij niet eens bij het eten plotseling de opmerking gemaakt had: ‘Niemand kan zo'n lekkere podja koken als mijn moeder. Jelui kunt gerust eens bij ons komen eten als we weer in Madrid zijn!’ Ofwel: ‘Die broek van jou wil mijn moeder best voor je opknappen als we weer thuis zijn’. Het gevolg was dat inderdaad veel miliciens van buiten, wanneer we met verlof waren, hun goed gratis door de moeder van Feliz lieten wassen, en zo bleef ook ik daar eens babbelen, toen ik mijn gewassen plunje weer kwam halen. Het was een kleine, aan een patio gelegen tweekamerwoning, maar er heerste altijd een drukte als in een possada. De moeder van Feliz hield zich bezig met de was, terwijl ze tegelijkertijd vruchten sorteerde en wijn schonk voor de kameraden, de snotneusjes van de kinderen schoonveegde en bovendien nog twee, drie buurvrouwen te woord stond, die zich in de patio ophielden. De radio speelde op volle toeren en aan de tafel zaten een paar milicianos te kaarten. Uit alle hoeken kwamen kinderen aangekropen en naast de deur zat Feliz bescheiden op een kist, met een bleekneuzig zusje op zijn knieën. Niet hij was de held van het huis, maar zijn oudere

broer, Enrique Martinez, die eens, vanuit een kuil, een tank buiten gevecht gesteld had en die nu, met zijn verbrijzelde arm in verband, telkens opnieuw ieder die luisteren wilde zijn avontuur vertelde.

De prachtige zorgeloze herfstdagen behoorden tot het verleden. Het belegerde Madrid was een hongerende vesting geworden. IJzige winden bliezen uit de Sierra, en in de onverwarmde huizen rilde de ondervoede bevolking haast even sterk als wij in de loopgraven. Sinds ik eerst tot sergeant, en later tot officier was bevorderd, waren mijn betrekkingen tot de soldaten zeker niet minder hartelijk, maar toch wel iets minder persoonlijk geworden. Door mijn verantwoording voor 140 manschappen kon ik mij geen persoonlijke sympathieën of antipathieën meer veroorloven bij het geven van verlof, bij bevordering of de keuze van mannen voor gevaarlijke patrouilles. Sergeant Atanasio Pastor speelde stiekem kaart in de onderstanden, hoewel dat volgens legerorde strikt was verboden, en slaagde er daarbij soms in, op niet helemaal eerlijke wijze zijn kameraden het geld uit de zak te kloppen. Maar sergeant Pastor was een van mijn moedigste mannen, en bovendien mijn beste machinegeweerschutter, daarom deed ik een oogje dicht. Ik had lange tijd een afkeer gehad van Jezus Baldaviesi, onze ziekendrager, vanwege zijn ruwe taal, zijn onverschilligheid en zijn schijnbare harteloosheid. Daarna zag ik hem, dwars door het vuur van de vijand heen, over een open veld rennen om een gewonde te helpen, en later, toen de vijand reeds aanviel, kwam hij als laatste terug in de loopgraaf met een stervende kameraad over zijn schouders. Ik leerde, dat niet de burgerlijke moraal, maar alleen hun militaire betekenis de doorslag moest geven bij het beoordelen van mijn mannen. Het was de gewoonte dat 's avonds, in de rustige perioden tussen offensief en contra-offensief, zowel onze soldaten als die van de vijand in de loopgraven zongen. Men riep dan: ‘No tirais! Vamos a cantar’ (Niet schieten, we gaan nu zingen), en als bij afspraak staakten beide partijen dan het vuren.

Hoe vaak heb ik zelf, in maanlichte nachten, als betoverd geluisterd naar de dartele hartstocht der geïmproviseerde flamenco's! Thans echter controleerde ik als verantwoordelijk

stellingcommandant onze voorste linies. Aan de andere zijde, bij Las Rosas, vibreerde een volle mannenstem. Ik zag hoe onze kleine Gato in een haast biddende houding over de borstwering leunde. Zijn over het algemeen zo typisch straatjongensgezicht scheen haast verstrakt tot een bronzen masker. Toen hij eindelijk merkte dat ik achter hem stond fluisterde hij: 'Dat moet een jongen uit onze streek zijn. Hij zingt de liederen van Granada!' Zijn geweer lag onaangeraakt voor hem. De eerste de beste Moor die, volgens hun gewoonte, stiekem aan kwam sluipen, had het aan de loop door het schietgat kunnen trekken. Ik kende dit gevaar en de volgende dag gaf ik het bevel onmiddellijk te schieten als er aan de overkant werd gezongen. Vechten wordt onmogelijk wanneer de manschappen zich te zeer bewust worden, dat aan de andere kant niet slechts vijanden staan, maar mensen.

In deze periode verdween het bestaan van Feliz nog meer dan tevoren uit mijn bewustzijn. Ik had het veel te druk om me met de afzonderlijke mensen bezig te houden, en wanneer ik weer met verlof in Madrid was, sliep ik daar nu meestal in de kazerne of in de Alianza. Ik had geen tijd over om de moeder van Feliz in de buitenwijk van Puente de Vallecas op te gaan zoeken. Over hem zelf kreeg ik zomin slechte als goede rapporten. Slechts één keer trok hij de aandacht, en dat was bij een instructie in het werpen met handgranaten. In die tijd gebruikten we nog de oude Spaanse blikken dozen, waarvan de lont met een sigaret moest worden aangestoken. De handen van Feliz beefden, toen hij de met dynamiet gevulde doos aanpakte. Twee keer was hij zo zenuwachtig, dat hij zijn sigaret te kort aan de lont hield. Toen de handgranaat de derde keer plotseling begon te sissen, liet hij haar van schrik naast zich op de grond vallen. We sprongen allemaal als vlooien op zij, even later ontplofte de handgranaat, en het was een waar wonder dat niemand van ons door haar gewond werd. Daarna deelde ik Feliz in bij de intendance, en ik hoorde niets meer over hem, tot het verlofsprobleem steeds moeilijker begon te worden.

Van de 140 manschappen konden iedere drie dagen slechts twee man met verlof gaan. Ik koos hen uit de dappersten, de ijverigsten, of uit diegenen, die wegens familieomstandigheden dringend naar huis moesten. Elke morgen na het appèl

meldde Feliz zich bij mij: ‘Kapitein, kunt u mij niet zeggen wanneer ik aan de beurt ben?’ Telkens moest ik hem antwoorden dat hij nog moest wachten. Nooit drong hij bij me aan, maar wanneer hij zwijgend wegging was het me duidelijk hoe hij door een steeds sterker heimwee naar zijn familie gekweld werd. Ik wist hoezeer hij aan zijn broertjes en zusjes hing en kreeg bijna gewetenswroeging toen ik hem eens zag zitten met een brief van thuis in zijn bevende handen en een gezicht zo strak en bleek als dat van onze lijken. Misschien was dat wel de reden, dat ik hem ten slotte toch maar op de lijst zette, nog voordat hij daarop eigenlijk recht had. De verlofgangers traden aan. Voordat ik het hem kon beletten had Feliz mijn hand gegrepen en drukte er een kus op. Hij droeg een jutezak over zijn schouder, vol harde broodresten, die hij op zijn rantsoen gespaard had. ‘Denk erom, Feliz’, zei ik hem, ‘dat terugkeer na de vastgestelde tijd tegenwoordig streng bestraft wordt’. Hij glimlachte zonder te antwoorden, en ik zag hoe hij zich op de holle weg die naar de commandantuur voerde nog een paar keer omwendde om naar me te wuiven.

Precies op tijd keerde Feliz terug en ging, zonder zich bij mij te hebben gemeld, direct naar zijn onderstand. Hij lag, met zijn gezicht op het natte stro, te huilen, zonder te willen eten en zonder acht te geven op de commando's.

Zo'n wanhoop had ik reeds vaak meegemaakt bij mijn mannen, na de ontvangst van een brief met rouwrand... Ik wist dat er in zulke perioden niet met hen viel te spreken. Was misschien Enrique Martinez gestorven aan zijn nog niet geheelde wonde? De kameraad die Feliz naar Madrid had vergezeld, zei me: ‘Niet alleen Enrique. Toen Feliz aan de Puente kwam was de buurt juist door de fascisten gebombardeerd. Uit de ruïnes van zijn huis heeft men alleen lijken opgegraven’.

In het bewustzijn dat iedere troost hier vergeefs zou zijn liet ik hem rustig liggen, tot hij zich twee dagen later bij mij meldde: ‘Kapitein, ik verzoek u mij uit deze compagnie over te plaatsen naar de instructie voor dynamiteros’.

‘Maar beste Feliz! Herinner je toch die granaatwerperij toen! Je weet toch zelf wel dat je daarvoor veel te nerveus bent!’

‘Ik ben niet meer dezelfde als toen, kapitein, en ik wil de plaats innemen van Enrique’.

Hoofdschuddend gaf ik mijn toestemming. Men nam hem bij de instructiesectie aan, en ik hoorde, dat hij geen handgranaten meer liet vallen, maar met innerlijke verbetenheid al zijn krachten inspande. Toch behoorde hij ook bij de dynamiteros, net als vroeger bij ons, evenmin tot de uitblinkers als tot de uitgesproken slechten. De achtste juli kreeg ons bataljon bevel tot de aanval. Op onze rechterflank stormde de compagnie van kapitein Bodega wild, en bijna zonder dekking te zoeken, voorwaarts. Mijn compagnie echter, die van twee kanten vuur kreeg, kwam slechts langzaam voorwaarts. Door mijn kijker zag ik, dat de vijand bij Las Rosas reeds uit de loopgraven begon te vluchten, en ik verwachtte dat Bodega met zijn mannen zich ieder ogenblik in hun stelling zou storten. Tegen ieder voorschrift in rende hij met zijn twee luitenants voor de troep uit. Op een afstand van minder dan zestig meter van de loopgraaf verbrijzelde een granaat hem beide benen. Zijn compagnie, nog slechts onder het bevel van een te jonge luitenant, raakte in verwarring en trok zich zonder noodzaak terug. Van achter de spoorwegdijk verschenen twee vijandelijke tanks en namen ons onder kruisvuur. Daar we geen anti-tankgeschut hadden, gaf Manolo de dynamiteros bevel voorwaarts te gaan, om te trachten de tanks tegen te houden. Ik zag Feliz op zijn buik door een greppel kruipen, naar een gat naast de pozo. In zijn rechterhand hield hij een benzinefles, klaar om te werpen. De tank kwam recht op hem af. Vrezende dat onze rechterflank afgesneden zou worden gaf ik mijn compagnie bevel tot de terugtocht. De tank naderde snel. Plotseling richtte Feliz zich half op en slingerde de fles van zich. De fles viel ongeveer tien meter voor de tank neer en ontplofte in rook en vlammen. Voor hij een tweede fles kon werpen begon de tank met beide machinegeweren in zijn richting te schieten. Een ogenblik later doorbrak het monster onze linie, maar daar zijn infanterie niet snel genoeg volgde, gelukte het de meesten van mijn mannen veilig de loopgraaf te bereiken.

Die avond bleek bij het appèl, dat wij tachtig man van ons bataljon hadden verloren. Hun lichamen, waaronder ook dat van Feliz, lagen als zwarte, kromme lijntjes in het niemandsland tussen ons en de vijand. De op ons gerichte mitrailleurs aan de andere kant beletten ons de doden te bergen.

Pajaro negro (De zwarte vogel)

Ik kan onmogelijk met zekerheid zeggen of de vogel die onze jongens, in deze eerste lentedagen, ergens tussen de struiken langs het beekje vonden, een ekster of een kraai was. Vast staat alleen dat hij zich voorlopig met zijn gevangenname allesbehalve tevreden toonde en met zijn felle snavel bloedige kloofjes hakte in de handen van de jongen die hem vasthield. Lachende en met een toespeling op de fascistische vliegtuigen, die immers ook zo heetten, noemden de soldaten hem: *Nuestro pajaro negro*. Ze amuseerden zich met zijn nog wankele pasjes, lieten hem los en vingen hem weer met hun muts als het dier, nog te zwaar voor zijn jonge vleugels, half fladderend, half springend trachtte te ontsnappen. Binnen enkele dagen echter was de verhouding tussen onze pajaro negro en de manschappen van de vierde compagnie volkomen veranderd. Het kleine vogelhartje klopte niet meer zo wild en onstuimig tegen hun vereelte handen en de listige kraaloogjes hadden hun schuw-angstige uitdrukking verloren. In de loopgraven zochten onze jongens om strijd naar sprinkhanen die tevergeefs tegen de steile wanden omhoog trachtten te komen, rukten hun de poten uit, omdat de vogel voor het gekriewel daarvan zichtbaar bang was, en stopten de dikke groene lijven in zijn altijd hongerig opengesperde snavel. 's Nachts sliep hij, in de lage onderstanden, warmpjes tussen de ragebol van hun ongeknipte haren. Onze pajaro negro was in korte tijd de mascotte van de compagnie geworden, die trots aan iedere vreemdeling in onze loopgraaf getoond werd; desondanks stond het onbetwistbaar vast: de vogel behoorde aan Juan-Antonio, die hem had gevonden. Het was Juan-Antonio die hem op het commando: ‘Izquierda, derecha, up arrow, un dos’, met kleine trippelpasjes leerde marcheren en wanneer Juan-Antonio schildwacht stond in de voorste loopgraaf, zat de vogel op zijn schouders. Het dier scheen een zeker besef te hebben van wat er gebeurde en had in het bijzonder het land

aan mitrailleurvuur. Wanneer ze aan de overkant met machinegeweren begonnen te schieten, zette hij zijn veren overeind, legde het kopje scheef en kraste als een nijdige kwajongen ‘kra kra’ tegen de vijand. Wanneer ik dan voorbijging hield Juan-Antonio mij staande en zei met een gelukkige glimlach: ‘Hoort u wel, teniente, no pasaran, no pasaran zegt hij!’ Deze toestand duurde verscheidene weken en ik heb een sterke verdenking tegen Carlo Suarez, onze oude schrijver, die iedere dag, met het grootboek op zijn knieën, keurig als vroeger toen hij nog boekhouder in Madrid was, met rode en zwarte inkt de lijst der compagnie opmaakt, dat hij daarbij onze pajaro negro eenvoudig als milicien no. zo- of zoveel inschreef. Toen gaf ik, op een morgen als vele andere, mijn gewone theoretisch militaire instructie aan de vrije wacht in de tweede linie. De zon scheen in die dagen al onbarmhartig en verschillende miliciens, die 's nachts op wacht gestaan hadden, keken slechts knikkebollend en lodderogend naar de kogelbanen die ik op het zwarte bord van de compagnie had getekend. De komst van de veldpost was een welkome aanleiding om er een eind aan te maken. In groepjes trokken zich de kameraden terug voor hun hutten. Wie lezen kon had altijd nog wel een paar makkers om zich heen die meelazen over zijn schouder, en wie de kunst niet verstond, liet zich de brief woord na woord voorspellen door geletterder kameraden. Ik zelf had geen brief gekregen en zat op een steen een beetje triest en verveeld voor me uit te kijken. Ik werd opgeschrikt uit mijn overpeinzing door het ruwe lawaai van vloeken en scheldwoorden en zag tot mijn verbazing - want in onze compagnie, die reeds tien maanden aan het front stond, was ruzie tussen kameraden iets wat slechts hoogst zelden voorkwam -, hoe, voor een hutje aan het andere einde van de loopgraaf, blijkbaar een handgemeen ontstaan was. Haastig stond ik op en liep naar hen toe, maar ze hadden mij al zien aankomen en kwamen mij tegemoet, voorop ‘het zigeunertje’ met op zijn open handen het lijkje van onze pajaro negro. ‘Assassinau’ (vermoord), zei hij alleen maar. Uit hun verwarde en opgewonden stemmen, die allemaal door elkaar schreeuwden, begreep ik wel, dat Juan-Antonio zelf zijn vogel de nek omgedraaid had. Verbaasd keek ik hem aan. Hij zat met een blauwgeslagen oog, zijn haren in wanorde en een ge-

zicht vol modder tegen de borstwering; het type van een straatjongen die slaag gehad heeft maar desondanks zijn ongelijk niet wil bekennen. Het enige wat ik uit hem kreeg waren de woorden: ‘Met mijn vogel doe ik wat ik wil en als ik hem de nek om wil draaien, draai ik hem de nek om. Als ze me daar voor fusilleren willen, moeten ze maar d'r gang gaan’. Achter me drongen de jongens van de compagnie op, benieuwd wat ik zou zeggen. Ik begreep er minder en minder van, bukte me om tijd te winnen naar de grond en raapte een samengeknoedeld velletje postpapier op, dat door de wind voor mijn voeten gewaaid werd.

Gedachteloos streek ik de blaadjes glad tot ik plotseling aan de aanhef zag dat de brief oorspronkelijk aan Juan-Antonio gericht was. Nu begon ik vol aandacht te lezen. Het was een typische boerenbrief, zonder hoofdletters, komma's of punten, met tal van taalfouten, waarbij de v's en de b's stuivertjewisselen speelden en de h's overal waar ze hoorden ontbraken om op de onverwachtste plaatsen eensklaps op te duiken. Ik geloof dat ik mij de inhoud nog bijna woordelijk herinner. ‘lieve juan-antonio’, schreef zijn vader, ‘wij verheugen ons om te horen dat het u goed gaat en we verheugen ons om u te schrijven dat het mij ook goed gaat en u zusje pepita gaat het ook goed en sarmen ook en u broertjes juanito en carlo en felipe en quintin maken het ook goed en u vrienden pepe en antonio en de blonde antonio maken het ook goed en je meisje rosita maakt het ook goed en laten je groeten’. Tot zover was de brief met een flinke duidelijke hand geschreven, maar daarna waren een paar regels doorgeschrapt, alsof de schrijver even geaarzeld had wat hij verder zou schrijven. De brief vervolgde: ‘en het spijt ons u te moeten schrijven dat het u moeder niet goed gaat want de vorige week zijn de zwarte vogels boven ons dorp gekomen en hebben het gebombardeerd en we zijn allemaal gevlucht in de velden maar u moeder is teruggelopen om de koe uit de stal te redden en toen ze weer in het veld kwam schoten de zwarte vogels met machinegeweren en ze hebben u moeder geraakt in de schouder en u moeder laat vragen als de kapitein het goedvindt of u niet een paar dagen met verlof zoudt kunnen komen want ze lijdt erge pijn maar als het niet kan dat het dan ook goed is want we lijden en

strijden toch allemaal voor de zaak (por la causa) en pepita en carmen en juanito en carlo en felipe laten u groeten en u vrienden ook en u meisje ook en u vader ook en u moeder omhelst u met een salud en suerte van u vader antonio'.

Toen ik de brief uit had zag ik dat Juan-Antonio zich omgekeerd had en, met zijn gezicht tegen de borstwering, zachtjes lag te snikken. Ik zei tegen de jongens: 'Laat hem maar met rust, zijn moeder is gewond door de pajaros negros'. De miliciens gingen uiteen en het zigeunertje smeet het lijkje van de zwarte vogel over de borstwering in de richting van de vijand.

La cosecha es sagreda (De oogst is heilig)

De ene dag rijgt zich aan de andere alsof kettinggangers in eeuwig eendere grijze gevangeniskleding van horizon naar horizon voorbijmarcheerden. Alleen brandt de zon iedere dag feller en met de toenemende hitte wordt ook de stank der onbegraven lijken steeds walglijker die de wind naar ons toewaait. Het grootste probleem is op dit ogenblik het water. Dat wat wij van de noria* bij de commandantuur halen is reeds lang warm als 't aan de loopgraaf komt en in de beekjes staan nog slechts hier en daar een paar troebele ondiepe plassen. Bij de Casa del Cuartel is nog een bassin waarin wij kunnen baden, maar de vijand houdt de toegang tot dat bassin onder vuur en het is een soort sport om, met een onverwachte spurt en een snelle sprong, erin weg te duiken eer zijn machinege-

* Put met waterrad.

weer tijd heeft om te schieten. De terugweg moeten we dan op onze buik door het stof afleggen.

Ik had, in het dal, ongeveer vijftig meter voor onze linies, een beschut plekje ontdekt waar nog water stond en dat bijzonder aantrekkelijk was, omdat de paardevliegen, die anders van lijken naar levenden gaan en vice versa er niet kwamen. Toen ik er enkele dagen geleden met sergeant Adolf ging baden, werden we plotseling door een machinegeweer onder vuur genomen. In de enkele vierkante meter strand spatte het zand op als in een plas de waterdruppels bij heftige regen. Adolf, die op het plekje was gaan liggen waar ik anders altijd mijn zonnebad neem, kreeg een kogel in de bil en een in zijn schouder. Ik zelf kwam er weer zonder kleerscheuren af. Niet voor niets zeggen de jongens schertsend dat kapitein Last de een of andere beschermheilige moet hebben die hem bijstaat!

Wij hebben nu onze ‘hogar del compatiente’ (militair tehuis) in de loopgraaf en een school waar een miliciano de la cultura les geeft en die goede resultaten oplevert. Het is ontroerend te zien hoe zij, die de letters reeds kennen, maar in de orthografie nog niet thuis zijn, zich door knappere kameraden, letter voor letter, de brieven voor laten spellen die zij aan hun familie schrijven. Voor enkele dagen kwam de oude Lopez bij mij. De kapitein moest absoluut de eerste brief lezen die hij had geschreven.

Ik las: ‘Lieve vrouw. Ik ben iedere dag gelukkiger dat ik hier ben gekomen, want hier in de loopgraaf heb ik eindelijk al die dingen geleerd die ik in ons dorp nooit heb kunnen leren’.

Een onzer vlugste leerlingen is onze kleine Pedro Nenni, maar dikwijls heeft hij geen zin en spijbelt liever als hij vrij van wacht is om in de heuvels te jagen op hagedissen en slangen. Ik liet me niet vermurwen door het stukje geroosterd hagedissevlees dat hij mij aanbood, maar strafte hem met 6 uren extra-wacht in de loopgraaf. Een paar dagen later zijn de beentjes van zijn rechterhand door een dumdumkogel verbrijzeld. Toen ik hem opzocht in het hospitaal van Valdelatas liet hij mij zijn verbonden hand zien en zei met een verdrietig lachje: ‘Het heeft niet geholpen, kapitein. Nu kan ik toch niet meer schrijven!’

Een der verdrietigste dingen die mij als kapitein toevallen is

het opmaken van de lijst der verloven. Niemand weet wanneer onze compagnie eindelijk afgelost wordt en zolang dat duurt heb ik slechts het recht om iedere drie dagen twee man met 48 uur verlof naar Madrid te sturen. Bij de 140 man die onze compagnie telt kan men zelf uitrekenen wat dat betekent voor degene die onderaan op de lijst staat. Samen met de politieke commissaris heb ik de lijst zo rechtvaardig mogelijk opgemaakt, daarbij rekening houdende met betoonde moed, ijver en de huiselijke omstandigheden voor zover wij die kennen. Er zijn echter altijd weer speciale gevallen die een wijziging nodig maken: 'Kapitein, mijn vrouw schrijft dat ze waarschijnlijk deze week moet bevallen'. 'Kapitein, mijn broer ligt zwaar gewond in het hospitaal en kan iedere dag sterven'. 'Kapitein, mijn moeder wordt geëvacueerd naar Valencia en zou me nog één keer willen zien voor ze weggaat'. Bijna altijd zijn hun verlangens redelijk, dikwijls zelfs ontroerend en nog nooit is het voorgekomen, dat iemand met brutaliteit of scherpe woorden zijn verlof trachtte af te dwingen. Maar de anderen die op de lijst staan, hebben er zich reeds op verheugd te gaan en hebben in de meeste gevallen reeds naar huis geschreven. Dan moet er onderhandeld worden en gepraat en het einde is meestal, dat de rechthebbende na veel zuchten en klachten zijn plaats ten slotte toch vrijwillig afstaat aan een makker.

Om het mijzelf iets gemakkelijker te maken heb ik, bij het handhaven der discipline, een eenheidssysteem ingevoerd van straffen. Voor lichtere vergrijpen een zeer eenvoudige straf, waar ze toch zeer gevoelig voor zijn: ik weiger de delinquent uit te tekenen. Hun verlangen om uitgetekend te worden is des te merkwaardiger, omdat slechts heel enkelen de tekening ook wensen te bezitten als ze af is. De meesten zijn volkomen tevreden in mijn schetsboek te staan, dat dan echter ook aan iedereen die in de loopgraaf op bezoek komt vertoond moet worden. Zo vragen dorpskinderen altijd om gefotografeerd te worden, hoewel ze zeker zijn dat ze het kiekje nooit te zien zullen krijgen. Ligt daaronder misschien de een of andere onbewuste wil tot voortbestaan verborgen?

De andere en zwaardere straf die ik toepas is, dat ik een soldaat schrap op de verloflijst en hem onderaan plaats.

Toen Magro Vacas, een van mijn beste sergeanten overigens,

enkele weken geleden vergat om de morgenkoffie ook aan de schildwachten in de voorste linie uit te laten delen, moest ik wel tonen dat de wet, zonder aanzien des persoons, op onderofficieren evengoed als op de minderen toegepast werd. Tevergeefs smeekte Vacas, die een jonge vrouw in Madrid heeft, mij om deze straf door welke andere, nog zo strenge straf ook, te vervangen.

Des te meer verheugde ik mij over de order, dat alle onderofficieren, buiten de rij om, 24 uur naar Madrid moesten om zich de nieuwe, verplichte uniform aan te laten meten. Toevallig reisden we samen. Nauwelijks had ik me in de Alianza verschoond, toen ik door Vacas opgebeld werd: ‘Kapitein, mijn broer is ook over, we hebben voor de feestelijkheid een konijn geslacht en we zouden het prettig vinden als u mee kwam eten’. Het spreekt wel vanzelf dat ik de uitnodiging aannam. De tafel stond gedekt op een soort veranda die door bloeiende vruchtbomen werd overschaduwd. Alleen het doffe kanongebulder in de verte herinnerde aan de oorlog. Om de grote platte schotel waaruit we gezamenlijk aten zaten Vacas' ouders, zijn vrouw, zijn broer en een hele rij kleine schooiertjes, die dit eten blijkbaar een zo ernstige zaak vonden, dat ze hun aangeboren ondeugendheid vergaten. Zo nu en dan werd een lepel midden in de pan gezet ten teken dat de wijn rondging. Wie het dan nog waagde verder te eten eer de lepel was verwijderd, kreeg een tik op zijn vingers.

Opeens, terwijl de stemming op zijn hoogst was, keerde Vacas zich tot zijn vrouw en zei, op mij wijzend: ‘Zie je, Maria, dat is nou de wrede kapitein die mij geen 48 uur bij jou wou gunnen!’

Allen keken mij aan; nogal natuurlijk dat ik een kop als vuur kreeg. Ik zei, verlegen: ‘Je weet toch zelf, dat je je straf verdiend had!’ En Vacas, terwijl hij opstond om me te omhelzen: ‘Wat dacht je nu, kapitein, als ik niet wist dat je rechtvaardig was, had ik je immers nooit gevraagd om mijn konijntje op te komen eten!’

Destijds, in november, toen we nog bij de Carretera de Estremadura lagen, had ik ingezien dat een verbindingsloopgraaf dringend nodig was tussen de beide huizengroepen die we bezetten. Dat werk kon alleen verricht worden in de weinige

uren tussen zonsondergang en het ogenblik dat de maan opging. Toen ik echter mijn mannetjes, die van tevoren gewaarschuwd waren, kwam halen, was de ene juist zijn geweer aan het schoonmaken, een ander warmde zijn prakkie op of zat in zijn hemd naar luizen te zoeken en het duurde zeker meer dan tien minuten, voordat ik een behoorlijke werkploeg bij elkaar had.

'Nou, vooruit dan maar', zeiden ze ten slotte: 'als de luitenant het nou zo graag wil...!'

'Niet omdat ik het zo graag wil, maar omdat jelui eigen leven ervan afhangt!'

Ze verbaasden zich over mijn haast; voor hen kon alles immers evengoed 'manana' (morgen) gebeuren.

Ik wond me op en zei: 'Jelui zingen "We willen sterven of overwinnen", maar als ze jelui vragen of je liever sterven wilt of werken, zeg jelui ook sterven!'

Daarover moesten ze lachen en toen ze een keer aan het werk waren had ik moeite ze te laten ophouden toen de maan opkwam.

Sindsdien heb ik leren inzien dat, wat ik destijds voor de traditionele 'Spaanse luiheid' hield, veeleer voortkwam uit een nietbegrijpen van de militaire noodzaak. Hoeveel honderden meters loopgraaf hebben wij in de laatste maand niet gegraven! Toch bleef ik overtuigd: 'De Spanjaard maakt van het werk geen afgod, hij aanvaardt het als noodzaak maar zal toch altijd zijn siësta in de zon blijven prefereren'. Tot mijn soldaten onverwachts zelf om werk vroegen en ik de heilige werkwoede als een religieuze offervlam uit hen zag opslaan. Spanje is een boerenland en zelfs die soldaten, welke reeds jarenlang in de stad wonen, komen oorspronkelijk meestal uit de dorpen. Op de velden, die door onze loopgraven doorkruist werden, stond de algaroba (johannesbrood?) te rijpen. Telkens weer zag ik onze jongens een van de reeds gelende plantjes uitrukken en de kleine peulvruchtjes aandachtig wegen in hun harde handen. Soms, als ik voorbijkwam, reikten ze me een handvol boontjes: 'Proef ze! Ze worden al hard. Binnen een week moeten ze het veld af, anders springen de peultjes open!' Onze commissaris, die voelde wat er broeide, kwam me zeggen: 'De jongens eisen dat de oogst in geen geval verloren gaat!'

Ik dacht dat het een goed idee was een premie van honderd peseta's uit te loven voor de sectie die het best zou werken, maar moest al heel gauw inzien dat het volkomen onmogelijk was, onderscheid te maken tussen de ene groep en de andere. Iedereen werkte, op de een of andere plaats, ieder ogenblik dat hij vrij had. In een lange linie van oogsters vonden ze automatisch hun plaats, zonder dat enige sergeant of korporaal iets had te commanderen. Overdag in de valleien en de beschutte plaatsen, 's nachts op de heuvels. Zelfs in de heilige uren van de siësta werkten ze door, terwijl het zweet tappelings neerdroop langs hun ontblote lijven. In hun fanatieke ijver waagden enkele groepjes zich 's nachts voor onze linies om zelfs in het niemandsland de oogst binnen te halen. Ik kwam nog juist op tijd om te beletten dat de algaroba ook voor onze mitrailleursnesten weggeplukt werd, waaraan ze een vrij behoorlijke, natuurlijke camouflage verleende.

Twee van mijn soldaten werden tijdens het plukken gewond en een van mijn beste mannen neergeschoten, maar de arbeid ging verder. De vijand zal ongetwijfeld niet hebben begrepen wat ons bezielde, dat het gezang gedurende enkele etmalen geen ogenblik van de lucht was. Eindelijk kwam Fraigo Villarejo mij melden: ‘De oogst is klaar’. Hij voegde er in één adem aan toe: ‘En de jongens vinden dat u die honderd peseta's premie maar aan de analfabetenschool moet geven voor boeken’.

Ja, de oogst was klaar en overal op het veld lagen de gele stapels, over een van welke ik Montesino had zien struikelen, met zijn armen vooruitgeworpen, terwijl zijn bloed uit een kleine wonde neerdroop op de algaroba die hij geplukt had. Goddank tenminste, dat hij, met een schot in het hart, metéén dood was. Onze Montesino, die de zwijgzaamste van de hele troep was, maar tegelijk ook de sterkste, de dapperste en de trouwste. Daar hij niet uit Madrid kwam, hebben we hem in het veld zelf waar hij gestreden en geoogst had begraven en aan zijn graf las ik het gedicht voor van Miguel Hernandez:

Zonnige jeugd van Spanje
uw beenderen bedekken de velden

en slechts de roem van uw daden
blijft als 't geruis van een beekje.

Verspil uw bloed in de velden
zonnige jeugd van Spanje
dat het weerkeer als sap der olijven
dat uw beenderen worden tot eiken.

Bloed dat zich niet durft verspillen
jeugd die zich niet durft te offeren
is geen bloed en is geen jeugd
kan niet blinken en kan niet bloeien.

Wie overwonnen wordt geboren
wordt oud geboren en stervend
komt met de ouderdom van eeuwen
en was oud eer hij werd geboren.

Altijd dringt de jeugd naar voren
de jeugd zal altijd overwinnen
als de toekomst van Spanje bedreigd wordt
zal de jeugd van Spanje haar redden.

De oogst was klaar, maar nog altijd was de oogst niet binnen. Aan de horizon, achter de Sierra, trokken zich loodgrijze wolken samen, de stapels op het veld werden geler en geler en de soldaten zeiden: ‘Wanneer er nu regen komt, springen de peultjes open en is alle werk verloren!’ Minstens een dozijn keren per dag telefoneerde ik met de commandancia, maar kreeg altijd hetzelfde antwoord: ‘Vrachtwagens kunnen zover niet komen, karren hebben we niet en de ezels die men ons beloofd heeft zijn nog steeds niet gekomen’. Tevergeefs zond ik onze commissaris twee keer naar het Pardo. De gezichten van mijn soldaten stonden donkerder en donkerder en tot overmaat van ramp begon die avond een fijne motregen te druilen.

Ik zat in mijn hut en vloekte machteloos op de ezels in het Pardo die geen ezels wilden zenden. Felippe waarschuwde mij dat er een deputatie van de soldaten was om mij te spreken. De oude Lopez zei met zijn langzame stem:

‘Als de algaroba vochtig wordt en er komt dan zon, springen de peultjes open en is de oogst verloren. Maar als allen meewerken kunnen we haar in één nacht wegdragen tot waar de auto's komen, in onze dekens. De manschappen laten vragen of u het goedvindt’.

Het was een tamelijk zware verantwoording want de plaats waar de auto's kwamen lag meer dan een kilometer achter onze linie. Ik zond een paar patrouilles uit en overtuigde me dat alles rustig was aan de kant van de vijand. Wanneer ze die nacht aangevallen hadden, zouden ze tien man in de loopgraaf gevonden hebben, al de anderen waren in het veld en sjouwden, vier aan vier, dekens vol algaroba. Maar de oogst kwam binnen.

15 juni '37
Afgelost

Ik zeide in een van mijn redevoeringen voor radio-Madrid: ‘Alles is gewoonte. De bevolking van deze stad heeft er zich aan gewend in heldenmoed te leven, zoals andere volkeren, helaas, zich eraan wennen om onder te gaan in lafheid’. De laatste gebeurtenissen hebben inderdaad de overtuiging in mij versterkt, dat moed, in het algemeen, geen aangeboren eigen-

schap is, maar veeleer een gevolg van een bepaalde samenloop van omstandigheden, of zelfs van gewoonte.

Er is de blinde moed van degenen die te weinig fantasie hebben om zich het gevaar voor te stellen, de moed van de jeugd die zo vol levenskracht is, dat zij in haar eigen dood onmogelijk kan geloven.

Er is de stierevechtersmoed van hen die rechtstreeks in de dood gaan zolang zij de ogen der kameraden op zich gevestigd weten, maar die wanneer men hen 's nachts alleen op een vooruitgeschoven post zet, plotseling door paniek bevangen worden en bevend terugkomen, terwijl er in geen velden of wegen een vijand te zien was.

Er is de moed der intellectuelen die daarin bestaat, dat zij hun innerlijke, alles doortrillende angst door hun bewuste wil neer weten te dwingen.

Er is de moed der gewoonte, waardoor de mijnwerker onverschillig wordt voor een gevaarlijke plek in het hängende en de soldaat zich niet langer buigt voor het fluiten der kogels. Er is vóór alles een ontzaglijk verschil tussen morele moed en fysieke en vaak heb ik hen, die in het gevecht het dapperst waren, achter het front als een riet zien beven voor een terechtwijzing van hun superieuren, vaak zijn beproefde revolutionairen later tot iedere morele laagheid en elk verraad aan oude vrienden in staat gebleken, uit angst de ongenade der hogere partij-instanties over zich te laten komen. Ikzelf behoorde nooit tot de avonturiers die het gevaar om der wille van het gevaar zelf lief plegen te hebben. Zeker heb ik het gevaar nooit ontweken waar het mij een consequentie toescheen van mijn gehele levenshouding, maar ik had reeds als jongen zowel van vechtpartijen als van dun ijs een deugdelijke afkeer. De 20ste september 1936 kwamen Harry D. en ik in Madrid aan, de volgende avond om 9 uur gingen wij naar het 5de regiment en om 11 uur hoorden we, dat onze compagnie die nacht om 2 uur uit zou rukken. In de kale kamer van het voormalige klooster kletste een goede oude partijgenoot, die de strijd nog had meegemaakt van de Schutzbund in Wenen, de tijd vol. Ik weet nog hoe ik hem inwendig vervloekte en hoopte dat hij een ogenblik zou zwijgen, om mij gelegenheid te geven de steeds sterker in mij opstijgende angst door een weinig concentratie te overwinnen.

Toen het (enkele dagen later, want er was inmiddels een tegenorder gekomen) werkelijk naar het front ging, was het de angst voor de angst die mij bezielde, angst dat ik, in het gevecht, een belachelijk figuur zou slaan tegenover mijn kameraden. Toen ik eenmaal in actie kwam verdween dat gevoel volkomen, zo spannend en interessant was de gehele situatie. Ook vroeger trouwens overheersten in ogenblikken van werkelijk gevaar mijn nieuwsgierigheid naar de afloop en mijn intellectuele werkzaamheid zodanig, dat de angst pas uren later, in ogenblikken van volkomen rust, op placht te komen. Hier in het veld kan ik rustig zeggen dat ik hem nooit gekend heb. Bij Getafe en Villaverde verwierf ik mij de renommé van bijzondere dapperheid, hoewel in die eerste slag veel meer een gevoel van alles overweldigende verontwaardiging en bij de tweede een met vertwijfeling gemengd plichtsgevoel in het spel was. Hier in de loopgraaf heet ik onvoorzichtig. De waarheid is dat ik meestal te veel aan mijn hoofd heb om er op gevaarlijke plaatsen aan te denken mij te buigen. Felippe speelt voor beschermengel. Hij brengt me mijn staalhelm, die ik in ogenblikken van gevaar steeds pleeg te vergeten en bij patrouilles staat hij mij niet toe verder te gaan eer hij zelf de volgende honderd meter grondig onderzocht heeft. Met Felippe en sergeant Vico Barneci plantte ik ook, in die nacht van de meidag, een vlag op nog geen honderd meter voor de vijandelijke linie, zonder daarbij iets anders dan opwinding en voldoening te gevoelen.

Maar nú kwam, gedurende de middag, de commandant onverwachts met een paar vreemde officieren in de loopgraaf en zei, alsof het niets bijzonders gold, zo over zijn schouder: ‘Vannacht moet de compagnie zich klaarmaken om afgelost te worden’.

Alle zenuwen waren tot het uiterste gespannen. We hadden ons al zo half-en-half verzoend met de gedachte tot het einde van de oorlog in deze modder te liggen en de belofte dat wij tien dagen naar Madrid zouden gaan leek te mooi om waar te wezen. Voor de eerste maal sinds tien maanden had ik twee gevallen van dronkenschap in de loopgraaf. Om twee uur kwamen werkelijk de quintas (gemobiliseerden) die ons aflossen zouden.

De eerste, daarna de tweede en de derde sectie gaven hun wa-

pens af en marcheerden af met hun officieren. Voor de laatste maal ging ik met de nieuwe commandant de stelling langs. Ik tekende het protocol en ineens had ik het gevoel van een grote leegte, nu de verantwoordelijkheid van zoveel weken van mij was genomen.

'Kom', zei ik tegen Felippe, 'naar de commandantuur, daar wachten de anderen'. Het was een weg die ik gewoonlijk twee à drie keer per dag ging, bovendien was het nacht en de vijand hield zich rustig.

Terwijl wij uit de loopgraaf klommen hoorde ik dichtbij mij het fluiten van een kogel. Op hetzelfde ogenblik kreeg een bijna panische angst, zoals ik in al deze maanden nog niet gekend had, mij te pakken. 'Niet nú', joeg het door mijn hoofd heen, 'niet nu, op deze laatste vijfhonderd meter, voor ik met verlof ga!' Alleen Felippe liep naast mij. Ik ben zeker dat, wanneer hij er niet geweest was, ik die hele weg in één lange, steeds snellere ren afgelegd zou hebben. Het enige wat mij op dat ogenblik remde was het gevoel, dat de jongen mijn angst niet mocht merken. Toen ik eindelijk bij de commandantuur was duurde het verscheidene minuten eer ik in staat was weer een beheerst en rustig commando te geven.

Vrolijk, maar moe en hongerig van de mars kwamen we in Madrid. Niemand mocht naar huis voordat we allen verschoond, ontluisd en ingeënt waren. Half verdoofd keken we naar de voorbijrijdende trams en de drukte in de straten. Ik vroeg me af waar ik, op dit uur van de dag, iets te eten zou kunnen krijgen. Magro Vacas sloeg zijn arm om me heen: 'Kom met mij mee, ik weet zeker dat mijn vrouw wel wat in de kast heeft!' Ik streefde tegen, vast overtuigd dat zijn vrouw zo'n eerste uur zeker liever met hem alleen was. Vacas echter bleef aandringen en ik wist dat men een Spanjaard maar al te licht beledigt als men, in zo'n geval, zijn spontane gastvrijheid afslaat. In een der volksstraten van het centrum klommen we een kale trap op waar het stonk naar katten. 'Ze zal stomverbaasd zijn en buiten zichzelf van vreugde als ze me ziet', fluisterde Vacas op het portaaltje. Met een ruk deed hij de deur open: 'Hier zijn we!'

De uitwerking was anders dan hij verwacht had. Zijn vrouw, die bij het raam zat te naaien, boog zich nog dieper over haar

verstelwerk. ‘Eindelijk’, zei ze alleen maar. Vacas werd jongensachtig verlegen door haar koelte. Hij bood mij een stoel aan en begon meteen te vertellen, om de stilte te breken.

‘Ik dacht dat je wel een beetje blijer geweest zou zijn me te zien, vooral omdat het maar een haartje gescheeld had of ik was niet teruggekomen! Toen ik de nieuwe quintas, die ons aflossen moesten, naar Las Rosas bracht, liet de commandant ons, voor de vlugheid, de benedenweg nemen langs de Playa. Bij de Cuesta de la Reina kregen de Moren ons in de gaten. Eerst machinegeweervuur en toen schrapnels. Naar alle kanten stoven mijn jongens uit elkaar om dekking te zoeken. Ik moest, als een kloek tussen haar kuikens, heen en weer om ze weer bij elkaar te krijgen. Tot hun eer moet ik zeggen dat geeneen naar Madrid terugliep. Maar het is een wonder dat ik ze, met slechts twee gewonden, in het bos kreeg. De kogels floten door de takken...’

Alsof hij haar een klap had gegeven sprong zijn vrouw op: ‘En dat durf je mij vertellen! Daar ben je trots op? Jelui heldendaden, jelui oorlog! En wij zitten hier alleen, maandenlang... geen brief, geen briefkaart... wat gaat ons jelui oorlog aan, wij vrouwen willen vrede!’

Onbehaaglijk schoof ik heen en weer op mijn stoel: ‘Het lijkt me beter, Vacas, dat ik maar wegga’.

Hij had zijn pet al opgezet: ‘We gaan samen!’

Eer we bij de deur waren had Maria haar breiwerk weggesmeten en hield, met haar armen om hem heen, Vacas tegen: ‘U moet me niet kwalijk nemen, compañero kapitein! Ik weet immers heel goed dat het alles dwaasheid is wat ik gezegd heb... Dat wij de oorlog niet gewild hebben... dat de fascisten begonnen zijn... dat er geen vrede kan komen voor we hebben gewonnen. Ik heb immers zelf gezegd dat hij dienst moest nemen...’ en tegen Vacas: ‘Ik weet heel goed dat het gemeen is wat ik gezegd heb, maar, je moet niet weggaan... het duurde zo lang, en ik werd gek van het alleen zijn en... het komt immers allemaal alleen maar omdat ik zo allemachtig veel van je houd, jongen!’

Vacas streelde en kuste haar om haar tot rust te brengen, al zijn boosheid was verdwenen, hij keek mij trots aan en zei: ‘Zie je, zo is ze nou, zo is ze als je in haar hart kijkt! De hele kwestie is dat ze al in de derde maand is’.

Maria dreigde hem met haar vinger: ‘Foei! Mag je dat vertellen!’ Ze veegde haar tranen weg en draafde naar de keuken. ‘En nu moet je zien wat ik alles bewaard heb voor als je zou komen. Hier, en hier... overgespaard van de distributie... en deze kaas, van oom Angel, toen hij uit het dorp kwam...’ In een ogenblik bedekte de tafel zich met de meest fantastische dingen, Russische conserven, vruchtengelei, koekjes, brood en zelfs een schaaltje margarine.

Vacas hield zijn vrouw in het lopen tegen: ‘Maria, je bent werkelijk een wonder!’

Ze weerde hem af: ‘Wacht maar! Als ik nu zeker ben dat jelui niet wegloopt ga ik even de straat in, aan Juan en Pedro zeggen dat je er bent, dan haal ik meteen wijn en...’ (dit laatste met een geheimzinnig gezicht) ‘ik weet waar ze nog te krijgen, puros!’ (sigaren).

Binnen het half uur scheen het wel alsof de hele straat zich daar in Vacas' kamer had verenigd. De meesten brachten het een of ander mee en in de keuken hielpen een paar vrouwen Maria viskoekjes te bakken. Men had de grammofoon aangezet die eerst *hijos del pueblo* speelde, maar al gauw stond de stemming meer naar Amerikaanse fox-trots.

Pedro, met van de wijn kleine oogjes, klopte Vacas op de schouder: ‘Je mag wel trots zijn op je vrouw’, zei hij, ‘zij houdt er hier in de hele buurt de moed in. Die coöperatieve wasserij voor het bataljon is ook haar werk en bovendien is ze onze wijkpenningmeesteres voor de rode hulp’.

Ik probeerde ondertussen Vacas te tekenen, die zich liet huldigen en met zichtbaar welgevallen aan zijn sigaar trok. Maria kwam uit de keuken en keek kritisch over mijn schouder: ‘Hij lijkt wel’, zei ze, ‘maar je hebt hem erg geflatteerd. Zo'n guapo (knappe jongen) was hij toen hij nog jong was’.

Vacas protesteerde: ‘Je zult eens zien, als ik me straks heb geschoren, dat ik nog altijd de mooiste uit de buurt ben!’

Pedro nam mij bij de arm: ‘Het wordt tijd, geloof ik, dat we hen met hun tweetjes laten, dan drinken wij er beneden in de bodega nog eentje op de overwinning!’

Vacas heeft de overwinning niet meer gezien. Drie dagen nadat wij van verlof terug waren is hij, bij de verovering van de wijngaard, gevallen.

En nog een andere ervaring had ik in deze dagen. Tijdens een week-end, als gast bij de vijftiende internationale brigade, maakte ik kennis met een jonge, Kroatische dichter. Wij kwamen terug van een kinderfeest, dat door de soldaten van het bataljon Tsjapajeff in het dorpje georganiseerd was. De zwoelte van de dag bleef onder de bomen hangen en uit de richting van het dorp kwam de zachte muziek van een harmonika. Zeker dansten daar, nu het kinderfeest voorbij was, onze soldaten met de dorpsmeisjes.

De dichter sprak mij over een boek dat hij bezig was te schrijven: *Het kind dat zijn dood gemist heeft*. Wij gingen aan de rand van de beek zitten en hij vertelde mij hoe de gedachte van dit boek door de oorlog in hem gewekt was.

Gedurende de Guadalajaraslag werd hij door de explosie van een zware vliegtuigbom plotseling onder het opgeworpen zand bedolven. De eerste ogenblikken waren geheel vervuld met angst en de afschuwelijke benauwdheid der verstikking. 'Ineens', zei hij, 'gleed zowel de angst als de pijn weg. Ik zag, met bijna fotografische duidelijkheid, de gezichten van mijn kameraden, van mijn moeder, van mijn vader. Ik zag ons dorp, de weg die naar de school voert, de zee bij Valencia en ook Madrid, heel klein en heel blank, alsof ik het waarnam uit een vliegtuig. Ik zie het zelfs op dit ogenblik weer, duidelijker en reëler dan de werkelijkheid om ons. Alles was met een heel bijzonder licht overgoten, alles had een intensiteit en toch tegelijkertijd een vrede, een geluk zou ik bijna zeggen, dat ik sindsdien nergens meer terugvind. Daarna moet ik het bewustzijn hebben verloren. Waar het op aankomt is dit: van die dag af heeft het leven voor mij geen ernst meer, het is, als je mij begrijpen kunt, "gratuite" geworden. Ik doe mee, ik attaqueer, ik praat, ik schrijf, maar het gekke is, ik geloof er zelf geen ogenblik aan. Geen religie of mystiek, alleen maar het gevoel alles als in een kino te beleven. Maar een kino als in Madrid, als je daar buiten komt sta je in een straat zonder lichten. Die granaat heeft me opgenomen en ik ben nooit meer op de grond gekomen. De alles beheersende vraag voor mij is, kan een kind dat zijn dood gemist heeft ooit weer verankerd worden in het leven? Ik heb soms het gevoel dat er een groot onrecht aan me gepleegd is toen ik, even smartelijk en smerig overigens, voor de tweede maal werd geboren...'

Nee, zoals hij dat beschrijft ken ik dit gevoel niet. Ik herinner mij twee gevallen in deze oorlog waarin ik mijn leven reeds bewust af had geschreven. Destijds bij Vallecas en nu onlangs nog toen, vlak achter mij, in de loopgraaf, twee mannen door een granaat volkomen in stukken werden gereten. Zeker, daarna kwam ook mij het leven 'gratuite' voor, iets als een toegift die men eigenlijk niet meer verdiend heeft. Zeker verloor het daardoor veel van de ernst die het voor een goede boekhouder of een stationschef die zorgt dat iedere trein op tijd aankomt, moet hebben. Het kreeg iets van een spel, maar heeft ook een spel niet tegelijkertijd zijn vrijwillige ernst en zijn ongebonden gratie? Voor mij is de ernst van het leven niet zozeer verloren gegaan als wel verschoven, het is alsof ik achter de schijnbare belangrijkheden van het leven andere, wezenlijkere levensgronden ontdekt heb. Het schijnt mij toe dat Stenko misschien de zin van het leven slechts daardoor verliezen kon, omdat hij nog te jong was hem te kennen. Was hij misschien niet een der velen die aarzelden tussen fantasieën en theorieën zonder de warme adem van een mond en de diepe harteklop in een mensenborst te kennen? Zal het kind dat zijn dood gemist heeft het leven niet weervinden op het ogenblik dat hij, door de liefde, een man wordt?

juli '37
Afscheid van de vierde compagnie

Ja, ik kan zeggen dat ik trots op mijn compagnie was, die morgen dat ze weer uitrukte naar het Pardo. Negen uur was de tijd waarop ze zich melden moesten en toen om halftien de vrachtwagens voorreden was de compagnie op twee man na volledig. (In oktober, wanneer ons bataljon uit moest rukken, gingen de trompetters de straat op en bliezen ‘aantreden’ voor ieder cafeetje. Als negen uur 's morgens de tijd was, was men blij 's avonds tegen elven met ongeveer twee derde van het bataljon uit te kunnen rukken. De anderen kwamen dan wel, een paar dagen later, geleidelijk nadruppen. Die toestand is sinds lang voorbij, maar nog altijd is het regel dat, na een langer verlof, onder allerlei voorwendselen, twintig à dertig man per compagnie plegen te ontbreken.)

Het weten dat we er allemaal zijn verhoogt de goede stemming.

‘Hallo, Domingo, hallo Nicasio, waar heb jelui gezeten!’ Er heerst een uitbundigheid als in de eerste dagen van de oorlog, men zou bijna zeggen dat de compagnie naar een feest ging. De hele weg wordt er gezongen. Tussen de internationale en de rode banier, het lied van kapitein Last, dat ik hieronder afdruk.

Los Holandeses preguntan
donde se encuentra Jef Last
metido en una chabola
sin podes ni respirar

Y los molinos de Holanda
giran, giran sin parar

preguntando con el viento
donde se encuentra Jef Last

Y nosotros le decimos
ganando la guerra esta
en el frente de Las Rosas
que le han hecho capitan

En de Hollanders vragen
waar is toch onze Jef Last
weggestopt in een hutje
waar hij geen adem kan halen

(Dit couplet kan in het eindeloze herhaald worden door het woordje Hollanders door Engelsen, Fransen, Duitsers of zelfs Abessiniërs te vervangen.)

en de molens van zijn Holland
malen malen zonder rusten
en zij vragen aan de winden
waar is toch onze Jef Last

maar wij antwoorden hun
hij is bezig de oorlog te winnen
aan het front van Las Rosas
waar ze hem kapitein gemaakt hebben.

Van de andere vrachtwagens af drinken ze me toe met flessen malaga die ze uit Madrid mee hebben genomen. Felippe heeft zich door de anderen heen gedrongen en staat nu vlak naast mij. Hij zoekt naar een paar woorden om me zijn aanhankelijkheid te tonen. ‘Kapitein, moeder heeft me een fles olijfolie meegegeven, als we in de loopgraaf komen zal ik allereerst uw revolver eens goed schoonmaken en in de olie zetten!’

Ja, ik ben trots op mijn compagnie deze morgen, trots en gelukkig. Ze is mijn werk, ze is mij meer waard dan een der boeken die ik ooit heb geschreven. Ze is niet slechts een militaire eenheid die er zijn mag, ze is een gemeenschap van vrienden, een klein stukje, reeds thans verwezenlijkt, van het socialisme waarvoor ik geleefd heb.

De order om de wijngaard, die in niemandsland lag, te bezetten, werd met algemene instemming begroet door onze troepen. Reeds lang had het hun dwars gezeten, dat de druiven, die reeds als kleine trosjes zichtbaar werden, dit najaar daar verdorren zouden of in handen vallen van de fascisten. Er was bovendien niet veel gevaar verbonden aan de operatie. Het kwam erop aan de volgende heuvelkam snel en onverwachts te bezetten en er zich in te graven voor het weer dag werd. Alles bij elkaar kostte het ons een dode en een gewonde, niet meer dan we op een willekeurige dag ook hadden kunnen verliezen. De compagnie verwachtte een beloning. In plaats daarvan kwam de reorganisatie, waardoor, binnen een week, de gehele troep uit zijn verband gerukt werd. Alle zes mijn sergeanten werden vervangen door anderen en ik verloor mijn meest vertrouwde soldaten aan andere compagnieën. Toen ik me beklaagde heette het, dat deze manschappen de moraal der nieuwgevormde compagnieën van gemobiliseerden moesten helpen verhogen. Dat kan juist zijn voor iemand met de ervaring van Vico Baruecci, maar waarom dan in godsnaam b.v. de chicquetillos? Francisco Fraijo spreekt uit wat de meesten denken: ‘Manolo kan je niet zetten en wil je isoleren’. Daarbij zijn enkele van de nieuwelingen die ik krijg uitgesproken rapalje. Een type als Machado moest ik al de eerste dag wegens dronkenschap in arrest laten stellen. In de hut van Lopez is diens portefeuille gestolen en ondanks alle onderzoek hebben wij het geld niet terug kunnen vinden. Nu gaan bovendien ook nog Faustino en Felippe weg, die ik heb aanbevolen voor de officiersschool. In een verdrietige bui vraag ik overplaatsing naar een andere brigade. Het effect is verrassend. Nog diezelfde nacht word ik op de commandantuur ontboden en krijg de mededeling, dat mijn overplaatsing reeds vaststond. Volgens een nieuw ministerieel besluit moeten alle buitenlanders naar de Internationale Brigade. ‘Alstu-

blieft, don José, daar is uw reispas voor Albacete'. Ik heb nauwelijks de tijd om mijn bagage uit de loopgraaf te halen en enkele kameraden nog haastig de hand te schudden. Het laatste woord van Manolo legt de achtergrond open: 'Daarginds kunnen ze je beter controleren'. Dan presenteer ik mij op de divisiestaf in het Pardo, waar ik allervriendelijkst word ontvangen. Cavada, die inmiddels kolonel is geworden, betreurt het dat ik wegga, hij schrijft eigenhandig een aanbevelingsbrief en een soort getuigschrift dat hij zeer tevreden, zowel over mijn moed als over mijn beleid als kapitein is. Een auto van de staf brengt mij naar Madrid.

Don Quijotte in de loopgraaf

Aan beide zijden van de weg liggen de dorre, zonverbrande velden open en verlaten tot aan de einder. Onvermurwbaar slaat de hitte zijn roffel op het blikken karkas van onze auto, onze ogen zijn zwart van het licht, onze handen klam van zweet, onze lichamen zinken machteloos achterover in de kussens. Wij passeren een wegwijzer: Naar Toboso. Langs de berm staat een reclamebord: 'Drinkt de zoete wijnen van Dulcinea!' Er is echter geen herberg te zien waar men deze wijn zou kunnen drinken, geen mens in de velden en op het lange witte lint van de weg zelfs niet een muilezelwagen, zoals men ze anders, in wolken van stof, ziet voorbijsjokken, terwijl hun begeleiders slapen onder het tentdak.

Dit is La Mancha: 'De vlek' op de kaart van Spanje, het minst

poëtische, minst romantische landschap dat zich laat denken. En zo leeg is het landschap dat onze verbeelding, als gehallucineerd, het zelf bevolkt met zijn schimmen en wij telkens weer, in het centrum der wijde vlakte, twee eenzame figuren menen te zien: de schrale lange figuur van de ridder, ongevoelig voor de hitte, en naast hem Sancho Panza, half slapend over de hals van zijn ezel hangend en slechts zo nu en dan ontwakend om, met een fraaie straal, de wijn uit zijn leren veldfles achter in zijn keel te mikken.

In de vlakte, die dood schijnt gedurende deze zware uren van de middagsiësta, leven hun beide gestalten, zoals zij leefden, vlak naast mij, de vele trage dagen in de loopgraaf bij Las Rosas, en steeds reëler, steeds tastbaarder werden zij, tot ik hen bijna als onvervangbare manschappen van mijn compagnie beschouwde.

Beiden?

Sancho was, zonder twijfel, overal aanwezig, in de eerste, in de tweede, zowel als in de derde sectie. Als alarm geblazen werd kroop hij, vijf minuten nadat alles aangetreden stond en de sergeants de munitie reeds uitgedeeld hadden, met het goedmoedigste lachen ter wereld uit zijn hutje te voorschijn: het slaatje was niet eerder klaar geweest, dat hij met olie en azijn uit wat uien en veldplanten klaargemaakt had. Of de luitenant geen zin had, om eens te proeven? De vijand bestookte ons urenlang met de schrapnel uit zijn mortieren. Met kloppende harten lagen wij haast ademloos in onze onderstanden. Vijf minuten nadat het bombardement voorbij was vond ik Sancho op de rand van een granaattrechter in de zon zitten, ijverig bezig de luizen uit zijn hemd te knappen. Hij was ergens uit Jaen gekomen, uit Andalusië of uit de provincie Toledo. Bij politieke vergaderingen sliep hij soms in, maar 's avonds als in de koelere lucht de krekels weer moed vonden om te sjirpen, zocht Sancho de kameraden op uit zijn ‘pueblo’, dan kon je in hun kring een sappig Kastiliaans horen, sappiger dan je ooit leest in de kranten en de vloed van spreekwoorden, waarbij de eigen mening zich listig verschuilt achter overgeleverde en algemeen aanvaarde boerenwijsheid.

Sancho Panza was overal aanwezig, maar Don Quijotte?

Misschien onze kapitein Pignatelli die dag en nacht in zijn chavola lag en snurkende bevelen gaf, waaruit hond noch kat wijs kon worden en waaraan geen mens zich stoorde? Pignatelli had zich in Madrid de galons van commandant gekocht en droeg die op zijn blouse, maar zo, dat hij zo altijd met de lapel van zijn kraag kon bedekken, wanneer onze werkelijke commandant op bezoek kwam. 's Avonds echter, bij een goede fles wijn, vertelde hij hoe Miaga hem persoonlijk kende en de een of andere dag in de loopgraven zou verschijnen om hem in zijn rang te herstellen.

In de *Casa del Cuartel* vond hij in oude illustraties het portret van de een of andere 17de-eeuwse generaal Pignatelli. Hij knipte het uit, omlijstte het en zond het met een speciale enlacé aan zijn vrouw in Madrid. ‘Mijn voorvader’, zeide hij tegen ons, hoewel iedereen wist, dat zijn stamboom hoogstens tot een paar marktkooplieden in Lavapies terugging. Wanneer Zsajka en ik op ons kleine magnetische schaakbord zaten te spelen, kwam hij soms achter ons staan.

‘Een prachtig spel, ik heb vroeger menige wedstrijd in Madrid gewonnen’. Nodigde men hem uit zelf te spelen, dan had hij er geen tijd voor. In werkelijkheid wist hij geen pion van de koning te onderscheiden. De enkele keer, dat hij plotseling in de loopgraaf opdook, schwadronneerde hij en fantaseerde. Op een goede avond kreeg hij het in zijn hoofd, alleen met al zijn officieren en onderofficieren een ‘golpo de mano’ te ondernemen, om een machinegeweer van de vijand te veroveren. ‘Ik vraag vrijwilligers’, riep hij uit, ‘om hun te tonen dat wij niet bang zijn’. Daar de hele onderneming door het open veld en zonder voorbereiding volkomen waanzin was, meldde zich niemand voor deze zelfmoord. Waarschijnlijk had hij daarop gerekend. Zoals het was schonk onze weigering hem een welkome gelegenheid om een daverende filippica tegen de lafheid te houden, eindigende in een hoogdravend vertoog over Vrijheid, Broederschap en Idealen, waarna hij, tevreden met zichzelf, weer terugkroop in zijn chavola.

Iedereen lachte, iedereen wist dat Pignatelli door een granaatscherf in zijn hoofd gewond was en dat de dokters die hem genezen verklaarden, niet binnen in zijn kersepit hebben gekeken.

‘Iedere Spaanse compagnie’, zei sergeant Pastor tegen mij, ‘moet nu eenmaal zijn Don Quijotte hebben’.

Het is zeker, dat Pignatelli met zijn rijbroek en gespoorde laarzen, hoewel hij slechts bij de infanterie is, ook uiterlijk aan de ridder van de droevige figuur herinnerde. Misschien zelfs te zeer.

Hoe meer ik erover nadacht, hoe meer de overeenkomst mij slechts aan de oppervlakte scheen te liggen. Sancho werd iedere dag tastbaarder, maar Don Quijotte vervluchtigde, vernevelde, - hij was ergens tussen ons, dat weet ik zeker, maar bijna als een essence, onvatbaar, ongrijpbaar; ik zocht hem en vond hem niet, totdat mij op een dag plotseling een licht opging...

Er bestaan voor mij slechts zeer weinig boeken die de zware proef van de loopgraaf te doorstaan vermogen. Eerst probeerde ik mij met detectiveromans te verstrooien. Hun kunstig geweven netwerk van verbeelding woei als spinrag uiteen voor de storm der gebeurtenissen. Ik had tijd noch lust de handig gelegde knopen te ontwarren en bovendien, hoe belachelijk scheen al die drukte om de moord op de een of andere nietsnut daar, waar bijna dagelijks de beste makkers om mij heen vielen zonder dat er een haan naar kraaide.

Huxley's *Point-counter-point* boeide even door het rake exposé der verschillende karakters, maar daarna werkte de bloedloze objectieve neutraliteit van de schrijver op mijn zenuwen en ik had geen sympathie voor de massochistische zelfaanklacht van een intellect dat voortdurend zijn onmacht bejammert om werkelijk te kunnen leven.

Het beste voldeed mij nog *Le Rire* van Bergson dat ik las terwijl ik huiverend opgerold lag onder mijn dunne deken. Ik zag het tragi-komische schouwspel van mensen wier levend organisme meer en meer door een kunstig gestelde machinerie wordt vervangen.

Was dat niet het beeld van zo menige partij-automaat, wiens woorden evengoed op een grammofoonplaat staan konden, wiens artikelen alle per cyclostyle schijnen geschreven, wiens handelingen precies volgens het schema der revolutionaire literatuur verlopen en bij wie alle menselijke gevoelens van vriendschap, twijfel, vertwijfeling, smart en vreugde vervangen zijn door de geopenbaarde partijlijn? Het is waar dat deze

figuren voor ons niet komisch werken. Maar zegt niet Bergson zelf dat een gevoel van angst de komische werking uitsluit? De *Golem* werkt evenmin komisch als de Pruisische parademars, waarbij de mens evenzeer tot machine wordt, maar dan tot de stoomwals die over ons heen rolt. Het beste bewijs is, dat ook de *Don Quijotte,* die Bergson als het voorbeeld van een komisch werk noemt, mij allerminst komisch toescheen. In het licht der gebeurtenissen van onze tijd kreeg het verhaal van de geestelijk gestoorde idealist, die ook de nuchtere man uit het volk meesleept in zijn krankzinnige avonturen, een bijna sinistere betekenis voor mij.

Ik heb het lijvige werk van Cervantes daar in de loopgraaf, zonder dat de spanning ook maar een ogenblik verminderde, in één adem uitgelezen. Hoe misdadig is het werk der brave dames die meesterwerken als die van Cervantes, Swift, Defoe, Andersen of de *Duizend en één Nacht* zoetsappig voor kinderen bewerken! - Hoe weerhouden zij ons ervan, uit de levende bronnen der wereldliteratuur zelve te drinken door het weeë aftrekseltje dat zij van deze krachtige dranken plegen te brouwen. Men diende inderdaad die oude wijven als heksen te verbranden, die met hun saloppe geest de helden der grote literatuur ontmannen en de prachtige taal van Cervantes nastamelen in hun bakerachtig Hollands. -

Cervantes' *Don Quijotte* interesseerde mij in het begin vooral technisch, als schrijver, door de koenheid en originaliteit van zijn compositie. De vergelijking, in het boek zelf, met de kunstig geslepen taal der tussengevoegde renaissanceverhaaltjes (die echter in hun soort allerminst onderdoen voor de beste vertellingen uit de *Decamerone*) laat ons de frisse durf van een zo krachtig en bijna boers realisme in de tijd van ridderromans en hoofse arcadia's ten volle beseffen. Niet slechts door zijn inhoud, maar vooral ook door zijn stijl is de *Don Quijotte* een bruisend protest van het natuurlijke leven tegen de gezwollen retorica of hoofse gekunsteldheid waarmede de zogenaamd betere standen van die dagen hun meerwaardigheid boven het gewone volk meenden te bewijzen.

Maar bovendien, waar vindt men, vóór Gide, een schrijver die zo als Cervantes beschouwingen over een schrijfwijze, doel en opzet tot een integrerende tegenzijde van de handeling zelf

weet te maken? Herkent men niet in Cervantes een voorloper van Pirandello wanneer hij, in het begin van het tweede deel, zijn hoofdpersonen zelf gemoedelijk hun levensbeschrijving laat beoordelen en kritiseren? Hoe kunstig zijn de afzonderlijke verhalen, gedichten en romances in de grote handeling ingevlochten, hoe lezenswaard de beschouwingen over filosofie, economie of de Arabische wortels van Spaanse woorden, welk een onuitputtelijke bron voor kennis van het Spaanse volksleven zowel als van de levende taal, vormen de spreekwoorden van Sancho! En toch is dit alles nog slechts bijkomstig in verhouding tot de interesse die de eigenlijke stof en vooral de diepe zin van het boek zelf wekt. Men denkt aan de talloze commentaren waartoe, door de eeuwen heen, het boek aanleiding heeft gegeven en onwillekeurig ook aan de woorden van Goethe: 'Wo die Könige bauen, haben die Kärrner zu tun'.

Miquel de Unamuno zegt in zijn boek over Sancho Panza, dat van de beide helden van Cervantes, Panza de werkelijke idealist is, omdat hij in Don Quijotte geloofde.

Ik kijk om mij heen in de loopgraaf. Een hol onder de grond is onze school voor analfabeten. Castro, een landarbeider van diep in de veertig, heeft zojuist zijn drie uren schildwacht achter de rug in de voorste linie. Met zijn schoolschrift op de knieën bijt hij verdrietig op zijn penhouder, diepe rimpels groeven zich in zijn voorhoofd, hij is vergeten hoe men de q moet schrijven. Agapito Salido hangt met zijn hele lichaam over de tafel heen, het zweet parelt op zijn voorhoofd, zijn dikke, stugge arbeidershand houdt de pen vast alsof het een schop was. Allen werken met een verbeten, koppige ernst en schijnen de schrapnels niet meer te horen, die boven onze linies ontploffen. Gisteren kwam Rofino Solano bij mij met de eerste brief die hij zelf aan zijn vrouw had geschreven: 'Ik ben iedere dag dankbaarder dat ik hier gekomen ben, want in het leger heb ik allerlei geleerd dat ik in ons dorp nooit had kunnen leren'. Ze spellen de artikelen uit de krant als een openbaring: wat gedrukt staat moet toch wel waar zijn. Ze luisteren met gefronst voorhoofd naar de woordenvloed van onze politieke commissaris, trachtende te begrijpen. Ontroerende honger van de eenvoudige man uit het volk naar cul-

tuur, merkwaardige eerbied voor een wereld waartoe hij nooit toegang had, maar die zijn intuïtie hem als een hogere wereld laat begrijpen. Hoe ver zijn wij hier nog van het koudbloedige, voor niets eerbied hebbende cynisme der grote steden en van de liederlijke vlegelachtigheid waarmede men de radio Beethoven laat spelen, terwijl men, liefst met een vloek, de aas op tafel gooit bij het petoeten. - De eerbied voor deze geheimzinnige 'cultuur' wordt overgedragen op hen die, dikwijls slechts door hun flux de bouche of het gebruik van woorden die op kennis schijnen te duiden, geacht worden in het bezit van deze cultuur te zijn. Ziedaar het geheim van Sancho. Zijn kennis van het gewone leven is groter dan die van Don Quijotte en zijn eenvoudige verstand tienmaal gezonder. Niet slechts doorziet hij de dwaasheden van zijn meester, maar hij veroorlooft zich zelfs op diens zwakheden te speculeren en hem zo nu en dan voor de gek te houden. Desondanks laat hij zich telkens opnieuw door de schijnbare kennis en de woordenrijkdom van Don Quijotte imponeren. Tegen beter weten in gelooft hij in Don Quijottes droomwereld, zelfs dán nog, wanneer deze op het eind van zijn leven de voosheid van zijn eigen dromen doorziet en verloochent.

Zover er van een ideaal sprake kan zijn is Sancho Panza daarvan, als Don Quijotte sterft, de enige drager. Wie de *Don Quijotte* leest en om zich heen kijkt in de loopgraaf, voelt plotseling de ontzaglijke verantwoordelijkheid die het schrijverschap oplegt. Hoe zou het mogelijk zijn de *Don Quijotte* te lezen en zich niet de schijnbaar paradoxale uitval van Chesterton te herinneren tegen de 'idealisten' die, volgens hem, aan alle ellende in de wereld schuld zijn!

Ik zeide reeds, dat mij bij het zoeken naar Don Quijotte in de loopgraaf plotseling een licht opging. Dat gebeurde toen ik na de *Don Quijotte* toevallig John Lothrop Motiey's *La révolution des Pays Bas au XVIe siècle* (in Franse vertaling) ter hand nam. Ik werd getroffen door de zeldzame parallel van het historische gebeuren in mijn eigen land met dat wat wij in Spanje beleefden. In Motley's karakteristiek der Germanen 'die zich schaamden om met het zweet van de arbeid te verwerven wat men veroveren kon met het zwaard', vond ik het wezen zelf van het fascisme, laatste en meest consequente

uitdrukking der kapitalistische roofzucht. Daarna het dieptepunt van de oorlog. De hoofdstad Amsterdam in handen van de vijand. Haarlem, Zutphen en Naarden verloren, Leiden belegerd. Nog slechts twee vrije provinciën dragen het volle gewicht van de oorlog. De bekwaamste veldheren van Europa, hand in hand met de geestelijke macht der kerk tegenover een handvol geuzen. De keizer en andere soevereinen dier dagen openlijk of verdekt aan de zijde der tirannen. Het eigenlijke leger in Friesland, bij Mook en in Limburg verslagen en niets meer om weerstand te bieden dan het belasterde en gehoonde volk dat met de wapens in de hand de enkele nog vrije steden verdedigt. Was dat niet de geschiedenis van Madrid zoals ik die beleefde in november? Ik las verder en vond, in het vijfde deel der Franse uitgave, het portret van Don Juan en zijn tegenstelling tot de waarachtige idealist in de figuur van Willem van Oranje. Don Juan van Oostenrijk echter was de Chef van Cervantes in de beroemde slag van Lepanto tegen de Turken. Lag hier geen sleutel?

Ongetwijfeld, op het eerste gezicht is wel geen groter contrast denkbaar dan dat tussen de zwierige, briljante edelman die Don Juan was en de schrale ridder van de droevige figuur op zijn even droevige en schrale Rossinante. Deze tegenstelling echter is even oppervlakkig en schijnbaar als de overeenkomst die ik eerst meende te bespeuren tussen Don Quijotte en onze kapitein Pignatelli. Een karikatuur was nodig, juist om het wezenlijke achter de al te verblindende uiterlijke schijn zichtbaar te maken. De overeenkomst ligt niet in gestalte of toevallige loopbaan, maar in de motieven welke zowel Don Juan als Don Quijotte dreven tot hun dromen en hun daden.

Wij zijn gewend in alle mogelijke studies en beschouwingen Don Quijotte als de ware idealist voorgesteld te vinden die zich door geen contact met de brute werkelijkheid van zijn idealen af laat brengen. De burgerlijke schrijvers van alle eeuwen huldigen hem als hun geestelijke vader. Een gevaarlijker, maar ook een juister zelfaanklacht is helaas niet denkbaar. Wat is in waarheid het ideaal dat Don Quijotte nastreeft? Zijn eigen, hoogst persoonlijke roem, en alle daden van ridderlijkheid zijn slechts voorwendsel en middel om tot

deze roem te geraken. Hoopt niet Don Quijotte zelf (eerste hoofdstuk tweede deel) dat de geschiedschrijver wel zo vriendelijk zal zijn om de waarheid te verkrachten en te verfraaien teneinde hem aan deze roem te helpen? Bekommert hij zich ooit (b.v. in het geval van de boerenjongen die gegeseld wordt) om de gevolgen van zijn daden of is hij bedroefd wanneer deze het omgekeerde gevolg bleken te hebben dan hij beoogde? Zondigt hij niet telkens tegen de zelfgestelde ridderwetten, bijvoorbeeld wanneer hij Sancho belooft de razende Roelant te spelen maar zijn zelfkwelling opgeeft zodra zijn schildknaap uit het gezicht is?

Welk ridderlijk ideaal van bescherming der wezen en onderdrukten wordt gediend met het beroemde avontuur waaraan hij, trots, de naam ontleent van de leeuweridder? Stelde hij daarbij niet juist de zwakken aan gevaar bloot en brak hij niet de ridderlijke wet van gehoorzaamheid aan zijn koning? Don Quijotte is lang niet zo dwaas en verblind als men zou denken. Daar is een gesprek met Sancho, waarin hij openlijk erkent dat het er voor hem niet op aankomt of Dulcinea werkelijk bestaat en zo schoon is als hij anderen, of straffe des doods, wil doen erkennen. ‘Maar’, zegt Don Quijotte, ‘iedere ridder heeft nu eenmaal zijn dame nodig omdat hij anders geen werkelijke roem kan oogsten’. Don Quijotte geeft voor, voortdurend door zijn liefde voor Dulcinea gedreven te worden. Maar als hij zich werkelijk gaan laat, en begint te dromen over zijn toekomst, zoals bij het avontuur met de z.g. infante Micomicona, dan is er in deze dromen van koningschap en huwelijk met de prinses in het geheel geen plaats meer voor Dulcinea. Hoe jammerlijk staat de idealist Don Quijotte in al zijn povere menselijkheid te kijk wanneer na de aframmeling door de herders, als Rossinante niet meer gaan kan, hij overal in de ridderwerken een excuus zoekt om op Sancho's ezel te mogen rijden, terwijl zijn evenzeer afgeranselde schildknaap te voet langs de weg mag sjokken!

Wanneer Don Quijotte het voorbeeld is van de moderne schrijver, dan is hij het voorbeeld van de intellectueel die achter een overvloed van fraaie woorden en z.g. idealen slechts zijn eigen ongebreidelde zucht naar roem tracht te verbergen.

Dan, wij geloven dat Don Quijotte illusterder opvolgers heeft dan de min of meer obscure schrijvers die aan de bourgeoisie idealen voorgoochelen waarachter hun werkelijke lust tot uitbuiting en exploitatie kan schuilgaan. Niet voor niets noemde men Hitler de Don Quijotte van München. Met de blik afgewend van heden en toekomst dient een fantastisch, leugenachtig verleden als lokaas voor onnozele zielen die de dictator aan zijn roem moeten helpen. Niet tegen de reële noden van volk en mensheid gaat de strijd, maar tegen windmolens en spoken die men zelf eerst heeft opgeroepen. Denkbeeldige tovenaars krijgen de schuld van al het onheil dat eigen dwaasheid veroorzaakt (de wijzen van Zion). Valse idealen verdringen het heldere denken maar Sancho Panza mag op zijn achterste de klappen ontvangen als Don Quijottes Dulcinea onttoverd moet worden. Of deze Dulcinea Maria Stuart heet, of Derde Rijk, of Romeins Imperium doet weinig ter zake, de hoofdzaak is dat Sancho Panza zich gehoorzaam moet laten gebruiken om Don Quijotte, Don Juan, Don Franco of Don Mussolini aan zijn onsterfelijkheid te helpen.

Zo herkende ik Don Quijotte vanuit onze loopgraaf. Hij was aan de andere zijde niet langer de onschuldige dwaas van Cervantes met zijn kartonnen helm, maar de door Krupp bewapende Berseker die, alles terwille van het ideaal, zijn kanonnen liet spelen tegen de vrouwen en kinderen van Madrid!

Im Namen Dulcineas de Tobosa

Ich sah das Sterben, einfach war der Tod
sollte das Leben nicht gleich einfach sein?
Am fernen Berg, im holden Abendschein
ankert die Wolke wie ein spätes Boot.

Zwar färbte Schaumblut seine Lippen rot
das aus dem Munde trief in's Gras hinein,
doch war's dieselbe Farbe wie der Wein
der ihm so oft beim Singen Freude bot.

Ach, Ahnherr Don Quijotte, für deine Jungfrau
bekommt der arme Sancho seinen Prügel
und ganz verzaubert wird die Kreatur.

Der eine Knappe gerbt des andern Haut blau,
Ein grosses Schützengrab wird jeder Hügel
für Ritter von der traurigen Figur.

En nu Sancho.

De hele wereld maakt zich vrolijk over de dikke materialist die alleen aan zijn buik denkt en die zich, als een ezel achter de wortel die men hem aan een hengel voorhoudt, laat verlokken door zijn beroemde ‘eiland’.

Welk een gevonden brokje!

Hoe meesmuilen alle dames die meiden houden over Teresa Panza die ook in een koets wil rijden: ‘Zie je wel, dat “dàt volk” geen andere wens heeft dan zelf op onze stoel te gaan zitten’. En Sancho zelf denkt aan zijn ezel als Don Quijotte denkt aan zijn schone Dulcinea. Niet om de roem wil hij graaf worden, maar alleen om de volle schotels en de nog gevulder wijnkan. Zeker, wie altijd honger heeft geleden droomt allereerst van een gevulde tafel.

Zeker, wie van de vroege morgen tot de late avond in het veld gewerkt heeft, ziet voorlopig als hoogste ideaal een zacht bed om in te slapen. Wie altijd uitgebuit is, zou op zijn beurt uit willen buiten. ‘Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral’, zong Brecht in zijn *Drei Groschen Oper!* Wie zal loochenen dat de ‘Moral’ bij Sancho komt nog vóór hij zelfs naar hartelust kan ‘fressen’?

Ik heb reeds gewezen op de eerlijke bewondering van Sancho voor de kennis en cultuur van zijn meester. Maar zocht hij werkelijk alleen zijn ‘eiland’? Waarom dan blijft hij Don Quijotte volgen, ook als de droom van zijn eiland, na een kort gouverneurschap, voorgoed is vervlogen? Kan het zijn dat Sancho Panza van zijn meester hield? Kan het zijn dat de arme zich schaamt openlijk voor zijn idealen uit te komen, juist omdat men hem altijd geleerd heeft dat idealen slechts passen aan de ‘betere standen’?

De dromen worden werkelijkheid, Sancho krijgt zijn eiland. Gebruikt hij zijn gouverneurschap om naar hartelust te eten, te luieren en zich te verrijken? Het tegendeel is het geval, Sancho werkt, zoals hij op het veld werkte, van de morgen tot de avond. Sancho verbaast iedereen door zijn rechtvaardigheid en zijn eenvoudige menselijke wijsheid. Sancho, die altijd bang was, wordt plotseling dapper, wanneer het erop aankomt zijn eiland te verdedigen. José Bergamin zegt dat de grote literatuur van Spanje altijd verbonden met het volk en daarom revolutionair was. In de beschrijving van Sancho's gouverneurschap schijnt mij de revolutionaire betekenis van de *Don Quijotte* te liggen. Cervantes geloofde in de verborgen krachten die, achter een schijn van materialisme en lamzakkigheid, in het eenvoudige volk van Spanje verborgen lagen. Als Don Quijotte sterft, dan sterft met hem een klasse die de ijdelheid en voosheid van zijn idealen inziet en daarom wil sterven. In Sancho echter, het volk, dat de toekomst voor zich heeft, is de levenswil onblusbaar. Men begrijpe mij niet verkeerd. Cervantes' boek is geschreven in de tijd van het neergaande feodalisme en niet in onze tijd van het ten einde gaande kapitalisme. Ieder te ver gedreven vergelijking begint daarom reeds te hinken. Tussen Sancho en de milicien van heden bestaat al het verschil dat in het onderscheid tussen de woorden ‘volk’ en ‘proletariaat’ uitgedrukt wordt. Ik weet, dat schrijvers als de Montherlant (service inutile) juist dit verschil maken als een lafheid beschouwen. Wij zijn het niet met hem eens. Proletariaat is het tot bewustzijn gerijpte volk, de chaos die vaste banen vond, het is niet de ‘bevrijde Don Quijotte van Lunacharsky’, maar de van de Don Quijotte bevrijde Sancho Panza. Mijn Sancho's in de loopgraven laten zich niet meer afranselen, maar zetten, dapperder dan Don Quijotte, hun leven in voor de vrijheid. Cervantes zou zijn vreugde aan hen beleefd hebben en zij zelf, wanneer ze straks allen lezen kunnen en de *Don Quijotte* kopen, die nog nooit in zulke massa-uitgaven gedrukt en verspreid werd als in deze tijd, zullen glimlachend in Sancho Panza hun verleden herkennen, het kind dat in en door de strijd tot man werd.

augustus 1937
Wij smeden een leger

‘De frente, mar!’ (Voorwaarts mars!)

‘Izquierda, derecha, un dos, up arrow!’ (Links-rechts, een-twee.)

Van 's morgens vijf uur tot de taptoe 's avonds om tien uur klinken bevelen door het dorp heen.

In de spoorwegstations hebben de anarchisten aanplakbiljetten gehangen: *‘Geef uw kind geen oorlogsspeelgoed’,* maar ieder kind dat lopen kan in Madrigueras imiteert de troepen en speelt soldaatje.

‘De frente, mar! (Voorwaarts mars.)

Media volta. (Rechtsomkeert.)

Paso ligero!’ (Looppas.)

Wie had, in de novemberdagen van het vorige jaar, kunnen denken dat het Spaanse volk de zelfoverwinning zou behalen om deze meer dan Pruisische dril te aanvaarden waarbij drie minuten te laat komen reeds als een kapitale misdaad beschouwd wordt? Wie had gedacht dat zulk een discipline mogelijk zijn zou met Catalanen, die nog in juni weigerden zich in kazernes te laten drillen?

En toch kan er geen twijfel aan bestaan dat de overgrote meerderheid van onze jongens de absolute noodzakelijkheid van deze discipline inziet en met de grootst mogelijke ijver deelneemt aan de instructies. Telkens weer verheug ik mij over de vrijmoedigheid en de belangstelling waarmede ze naar voren treden om zich dat, wat hun nog niet geheel duidelijk is, opnieuw te laten verklaren. Geen uur, geen kwartier, letterlijk geen minuut van de instructietijd gaat verloren. Wanneer ik 's avonds in de kazernes kom, zie ik herhaaldelijk hoe ze onder elkaar de handgrepen kloppen die ik diezelfde dag heb onderwezen. En toch is de dienst ontzaglijk zwaar, onder deze

broeiende Kastiliaanse zon, in een heuvelland zonder water, waar het stof in iedere porie van je huid doordringt tot je het gevoel hebt alsof je hele lichaam in een Amerikaanse stofzuiger is veranderd. Desondanks kruipen onze manschappen onvermoeid verder van wijnstruik naar wijnstruik, niemand klaagt, lijntrekken is een woord dat wij hebben vergeten. Ik denk aan mijn eigen diensttijd in Holland en constateer met voldoening dat wij in drie weken instructie meer bereikt hebben dan daarginds in zes maanden.

Deze spontane ijver heeft verscheidene oorzaken.

In de eerste plaats zijn deze Catalaanse gemobiliseerden heel wat minder zwart dan men hen ons had geschilderd. De overgrote meerderheid van hen zijn geen jongens die zich gedrukt hebben, maar strijders die reeds in de julidagen, of later bij het eerste offensief in Aragon, de kogels om hun oren hoorden fluiten. Hier zijn nog miliciens die met de eerste colonne Thaelman uitrukten toen men op iedere 15 man slechts één revolver en één geweer had en zij zich de rest van hun wapens eerst op de fascisten in Pina veroveren moesten.

Daarbij weet iedereen dat de officieren, uit de troep naar voren gekomen, geen signoritos zijn, maar dat zij nog heel wat langer en harder moeten werken dan de soldaten.

Wanneer de oefeningen in het veld, waarbij wij iedere beweging zelf vóórdoen, voorbij zijn, begint voor ons de dienst pas. Dan volgen officiersvergadering, theoretische instructie, voorbereiding van de volgende dag, en uiterst zelden is het dat ik vóór twaalf uur in mijn bed kom.

De hoofdzaak is echter de bewondering die wij voor onze commandant Heinz hebben, deze nooit rustende prachtkerel die aan de Jarama, twee uur lang, dwars door het vuur van de vijand, een gewonde kameraad op zijn rug meezeulde om hem in veiligheid te brengen.

Ik wil daarmee geenszins loochenen dat er, vooral bij sommige jonge Duitse officieren, soms gevaar bestaat voor een overdrijven der discipline. De sterke wrijving die hier dikwijls tussen Hollandse vrijwilligers en hun instructeurs bestaat, is niet slechts te verklaren uit Hollandse tuchteloosheid maar wel degelijk ook uit een sterk gemis aan humor en psychologisch inzicht bij de Duitsers.

Dit alles kan gevaarlijk worden omdat natuurlijk geen enkel leger ter wereld uitsluitend uit engelen samengesteld is. De overgrote meerderheid onzer brigade bestaat uit vrijwilligers die uitsluitend in dienst van hun ideaal hierheen zijn gekomen. Dat betekent nog geen garantie dat hun idealisme en het uithoudingsvermogen van hun zenuwen ook in alle gevallen tegen de proef van de werkelijke vuurdoop op zijn gewassen. Er zijn elementen, hoewel gering in aantal, die na enkele maanden aan het front demoraliseren. Daarnaast was natuurlijk, ondanks scherpe keuring, de inslag van een klein percentage avonturiers en andere minder gunstige elementen onmogelijk geheel te vermijden.

Ik ben van oordeel dat veel van de z.g. oorlogsmoeheid, die zich in allerlei kleinere grieven uit, op een ongehoord grote seksuele nood terug valt te voeren.

Niets is belachelijker dan de strijders in Spanje als een bende wellustelingen voor te stellen, zoals dat in de burgerpers, ongetwijfeld ter bevrediging der onderdrukte seksuele instincten van haar lezers, gebeurd is. De loopgraven zijn inderdaad geen slechte plaats voor geslachtelijke confidenties, maar ik herinner mij niet ook slechts een enkele maal een verhaal over de verkrachting van vrouwen of meisjes gehoord te hebben. Veeleer moet men zich erover verbazen hoe weinig van beide zijden (ondanks de van geilheid druipende ophitsingen van Quiepo de Llano) geweld gepleegd is tegen vrouwen. Voor zover ik weet, zijn alleen de Moren zich hier te buiten gegaan, aan wie men dan ook mooie vrouwen beloofd had om hen te lokken.

De anarchisten openden in hun jeugdblad *La revolucion* een campagne tegen de onanie en bedekten reeds in de eerste dagen van de oorlog alle muren van Madrid met biljetten die in felle kleuren opriepen tot strijd tegen de prostitutie (zonder dat de economische basis tot verdwijning van deze instelling gelegd was). Later lanceerden de communisten de m.i. gevaarlijke leuze: ‘Iedere geslachtszieke een deserteur’. Om te bewijzen hoe verdorven de fascisten waren riepen hun kranten eensgezind schande over het openen van frontbordelen voor verschillende nationaliteiten in Toledo.

De internationale brigades gingen op dit pad der deugd natuurlijk nog een schrede verder. In alle steden of dorpen waar

zij in garnizoen lagen, werden de voorheen bestaande bordelen gesloten. Vertoonden zich dan later geslachtsziekten onder de burgerbevolking, dan werd, zoals in Madrigueras, de wacht versterkt en het bezoek van soldaten in huizen der burgerij verboden.

Zelfs een al te onvoorzichtige onanist uit kazerne no. 4 mocht in de karaboes enkele dagen zijn zonden overdenken.

In een gesprek met de politieke commissaris der basis merkte deze op: 'Wij communisten zijn tegen de prostitutie en een goed communist moet zijn seksualiteit kunnen beheersen'. Prachtig gebruld, leeuw. Maar de haak zit daarin dat lang niet al onze soldaten communisten zijn, dat er zo iets als een traditie van het geslachtsleven bestaat in Spanje, en dat bovenal, volgens het Franse spreekwoord, de natuur, daar waar men haar verjaagt, steeds in galop terugkeert.

Een andere misstand, waarop het mij noodzakelijk schijnt hier nogmaals te wijzen, is het volkomen ontbreken van militaire handboeken voor de officieren. Terwijl een meer dan prachtige Spaanse wereldgeschiedenis in 10 delen nog zeer onlangs het licht zag, zijn de uitstekende, maar totaal uitverkochte Spaanse militaire reglementen voor geen geld meer te krijgen. Het gevolg is dat, tot grote schade der uniformiteit, willekeurig door elkaar naar Spaanse, Duitse, Franse, Russische of Tsjecho-Slowaakse methode gedrild wordt.

Het argument van de papiernood kan hier niet opgaan. Waar de partij dagelijks het leven van Stalin, Woroschilow en Kaganowitsch, samen met allerlei brochures over Dnjeprostroj en de inrichting van kindercrèches in honderdduizenden exemplaren laat verspreiden, moet ook papier te vinden zijn voor het drukken van militaire reglementen.

Een andere grief van onze miliciens in Madrigueras was het volkomen ontbreken van Spaanse en Catalaanse kranten, dat oorzaak werd voor het circuleren van allerlei geruchten. Ik geef het motief van onze politieke commissaris voor wat het waard is: 'Wanneer wij eenmaal beginnen hier kranten heen te halen, kunnen wij, volgens de wet, niet beletten, dat ook anarchistische kranten in verhouding tot het percentage anarchisten, d.w.z. in meerderheid, hier verspreid worden'.

Toen ik de eerste keer uit Madrid met verlof ging, en aan Fermin vroeg wat ik de arbeiders in het Westen nu eigenlijk zou vertellen, antwoordde hij mij met een glimlach: ‘Maar dat is immers heel eenvoudig, kameraad, zeg ze de waarheid en niets dan de waarheid, want die is immers onze beste propaganda’. Een simpele man als Fermin kwam tot dezelfde leuze die Lassalle eens in zijn beroemde rede *Aussprechen was ist* als leidraad voor de gehele arbeidersklasse proclameerde. Lange tijd heb ik aan de juistheid van deze leuze getwijfeld. Lange tijd heb ik de waarheid gesproken, maar niet de vólle waarheid, uit angst dat haar onaangename zijde door onze vijanden misbruikt zou kunnen worden.

Want bitter, om met Bergamin te spreken, is het zich de voldoening voor te stellen, waarmee sommige uitspraken van ons aan de overzijde van de loopgraaf geciteerd zullen worden. Maar ik heb leren inzien dat daar waar de partijgenoten zwijgen, de feiten spreken, en dat wij des te meer reden hebben om te spreken, naarmate wij de waarheid vrezen. Het is niet in de laatste plaats aan ons goedwillende zwijgen te wijten, dat de wantoestanden in Rusland tot de huidige, niet meer te verbergen proporties aan konden zwellen. Nog niemand is het gelukt om op de lange duur, met een masker voor het gelaat, de geschiedenis te bedriegen. Reeds de geallieerden hebben moeten ervaren, dat ook een gewonnen oorlog met een nederlaag kan eindigen, wanneer deze overwinning op een leugen gebaseerd is. De strijd voor het socialisme kan niet door vernietiging van de vijand gewonnen worden, wanneer wij tegelijkertijd in ons zelf het socialisme hebben vernietigd. Socialistische strijd is strijd voor menswording en de weg tot de socialistische mens voert alleen over de waarheid.

Ik denk aan onze nieuwe bibliotheken in ieder dorpje, waar 's avonds, met van inspanning gefronst voorhoofd, de dorpsjongens naast onze soldaten zaten te schaken of te lezen.

Ik denk aan de duizenden vrijwilligers, die de meidag vierden door de eerste hand te leggen aan het irrigatiekanaal dat eindelijk water zal brengen aan de arme boeren.

Ik denk aan de rode zondag, toen hele bataljons de wijngaarden in trokken om het nieuwe dorpscollectief met het binnenbrengen van de druivenoogst te helpen.

Ik denk aan de gewonden in Cuevas de la Petita, die spaarden voor een tractor en aan de verpleegden in Villanueva de la Jara die een gymnastieklokaal bouwden en schooltuintjes aanlegden voor de dorpskinderen.

Ik denk, met een stille tederheid, aan het laatste kinderfeest dat wij organiseerden in Madrigueras. Wij hadden de gehele schooljeugd uitgenodigd, maar er niet op gerekend dat iedere jongen ook al zijn jongere broertjes en zusjes voor zover die lopen of staan konden mee zou brengen. Het organiseren van de optocht werd bijna een catastrofe, kleintjes struikelden, begonnen te huilen of verloren hun schoentjes en weldra liep de helft van onze soldaten naast de stoet mee, met het een of andere kind op hun armen. Natuurlijk was ook onze voorraad cadeautjes op een dergelijke toevloed van kinderen niet berekend. In allerijl gingen onze manschappen het dorp in, waar ze het laatste schrift, het laatste potlood en het laatste stukje stuf opkochten dat in de winkels was te krijgen. Geen kind ging zonder geschenk naar huis. De dankbaarheid van de dorpsjeugd was grenzeloos. Wanneer wij over de weg marcheerden of in de velden oefenden, was het onze soldaten, hoe groot hun dorst ook was, ten strengste verboden, van de rijpende druiven te eten. Gelukkig hadden wij geen recht om aan de dorpsjeugd iets te verbieden. De jongens holden met de troep mee, draafden van struik naar struik en brachten, tot de tong hun uit de mond hing, druiven aan onze soldaten.

30 oktober 1937
Gewonden

Henk S., met wie ik in Madrigueras enige tijd samen was, vertelde mij dat hij met een kaakvergiftiging gedurende enkele weken in een hospitaal lag waar uitsluitend patiënten verpleegd werden die kunstmatig gevoed moesten worden. De meesten hadden door dumdumkogels of granaatsplinters hun onderkaak met een deel van de spraakorganen verloren. Daarom heerste in de zalen een voortdurend zwijgen. Hun genezing was een lang martelaarschap, iedere dag sneden de doktoren kleine stukjes vlees uit de bil, die dan boven aangezet werden om tot een soort kaak uit te groeien. Het rauwe rode vlees gaf hun gezichten een afschuwelijk aanzien. Vele der buitenlanders maakten het door hun nervositeit de verpleegsters lastig of sloten zich in hun sombere voorstellingen over de toekomst op als zieke dieren.

De Spaanse jongens, die meestal nog zeer jong waren, hadden waarschijnlijk van hun prille jeugd af geleerd honger, koude en ellende met een zeker fatalisme te dragen. Wanneer zij zich iets beter voelden, zonden ze zich op het terras of zaten bij elkaar op bed en speelden eindeloos domino of lotto. De hoofdzuster, die een prachtige vrouw was, kwam iedere middag een kwartiertje op de zaal en vertelde grapjes.

'Dan', zei Henk, 'kwam er geen geluid uit hun monden, maar aan het fonkelen van hun ogen kon je zien dat ze inwendig lachten. Als de zuster later aan hun bed kwam, probeerden ze met een enkele, ontroerend hulpeloze handbeweging de diepte van hun dankbaarheid uit te drukken'.

Zijn gewonden ten slotte niet allen zulke hulpelozen, die zich in vol vertrouwen aan ons overgeven, nadat ze voor hun makkers het uiterste gedaan hebben wat zij konden? Kan het humane Europa zeggen dat het zijn volle plicht gedaan heeft ten opzichte van de gewonden in Spanje die, hoe men ook over

hun ideeën moge oordelen, toch zeker door geen zelfzuchtige gedachten gedreven werden?

Wij weten hoe het officiële Rode Kruis van den beginne af zijn plicht tegenover regerings-Spanje volkomen verzaakt heeft. Wij weten met welke ontzaglijke moeilijkheden de opbouw der Spaanse saniteit had te strijden doordat men in de vroegere hospitalen uitsluitend nonnen had als verpleegsters. Bekende artsen als dr. Tegelen, dr. Walter Blanck en dr. Max. Hodann, samen met een internationale staf van enthousiaste jonge artsen, verrichtten wonderen in de internationale saniteitsdienst.

De sociaal-democratie stichtte Onteniente en de Scandinavische landen brachten duizenden kronen bijeen om in Alcoy het beste hospitaal in te richten van Spanje. De toevloed van gewonden en zieken bleef echter voortdurend groeien.

Het Hollandse hospitaal in Villa Nueva de la Jara onderscheidt zich van die in Alcoy en Onteniente daardoor, dat het zonder enige financiële steun uit Holland zelve tot stand is gekomen. Het ontstond uit het collectieve idealisme van een aantal Hollandse artsen, verpleegsters en de politieke commissaris, met de meest bereidwillige medewerking van de Spaanse regering. Het beschikt over een staf van Hollands medisch en technisch personeel, Hollandse administrateurs, koks, chauffeurs en kantinewerkers, die in weinige weken getoond hebben waartoe Hollands organisatietalent, Hollandse hardnekkigheid en oprechte Hollandse kameraadschap in staat zijn.

Het hospitaal van Villa Nueva stond oorspronkelijk onder leiding van een oudere Duitse arts, die het uitsluitend beschouwde als een soort van lichamelijke reparatiewerkplaats voor mensen. Zoals dit grote kasteel van een voormalige graaf steeds stug en vijandig in het dorp gestaan had, bestond ook thans niet de minste verbinding tussen de dorpsbewoners en de verpleegden. Hoogstens gingen dezen, voor zover zij lopen konden, soms naar de cafés, waar zij zich bedronken. Ondanks de uitstekende medische verzorging heerste in de zalen een geïrriteerde neerslachtige stemming.

Dr. V., die reeds als chef-arts der basis Albacete zijn sporen verdiend had, had onmiddellijk een heel andere opvatting van zijn plichten. Hij zette de deuren open naar de buitenwereld

en liet in de grafelijke zalen het zonlicht van een nieuwe hoop binnen.

'In hospitaal no. 3 in Albacete', vertelde dr. V., 'hadden wij een jonge Hollander wiens been, boven de knie geamputeerd, telkens opnieuw begon te zweren. Niets kon hem neerslaan. Elke morgen nam hij zijn krukken en ging van bed tot bed om de anderen op te beuren. Hij noemde dat zijn dagtaak. Deze jongeman had uit zichzelf de zekerste weg gevonden naar genezing. De noodzakelijke wil tot genezing kan alleen diegene vinden, die beseft dat hij niet slechts een hulpeloos wrak is, maar dat zijn leven nog altijd voor anderen waarde kan hebben'.

Ik dacht, terwijl hij dit vertelde, aan een jonge Spanjaard die ik sinds enkele dagen in het hospitaal opgemerkt had. Een prachtige kerel, die zijn ene arm kwijt was en nu, in de conversatiezaal, voortdurend met één vinger wijsjes zocht op de piano. Daarbij zuchtte hij soms diep, alsof het heel moeilijk was, maar een stralende lach stroomde over zijn hele gezicht als hij eindelijk het wijsje had gevonden. Ofschoon dat dunne muziekje ons allemaal begon te vervelen, had niemand die zijn vreugde eenmaal gezien had, de moed hem er iets over te zeggen. Daar wij onze meeste verpleegsters uit de boerenmeisjes van het dorp gerekwireerd hebben, heeft dr. V. dadelijk een cursus georganiseerd om hun te leren lezen en schrijven. Toen ik enkele dagen geleden langs het cursuslokaal kwam zag ik daar, hoe diezelfde jongeman aan de meisjes les gaf. Zijn gezicht was nog veel stralender en gelukkiger dan aan de piano, hij schertste en lachte aan één stuk door en was desondanks een uitstekende meester. 'Zo staat het er inderdaad mede', zei dr. V., 'natuurlijk zijn wij ook trots op enkele medische verbeteringen die we ingevoerd hebben, b.v. ons solarium voor longtuberculeuzen. Maar de hoofdzaak is dat wij er naar mijn mening in geslaagd zijn onze patiënten weer aan te sluiten bij het leven'.

In de tijd dat ik in Villa Nueva verpleegd werd, had ik gelegenheid om te constateren dat hij niet te veel gezegd had. Van onder tot boven was het ziekenhuis een bijenkorf van leven. Onder de kap hadden schilders en reclametekenaars een atelier gesticht waar plakkaten, leuzen en schilderijen vervaardigd werden voor de dorpsbibliotheek, het soldatenhuis

en ter versiering van de straten. 's Avonds kwamen een stuk of vier jongens van de dorpsjeugd daar tekenlessen nemen. Een Oostenrijkse timmerman strompelde rond op het marktplein waar een tribune gebouwd werd om de jaardag der internationale brigade te herdenken. De oude, nog ten dele Moorse kerk op de heuvel werd gerestaureerd en ingericht als clubhuis. Vandalen hadden de kop van een mooi renaissance-Mariabeeld afgeslagen en oude, handgeschreven gregoriaanse kerkmuziek lag vertrapt achter het orgel. Daar werd nu in de allereerste plaats gered en in veiligheid gebracht wat nog te redden viel, een paar boerenjongens die ons daarbij hielpen, zeiden met zondige gezichten: ‘Wij wisten toch niet dat die dingen waarde konden hebben!’ Inderdaad, wie heeft de arme ooit geleerd de waarde van kunst te beseffen? Dat bracht een Tsjechisch luitenant op de gedachte, aan de hand van dr. V.'s geïllustreerde geschiedenis voor de dorpsjeugd een lezing te houden over de kunst van Spanje. Ze luisterden heel netjes. Het werkelijke hoogtepunt van de avond, dat zag men aan hun ogen, kwam echter pas toen, na de lezing, de inrichting der kerk als cultuurhuis werd besproken en het eerste gemengde bal dat wij daar dachten te geven.

Op dat bal zou trouwens tegelijk een muziekuitvoering plaatsvinden met zangkoor. De dirigent was een jonge Duitser die me kort geleden gezegd had: ‘Ik heb nog maar kort te leven, die kogel vlak onder mijn hart kan niet weggenomen worden en door het lood wordt mijn bloed langzaam maar zeker vergiftigd’.

Kinderen...

Er bestaat geen groter vriendschap dan die tussen soldaten en kinderen, tussen kinderen en gewonden.

Wij tonen hun de portretjes die we bij ons hebben: ‘Kijk, ik heb ook drie dochtertjes in Holland...’

Onverschillige Piet naast me met zijn grove stem zegt: ‘Heb je die knul daar gezien, dat brutale mirakel? Precies mijn broertje in Holland...’

Misschien zeggen we ook heel stil in onszelf: ‘Het is voor deze jeugd dat wij strijden, deze kinderen zullen leven als wij reeds dood zijn, deze kinderen zullen de strijd voor ons ideaal voortzetten ook als wij zijn gevallen’.

Maar omdat we niet sentimenteel willen schijnen, zeggen we hardop alleen maar: ‘Wat hebben ze hier een verrekt mooie ogen...’

Ik word onverwachts naar Albacete teruggeroepen en krijg de mededeling dat mij verlof voor een propagandareis verleend is. Tegelijk ligt een order bij de staf dat ik, als transportcommandant, een groep van dertig oorlogsinvaliden naar Parijs moet begeleiden.

In de Posada del Nion wachtten ze, op het eerste gezicht een medelijwekkende groep menselijke wrakken. Twee van hen hadden beide benen verloren, verschillenden een arm, weer anderen waren een oog kwijt of trilden zo nu en dan over hun gehele lichaam, gevolg van een shellshock. Allen waren nerveus, koud in de ongeriefelijke posada en ongeduldig omdat de trein, die middernacht had moeten aankomen, meer dan vier uur te laat was. Toen hij eindelijk het station binnen-stoomde, bleek het, dat de wagen die voor ons bestemd was zich onderweg op de een of andere wijze gevuld had met uit Madrid geëvacueerde vrouwen en kinderen. Ik keek naar de magere, van vermoeidheid uitgeputte gezichten, de slapende kinderen en armelijke bagage, maar zag desondanks geen andere mogelijkheid dan hen te verwijzen naar de achterste goederenwagen die nog vrijwel leeg was. Op dat ogenblik leerde ik mijn nieuwe manschappen kennen. Terwijl ik nog met de stationschef onderhandelde had een jonge Tsjech met een groepje van de anderen staan praten. Nu kwam hij naar mij toe: ‘Kapitein, die zonder benen moeten hier binnen, maar wat ons aangaat, in de goederenwagen is het wel zo ruim, laat die vrouwen maar zitten...’ Toen ik eindelijk een paar bossen stro machtig geworden was en in de wagen sprong, nog juist voordat de trein in beweging kwam, hadden ze zich reeds tussen de bagage ingericht en zaten, terwijl één met een elektrisch zaklampje de bladzijden belichtte, uit onze internationale liederenbundel te zingen.

Deze eerste indruk van mensen die wel lichamelijk, maar desondanks niet geestelijk gebroken waren, bevestigde zich in de dagen dat ik met hen samen was. En toch waren het in alle opzichten afschuwelijke, hels moeilijke dagen.

Reeds in Valencia, waar we een directe verbinding verwacht

hadden met Barcelona, begon het. Juist in die dagen waarin ons grote offensief bij Fuentes del Ebro plaatsvond en onze voortroepen reeds het Noorderstation in Zaragossa bezet hadden, doorkruiste de natuur onze plannen.

Een ontzaglijke regenval deed in weinige uren de rivieren zwellen, spoelde bruggen en hele dorpen weg, vernietigde in de Ebrovlakte de oogst, het vee, de wegen en de spoorbaan. Juist in de tijd waarin de regering van standplaats wisselde was het directe verkeer tussen Barcelona en Valencia wekenlang onderbroken. Een tijdlang dreigde het gevaar dat de vijand deze toestand zou benutten om uit Majorca een aanval op onze kust te richten. Aan het front kwam het offensief tot stilstand, reserves bleven uit, kanonnen en munitie bleven in de modder steken, hele loopgravenstelsels werden in weinige uren weggespoeld alsof ze nooit bestaan hadden.

Zo zitten wij urenlang in de wachtkamer van het station in Valencia, waar nergens een bed vrij is, omdat juist diezelfde morgen een schip met meer dan 6000 vluchtelingen uit Gijon is aangekomen.

Het wordt middag, het wordt avond, het wordt nacht, eer ik eindelijk doorgezet krijg dat men ons, en dit moet erbij gezegd worden, met onovertrefbare vriendelijkheid en zorg, in een hospitaal ver buiten de stad opneemt.

Wij zitten er een etmaal, twee etmalen, onze jongens die naar huis verlangen worden ongeduldig en nerveus, maar nog altijd staat de spoorlijn op verschillende plaatsen metershoog onder water.

Er zit niets anders op dan in twee grote Franse vrachtwagens de 400 kilometer lange omweg door Aragon te maken.

Dan echter raakt de motor van onze tweede wagen defect in de eerste bergpas die wij moeten passeren. Voortaan moeten wij hem slepen en zitten de mannen in de eerste wagen opgesloten zonder licht of uitzicht, terwijl de beide wagens trillen en rukken bij het plotselinge aantrekken van de ketting. Zo kruipen we voort, langs diepe ravijnen waarbij, tot overmaat van ramp, de weg telkens weer urenlang door allerlei transporten versperd is.

's Nachts als we in een dorp komen, dat ergens onwaarschijnlijk stil opgehangen is aan de bergen, ga ik door de bijna lood-

rechte straten op zoek naar bedden voor mijn kameraden die huiverend in de wagens wachten. Een van hen heeft een maagschot gehad en moet warme melk drinken, maar er is in het geheel geen melk te krijgen. Wonden moeten gereinigd, onderzocht en verbonden worden, maar de verpleger die ik mee heb, heeft met zijn verbandmiddelen op een reis van zo lange duur niet gerekend. 's Morgens en 's middags moet ik, met de burgemeester van de dorpen die wij passeren, er op uit om voedsel, maar duizenden soldaten zijn reeds door deze anders zo verlaten streek voorbijgetrokken en bij de boeren is voor geld noch goede woorden meer iets te krijgen. Of eigenlijk alleen voor goede woorden, want als ik lang genoeg over mijn gewonden spreek, gelukt het me ten slotte toch bijna altijd een stuk of wat eieren of een konijn dat eigenlijk voor eigen gebruik gereserveerd was, te kopen, al moet ik erkennen dat ik daarbij, tegen alle voorschriften in, wel eens de officiële maximumprijzen heb overschreden. Maar wat zal een ravenvader doen, als zijn jongen met opengesperde snavel wachten? En als hij weet, dat de wonden van de jonge Tsjech, die na 7 maanden hospitaal eindelijk geheeld waren, weer opengegaan zijn! Meer dan vier dagen deden we over die ongelukkige 400 kilometer naar Barcelona. Toen we eindelijk bij Cerbère de grens overreden, zeide ik tegen Vlaamse Jan, die zijn beide benen verloren had: ‘Ziezo, voor jou is de strijd ten einde’. Hij keek me verwijtend aan.

‘Nee, kameraad’, zei hij, ‘de strijd gaat verder’.

7 november 1937
Afscheid

In hotel *Majestic* aan de Paseo de Gracia heerst de atmosfeer van een deftig hotel in het centrum van Londen. Geruisloos functionerende kelners en geruisloze gasten. Ministers of consuls met kale hoofden klemmen glimmende aktentassen waarin het heil der wereld bewaard wordt onder hun armen. Laag gedecolleteerde dames verrichten ingewikkelde ceremonies met lippenstift en poeder. In de hall zijn de telefooncellen geen ogenblik onbezet, hier heeft een legertje van journalisten zijn tenten opgeslagen, men ziet hen voortdurend met verschillende gewichtige persoonlijkheden in gesprek, van wie ze te weten trachten te komen, wat er eigenlijk in het binnenland gebeurd is. Tussen al het goud der generaalsuniformen maakt mijn afgedragen velduniform slechts een sjofele indruk en het burgerpak, dat ik me deze morgen liet aanmeten, kan pas over 24 uur klaar zijn.

Met kapitein Smircka, elfmaal gewond maar nog altijd een der meest actieve officieren in de staf der Interbrigade, ga ik de stad in. Hij wil voor zijn vrouw een paar luxeartikelen kopen, die ik mede kan nemen. Over gebrek aan keuze hebben we niet te klagen. Ik sta verbaasd over de ongelooflijke luxe en vooral ook over de goede smaak in de grote magazijnen. Ik kan alle dames die zich chic willen kleden, het winkelen in Barcelona zeer aanbevelen. Zij zullen er zien dat, wat mode en smaak betreft, Barcelona in geen enkel opzicht voor Parijs onderdoet.

Een autobus met twee verdiepingen bracht ons naar de gezellige Rambla. Alle cafés zaten vol en in de restaurants merkten wij, dat men voor twintig à dertig peseta's nog zeer goed kan eten. Een schoenenpoetser weigerde het fooitje, dat ik hem wilde geven. Hoe kon ik ook vergeten, dat de schoenenpoetsers hier georganiseerd zijn en alleen volgens tarief werken!

Ja, voor twintig à dertig peseta's kan men in Barcelona nog steeds heel behoorlijk eten. Alleen brood, het Spaanse volksvoedsel, is niet te krijgen en een losse arbeider zal niet veel meer dan een tien peseta's per dag verdienen. Daar waar de riolen in zee uitmonden, zag ik jongens van twaalf tot veertien jaar met blote benen in het reeds koude water staan, zij visten de gehele dag naar metaalresten tussen de modder. Volgens hun eigen zeggen bracht dat wel twee peseta's per dag op als je geluk had.

Met herinneringen aan het gelukzalige strand van Valencia vroeg ik naar de Playa. Tussen eindeloze fabrieken en loodsen door kwam ik aan een wankele trap, die afdaalde naar een smalle zandstrook. Op deze smalle strook tussen strandmuur en zee stonden hutten...

Ik had reeds in Valencia, tegenover het hospitaal waar wij ondergebracht waren, een zeer bijzondere architectonische indruk gekregen van Spaanse armoe.

In Madrid kende ik de arbeidershuizen der voorsteden, met een leemvloer, zonder vensters, zonder riolering en zonder schoorsteen.

In Cuenca had ik overal de holwoningen gezien, uitgehakt in de wand der bergen.

Daar in Valencia was het een schijnbare vlakte, die uitsluitend met schoorstenen bebouwd was. Bij nader toezien bleken tussen die schoorstenen diepe, glooiende kuilen te liggen, die voerden naar de ingang van een woning. Soms ook wat kippe-gaas over een vierkant gat gespannen: een binnenplaatsje. Mensen hadden zich hier in de rotsige bodem ingegraven als mollen of konijnen. In arbeidsloon omgerekend moest ieder van deze huizen kapitalen kosten, maar zij die ze bouwden, betaalden zichzelf geen arbeidsloon en rekenden alleen, daar de rotsbodem tegelijkertijd als muur en als dak diende, met hun besparing aan materialen. Daar ze geen dokter namen als ze ziek werden, kwam ook de doktersrekening voor reumatiek en tuberculose niet voor op hun begroting.

Die ondergrondse holen en zelfs de wagenburchten der zigeuners schenen mij ware paleizen toe, vergeleken bij deze door iedere stormzee bedreigde hutten op het strand van Barcelona. De halfvergane planken waren door de zee aangespoeld, het dak bestond uit platgeslagen conservenblikken,

de ruiten uit glasscherven, waarbij het ontbrekende met papier dichtgeplakt was.

Op de mensen echter die hier woonden scheen inderdaad de naam ‘ondermensen’ toepasselijk. In vodden gekleed, vuil, verwaarloosd, met ongekamde haren lagen en zaten zij voor hun deuren.

Het duurde lang, voordat ik mij, door nieuwsgierigheid gedreven, naar beneden waagde in hun straatje. Ze keken mij aan als een vijandelijke vreemdeling. Hier was niemand die zijn vuist opstak of ‘salud’ zei.

Toen ik mij, aan het einde van het straatje, omkeerde, was de terugweg naar de trap afgesneden. Midden in de straat was een plotselinge hevige ruzie ontstaan, die de lucht vervulde met dierlijke kreten en vloeken. Twee jonge kerels, met openhangend hemd, gingen elkander te lijf en ieder ogenblik verwachtte ik dat de messen te voorschijn zouden komen. Een jongen van twaalf jaar tandakte huilend om hen heen en trachtte de aanvaller van zijn broer met stenen te wonden. Een paar wijven holden huilend op mij toe: ‘Ay, madre mia, kapitein, komt u toch tussenbeide, dat ze elkaar niet vermoorden!’ Ineens bevond ik mij, daar ik mijn revolver thuis had gelaten, in de onaangename positie van een politieagent zonder wapens. Liep ik niet kans, dat de hele bevolking van die straat zich tegen mij zou keren als ik tussenbeide kwam in hun zaken?

Ik weet nog niet hoe ik het klaargespeeld heb, in ieder geval stond ik op een gegeven ogenblik tussen de twee vechtersbazen, die door vrouwen vastgehouden werden en vertelde zo iets van, dat wij in deze tijd waarachtig wel wat anders te doen hadden dan elkaar in de haren te vliegen. De aanvaller trok zich, schouderophalend en scheldend, terug, maar het kleine broertje moest apart ontwapend worden, daar hij hem opnieuw met een steen achternaging. De andere jongen, die ik vasthield, scheen over zijn zenuwen heen, huilde van woede en riep hemel en hel tot zijn getuigen: ‘Ik bén geen deserteur, mijnheer de kapitein, zoals die smeerlap beweerd heeft, ik bén geen deserteur, ik kan u de papieren laten zien, dat ik alleen voor mijn slechte longen afgekeurd ben!’

Op mijn terugweg naar hotel *Majestic* had ik ampel gelegen-

heid over het verschil tussen de Russische en de Spaanse burgeroorlog na te denken. De reactionaire inktkoelies hebben ongelijk, wanneer zij voortdurend bazelen over het rode Spanje. Zij hoeven zich niet ongerust te maken, hun kapitalistische ‘orde’, met de noodzakelijke verschillen tussen arm en rijk, bestaat nog altijd in Barcelona. Het Spaanse volk verdedigt nog niet de resultaten van een sociale revolutie, maar uitsluitend zijn hoop op de toekomst. Ook die der ondermensen, die mens willen worden.

Zo lang stond onze trein in Port Bou, dat het mij toescheen alsof men absoluut wachten wilde tot de dagelijkse bombardeervliegtuigen der fascisten zouden komen. In de wachtkamer was het gehele ameublement met al de flessen van het voormalige buffet door een vliegtuigbom in gruizels en scherven geslagen. Aan de wand echter hingen nog, volkomen onbeschadigd, de reclamebiljetten van Lissone:

‘Go to Spain and have a different holiday!

‘Spain... The romance of the East with the comfort of the West’.

Daaronder in het Duits:

‘Besuche Spanien..., Tausend Wunder warten auf dich!’

Ik glimlachte, deze wonderen hadden de Duitse huurlingen aan de Guadalajara, bij Brunette, Belchite en Quinto leren kennen!

Dwars over het perron gespannen hing nog een ander doek, waarvan het rood reeds begon te verbleken:

‘Hommes libres du monde entier, soyez les bienvenus chez les peuples libres d'Ibérie.

‘La Catalogne et l'Espagne vous saluent!’

De vrije mannen van de gehele wereld zijn naar Spanje gekomen, om het Spaanse volk in de strijd voor zijn vrijheid en toekomst te helpen.

Dat is inderdaad een wonder, dat alleen in Spanje te zien is. Een wonder, dat de moeite waard is.

Weerzien met Spanje
mei/juni 1961

Door de achterdeur naar binnen

Ik was door de achterdeur Spanje binnengekomen, van Lissabon over Porto naar Vigo. Dat leek me, in verband met mijn verleden, toch maar het veiligst. Zelfs als ze er aan zo'n tweederangsstationnetje lijsten van oud-strijders uit de burgeroorlog op na hielden, dacht ik, zouden ze waarschijnlijk tegen een schandaaltje opzien, en me eerder terugsturen naar Lissabon, dan me arresteren. Maar ze hadden helemaal geen lijsten. Het binnenkomen was er niet moeilijker dan het passeren van de Nederlandse grens met België.

Net als in Rusland het vorig jaar had ik mijn eigen belangrijkheid overschat. De dictators van heden zitten veel te vast in het zadel, om voor een idealistje uit het verre verleden angst te hebben. Idealisten zijn alleen gevaarlijk in dagen van acute spanning, of wanneer ze in actief contact staan met communistische groepen.

Ik passeerde dus zonder enig ongemak de grens, en eigenlijk vond ik dat jammer. Want hoewel ik van plan was zo eerlijk en objectief mogelijk te schrijven, hoopte ik in mijn onderbewustzijn toch waarschijnlijk wel, dat die objectiviteit wat naar de negatieve kant uit zou vallen. Wat dat betreft leek het de eerste dagen ook wel, of ik aan mijn trekken zou komen.

Vigo is een aan een prachtige fjord gelegen havenplaats, maar behalve het zeer mooie park boven het oude kasteel valt er weinig bijzonders te beleven. Het is een der belangrijkste, en naar men zegt ook modernste visserijhavens van Spanje, maar schepen en installaties zijn met die van IJmuiden niet te vergelijken. Nieuwe arbeiderswoningen schijnt men in ieder geval de laatste dertig jaar niet meer te hebben gebouwd. Wel hier en daar torengebouwen, maar ouderwets van stijl, en met veel te smalle lichtkokers, die door geen Nederlandse woningbouwcommissie zouden worden toegelaten. Ook bouwde men in de buitenwijken flatgebouwen voor de burgerij, maar vele waren onaf, met dichtgespijkerde benedenverdieping, terwijl

er blijkbaar niet meer aan werd gewerkt. Vlak daarachter voerde dan een soort ravijntje waar honderden kinderen hun behoeften gedaan hadden, naar een krottenbuurt, waar mannen in de tuin van een armzalig kroegje met loden schijven een soort werpspel beoefenden. Het trammetje dat ons naar het centrum terugbracht dateerde waarschijnlijk nog uit de jaren tachtig. Haast even gammel was het veerbootje dat ons naar een vissersdorp aan de overkant van de fjord bracht.

De waterkant van Cangas, met een aardig parkje en een enorme bedrijvigheid van honderden vissers, zag er fleurig uit, en ik moest constateren, dat ze veel beter gekleed waren dan de arbeiders in Portugal. Ik zag geen enkele man of vrouw op blote voeten, en geen kinderen in lompen.

Maar wel zag ik, toen we het pittoreske plaatsje wat dieper ingingen, weer hier en daar, zelfs aan de hoofdstraat, de krotwoningen die ik me van vroeger herinnerde: lange pijpeladen zonder vensters, die alleen door de met een gordijn afgesloten voordeur licht en lucht krijgen. In de buitenwijken van het dorp hield ook de bestrating op. Ik zag echter een witgekalkt blok, dat ik oorspronkelijk voor een loods had gehouden, omdat het geen vensters aan de achterkant had. Maar een groot opschrift aan de zijkant verkondigde: ‘Deze zes woningen zijn in 1956 gebouwd door het syndicaat voor de visserij’.

We spraken met een der bewoners aan de deur, en het bleken inderdaad arbeiderswoningen te zijn, met drie kamers, een toilet en een badcel. Kortom, zoals hij zeide: ‘Voorzien van alle gemakken’.

De huur was 700 peseta's per maand oftewel *ƒ* 42,-. ‘Ja, en vertel de heren nu meteen, wat de inkoopsom voor zo'n huis is’, zei een oud vrouwtje vinnig. Die inkoopsom bleek 8000 peseta's te zijn, waarvoor de woning dan na twintig jaar eigendom wordt, als de huur geregeld betaald wordt.

Het vrouwtje scheen nog heel wat meer op haar hart te hebben, maar de man, die ons misschien wel voor communistische agitators hield, sneed haar het woord af. Op onze vraag of er nog verdere nieuwbouw in het dorp te zien was, wees hij ons verderop nog vijf blokken, die door de gemeente waren gezet. Iedere flat had hier vijf kamers, maar hoewel later gebouwd dan de syndicaatswoningen, zagen ze er zo verwaarloosd en smerig uit, dat het leek of ze tien jaar ouder waren. Een haast

onbegrijpelijk groot aantal ramen was kapot en met karton gedicht, deuren en houtwerk waren gebarsten, en verf was er in ieder geval de laatste tien jaar niet meer aan te pas gekomen. De rest van de nieuwbouw in het dorp bestond uit wat zelfgebouwde huisjes, willekeurig verspreid tussen de tuintjes. Televisiemasten waren nergens te zien, want Vigo is nog niet op het Spaanse televisienet aangesloten.

Terugkerend van Cangas probeerde ik mijn wat roestig geworden Spaans op de meevarende vissers. 'Ja', zeiden ze, 'de toestanden zijn wel wat verbeterd in de laatste jaren, hoewel de lonen erg laag zijn, maar... we leven van de zee, die geeft altijd wel te eten..., veel erger zijn de boeren er aan toe...' Van dat Galicische boerenland kregen we de volgende dag iets te zien op onze lange rit met een auto, van Vigo naar La Coruña. De schijnbare welvaart van Portugal, met al die witgekalkte huisjes en de beplanting met rozen langs alle wegen, was hier verdwenen; stug en nuchter rezen de boerenwoningen uit het landschap, de ruw-gehakte rotssteen zelf deel van het bergland. Op die rit van 250 km vrijwel geen enkel nieuw-gebouwd huis, geen enkele tractor, geen stuk modern landbouwgereedschap.

En waar je hier en daar naar binnen kon kijken in de huizen, geen behoorlijk gordijn, geen gezellig meubel, - niets dan, op de stenen vloer, een tafel en een paar oude stoelen, waar het Waterlooplein geen rijksdaalder voor zou geven.

Maar we kwamen géén vrouwen op blote voeten meer tegen, en géén kinderen in lompen.

Ik herinnerde mij, wat ik over deze provincie gelezen had in A. van Liers standaardwerk over het moderne Spanje:

'Veel te versnipperde grond..., de kleine terrasakkertjes, zelfs niet voor een paard en een os bereikbaar, worden uitsluitend met de hand bewerkt..., bovendien bestaan voor een klein stukje grond vaak nog verschillende gebruikers, A beteelt de grond, B heeft het gebruik van de bomen, C mag er een huisje zetten, - en veel te hoge, nog uit de middeleeuwen daterende grondbelasting... Volledige gegevens over deze provincies bestaan nog niet, omdat het kadaster dezer streken nog moet worden bijgewerkt...

'Duizenden Galiciërs werken in Asturië, Palencia en in de

kali-mijnen van Catalonië, ver van huis en haard, terwijl hun vrouwen op het kleine stukje grond in het geboorteland met de kinderen helpen, om voor het gezin een mager bestaan te verwerven...'

Van de herbebossing en de hydraulische centrales, waarvan Van Lier voor de toekomst een oplossing verwacht, zagen we op deze rit nog niets. Wel was de weg uitstekend, en er werd blijkbaar nog voortdurend aan gewerkt, maar waren goede wegen niet reeds het pronkstuk van Primo de Rivera's dictatuur, zoals de op tijd rijdende treinen dat waren voor Mussolini?

Van onze chauffeur, met zijn speciale vergunning voor toeristenvervoer, werden we niet veel wijzer... 'We zijn hier goddank gespaard gebleven voor de burgeroorlog, daarom is er hier weinig politiek fanatisme... de lonen zijn laag, maar er zijn geen stakingen... een dictator is waarschijnlijk de beste oplossing voor dit land, waar de mensen vroeger elkander voortdurend in de haren vlogen en zelfs de vrouwen actieve anarchisten waren...'

Dan zie ik, midden in het landschap, een geweldig landhuis, maar met alle blinden gesloten, en ik vraag de chauffeur: 'Wie woont daar?' 'O, dat is het landhuis van de hertog van X... een der grootste landbezitters van de provincie, hij bezit wel een 20 pct. van de totale grond. Maar hij woont hier niet. Hij leeft ergens in het buitenland, en komt hoogstens eens in het jaar naar zijn bezitting kijken'. Ook dat was een liedje, dat ik reeds vroeger had gehoord.

De vissers op het veerbootje hadden ook nog gezegd: 'Vigo is een werkstad, daar gaan de mensen om 11 uur naar bed, Coruña is een pretstad, daar blijven ze de hele nacht op, Santiago de Compostela is de stad van het kapitaal, daar slapen ze dag en nacht'.

Dat La Coruña een gezellige stad was, daar hadden ze gelijk in! En een mooie stad ook, zoals ze daar, als een schiereiland met dikke kop tussen een prachtige fjord en een grote baai van de Atlantische Oceaan is gelegen! Het is waar dat er daar, langs de Avenida de la Marina en daarbij aansluitende parkboulevards langs de haven een voortdurende parade plaatsvindt van auto's en autobussen en goedgeklede mensen, die

tot vroeg in de morgen blijft duren; dat er feestelijke winkelstraten zijn met prachtige etalages en gezellige banketbakkerswinkels, cafés en restaurants bij de vleet, die alle vol zitten, zodat men denkt in een soort carnaval terecht te zijn gekomen.

Maar wat bewijst dat? Arm of rijk, de Spanjaard viert altijd feest, in oorlogstijd en in vrede... la alegria no nos quita nunca (de vrolijkheid verlaat ons nooit!) en ik heb in de loopgraven van Las Rosas, in kou en modder, tussen lijken en ratten, en met niets anders dan weken-oud brood en een paar kannen wijn, feesten gevierd die nooit meer door enig ander feest in de schaduw zijn gesteld. Ik heb toen wel eens gedacht, dat de Spanjaard eenvoudig het vermogen mist om zich echt ongelukkig te voelen, behalve door liefdessmart of wanneer zijn eigen familie door dood of ziekte wordt bezocht of hij zelf in zijn eergevoel gekwetst wordt.

Maar wat verbergt zich achter die vreugde? Die avond bezoek ik een der twee theaters van de stad, een zaal van ongeveer de grootte en ook de stijl van de Amsterdamse Stadsschouwburg. Ik denk dat het nogal een pikante show zal zijn, want aan de ingang worden van alle jongelui de persoonsbewijzen die men altijd bij zich moet hebben nauwkeurig nagekeken, of ze wel 18 jaar zijn.

Maar behalve dan dat de girls tot even boven de knie blote benen hebben kan ik niet begrijpen, waaraan ook de ergste puritein in deze saaie, tegen versleten decors gespeelde revue aanstoot zou kunnen nemen.

Ik zit ongemakkelijk en als de eerste akte uit is vraag ik de mensen naast me, op te staan omdat ik weg wil. Een mijnheer op dezelfde rij volgt mijn voorbeeld. Op de trap spreekt hij mij aan: ‘Zouteloos, waardeloos..., dat komt door de censuur, dat komt door de kerk... alles wat goed is, wordt door de kerk verboden... groot gelijk dat u weggaat... er bestaat geen goed theater meer in Spanje’. Op straat, waar het nu, tegen één uur 's nachts, drukker was dan in de middag, verloor ik hem uit het oog.

Ik liep nog even een bodega binnen om een glas wijn te drinken en een stukje inktvis te eten. Tegen de bar hingen drie opgeschoten jongens, die aan iedereen die het horen wilde vertelden, dat ze soldaat waren, maar dat ze vanavond hun

sch... uniform uitgetrokken hadden, omdat ze sch... hadden aan het leger, en sch... aan de officieren, en sch... aan het vaderland, en sch... bovenal aan die sch... kerel, de chef van staat, die de oorzaak was van alle ellende!

Half dronken tegen mij aanleunend lalde eentje: ‘Het is waar, mijnheer, wij hebben een sch... leven, en hij is een sch... vent, en iedereen haat hem!’ en om meer kracht bij te zetten aan zijn woorden: ‘Is het soms niet zo, mannen?’

De mannen zeiden, dat hij zijn bek moest houden, want dat je over die dingen niet zo hard moest praten, maar er was er niet één die hem tegensprak of die een goed woordje deed voor de ‘sch... vent’.

Ik was blij toen ik de kroeg uit was, maar raakte nu in een doolhof waarin ik wel iemand de weg naar mijn hotel moest vragen. De man die ik aansprak was een middelbare scholier, die onmiddellijk probeerde Frans tegen me te spreken, maar het reeds bij het derde zinnetje opgaf. Waarschijnlijk had hij er ook al een paar op, want hij huilde bijna: ‘Nu ziet u, mijnheer, wat een rot-onderwijs wij krijgen. Geen enkele vreemde taal kunnen we behoorlijk spreken! Dat is de schuld van de geestelijkheid. Dat is de schuld van die rotvent, die...’ We stonden voor de deur van mijn hotel en ik wou liever niet dat de agent, die een praatje met de portier maakte, de naam van die rotvent zou horen. Ik bedankte hem voor zijn geleide en liep snel de lift in. Ik had genoeg gehoord voor één avond in La Coruña.

De volgende dag stormde en regende het, maar tegen de middag klaarde het wat op en besloot ik, met mijn reisgenoot een wandeling naar de ‘toren van Hercules’ te maken.

De ‘toren van Hercules’ staat helemaal op de kop van het schiereiland, maar voor we daar waren, werden we door een nieuwe stortbui overvallen. We vluchtten in een klein kroegje en kwamen daar in gesprek met twee leerlingen van de middelbaar technische school, die die middag vrijaf hadden en eigenlijk van plan waren geweest om te gaan vissen. Nu de bui wat minder werd, boden ze aan, ons langs de snelste weg naar de stad terug te brengen. Onderweg fotografeerde ik een rijtje door het syndicaat gebouwde arbeidershuizen, een beetje, maar niet véél beter dan die in Cangas.

‘Waarom doe je dat?’ vroegen de jongens.

‘Ik wil de mensen in mijn land laten zien, hoe de arbeiders in Spanje leven’.

‘O, maar!’ riepen ze in koor. ‘Dan moet je híer niet zijn. Dit zijn uitzonderingen! Als je wilt zien hoe de arbeiders werkelijk wonen, moet je met ons meegaan naar de bovenstad!’

De bovenstad, in tegenstelling tot de boulevard beneden en de pittoreske oude stad, bestaat inderdaad slechts uit een labyrint van achterbuurten. Ze werden niet moe me van het ene slop naar het andere te slepen, ook al was het vanwege de nauwte der steegjes en de vallende schemering onmogelijk daar te fotograferen.

‘En er is nòg erger!’ zeiden ze telkens weer en ze sleepten me mee naar een stuk afbraak: ‘Zie je, hier hebben de mensen gaten in de grond gehakt, met een strodak erboven. Als zigeuners in tenten. Hun behoeften doen ze gewoon op het pleintje’. Ik probeerde te fotograferen.

‘Er is nòg erger’, zeiden de jongens weer. Ze brachten me naar een hoge rotswand, met een smal stukje strand ervóór, dat alleen bij eb met droge voeten begaan kon worden. In die rotswand waren gaten en vóór die gaten hingen smerige gordijnen. ‘In die grotten wonen mensen’, zeiden de jongens. ‘Mensen en ratten. Voor een paar maanden is er een schandaal geweest, toen hebben ratten in zo'n hol het armpje van een baby opgevreten. Daarna zouden die holen ontruimd worden. Maar zoals u ziet, wonen ze er nog altijd. De mensen en de ratten...’ Op weg naar het hotel voerden ze me door een lange, smalle straat, met kroegje naast kroegje. ‘Hier moet u vanavond beslist wéér heen gaan’, zeiden ze. ‘Het is de hoerenstraat. Vroeger zaten de hoeren in de bordelen, maar die zijn vanwege de zedelijkheid gesloten. Nu zitten ze in de cafés. Een tentoonstelling zoals u nog nooit hebt gezien!’ Ik heb hun raad gevolgd en ben 's avonds nog eens gaan kijken. Ik heb inderdaad zelfs in Azië zelden zoiets gezien. Onze walletjes kunnen er niet bij halen. Het wordt alleen door enkele straten in de z.g. ‘Warrio China’ van Barcelona nog overtroffen.

De jongens waren verbaasd te horen, dat we in hotel E woonden. ‘Daar werkt mijn broer’, zei een van hen. ‘Tenminste 's nachts. Overdag werkt hij in hotel A. Hij heeft die banen gekregen, omdat hij Engels en Frans heeft geleerd’. ‘Hoeveel uur werkt hij in elk van die hotels?’ vroeg ik.

‘Tien uur’. ‘Maar dat kan toch niet! Dan zou hij hoogstens drie uur hebben om te slapen!’

Ze verzekerden me heilig, dat het toch zo was.

Maar het nachtportiertje zelf vertelde ons later, dat hij 's middags, tijdens de siësta, en 's nachts in de stille uren tussen drie en zeven meestal wel een paar uur kon dutten. Zittend in zijn stoel natuurlijk, met de nachtbel naast zich.

‘Bijna alle arbeiders in La Coruña hebben meer dan één baantje. Van één baan kun je niet leven’.

Vigo de werkstad.

La Coruña de pretstad.

Santiago de Compostela de slaapstad?

In ieder geval is het dat niet altijd geweest, want reeds in de middeleeuwen was Santiago na Rome en Jeruzalem de derde pelgrimsstad ter wereld. Daaraan dankt deze stad in het binnenland haar verrukkelijke kathedraal, en het wereldberoemde hotel der katholieke koningin, dat vroeger de pelgrims herbergde en nu tot een verrukkelijk museum-hotel is gerestaureerd. Als ik een toeristenbericht schreef zou ik het niet genoeg kunnen aanbevelen. Trouwens heel Spanje kan men niet genoeg aanbevelen voor toeristen. Het land is verrukkelijk van natuurschoon, vol kunstschatten en historische gebouwen, goedkoop, gerieflijk, vrolijk... U hoeft toch niet beslist in de achterbuurten te gaan kijken? Wat kan schilderachtiger zijn dan zo'n sacramentsprocessie die wij er de trappen van de kathedraal zagen afdalen? Goed, ik ergerde me een beetje aan de drie zeer welgedane bisschoppen die voorafgingen, onmiddellijk gevolgd door de notabelen van het stadje. Hahn, in zijn tijd, had geen betere karikatuur voor het begrip ‘bourgeoisie’ kunnen tekenen! De burgemeester, de bankier, de dokter, de notaris en natuurlijk de stadscommandant, met de houding en het gezicht van één dier conquistadores die de Inca's hebben uitgeroeid. En achteraan kwam een compagnie van het leger, met bajonetten op de geweren.

Maar daartussenin die eindeloze rij monniken met hun brandende kaarsen. Het hoge, ijle gezang van de koorknapen... welk een schoonheid!

Het sacramentsfeest viel, waarschijnlijk niet zonder reden, samen met de grote veemarkt. Wat een pittoreske, levendige

toneeltjes! En wat doet het ertoe, dat we een keer of drie werden aangehouden door goedgeklede boerenmannen en -vrouwen, die bedelden met een lange, hartstochtelijke litanie: ‘In de naam van de heilige Jacobus...’

Nog in 1935 waren er oneindig méér bedelaars in elke Spaanse stad, en déze bedelaars staken hun klaagzang, zo gauw er in de verte een politieman in zicht komt... Nee, Spanje is een verrukkelijk land voor een vakantiereisje, maar ik schrijf deze reportage niet voor toeristen.

Reeds uit de auto had ik, aan de buitenkant van de stad, een soort tuindorp gezien, dat er als een nieuwe arbeiderswijk uitzag. Vrolijk gewit, in een fantasievolle stijl gebouwd, en met uitstekend gebruik van het heuvelachtige terrein.

Om er te komen moesten we eerst van de hoofdweg nog een slop door. Huizen waar je letterlijk met de deur in huis viel en, naar later bleek, ook weer zonder WC of waterleiding. We vroegen de vrouwen die daar voor de deuren stonden, de weg naar het tuindorp, dat je hiervandaan niet meer zien kon.

‘In dat dorp wonen toch arbeiders?’

‘Arbeiders?’ zei een der vrouwen... ‘Nee. Middelklasse. Arbeiders zijn *wij*. Zoals *wij* wonen, wonen de armen...’

‘Maar de syndicaten en het ministerie voor woningbouw hebben toch een groots programma! Deze krotten zullen binnenkort zeker verdwijnen...’

‘De syndicaten en de regering!’ riep de vrouw verontwaardigd tegen haar buren. ‘Horen jullie dat? Die heren denken, dat de regering en de syndicaten iets zullen doen voor de armen!’ Iedereen lachte. Maar het was geen vrolijke lach.

En toch hadden ze ongelijk. Er bleken inderdaad wèl arbeiders te wonen in die aardige, nieuwe buurt met kinderspeelplaats en parkje. Arbeidersaristocratie, goed, - mecaniciens, chauffeurs, geschoolde bouwvakarbeiders - en alleen op de bovenste etages, maar toch, woningen met drie kamers, keuken en badcel, voor totaal 200 gezinnen. Inkoopprijs 8000 peseta's (*ƒ*480,-), huur *ƒ*42,- per maand, waarvoor de flats dan in twintig jaar eigendom worden. In de lagere etages woonden kantoorpersoneel en ambtenaren. De inkoopprijs voor die percelen, met vijf kamers, liep van 20.000 tot 40.000 peseta's.

Die avond van sacramentsdag waren alle bodega's afgeladen vol en in zo'n rumoer, dat van de stenen muren weerkaatst wordt, kan ik geen gesprek voeren. Ik zocht, in een smal steegje, een kroegje van het soort dat Kronkel zo liefheeft. De waard hing er verveeld over de toonbank, een paar oude heren speelden in een hoekje domino en zijn vrouw zat te breien. Ik bracht het gesprek op de nieuwe wijk, die ik die middag had bezocht. De baas haalde zijn schouders op:

'Woningen voor 200 gezinnen... dat is alles wat ze de laatste 25 jaar hebben gebouwd! Kloosters, ja, bij de vleet, en seminaries en een universiteitsstad, grotendeels voor studenten uit Zuid-Amerika... maar arbeiderswoningen? ...maar fabrieken? ...Trouwens, welke arbeider kan die inkoopsom betalen? Een geschoolde arbeider hier verdient 30 peseta's per dag (*ƒ*1,80). Een kilo vlees kost 80 peseta's (*ƒ*4,80). Nee, over het algemeen gesproken en afgezien van wat verbeteringen die je overal vindt omdat ze in de tijd liggen, leeft de arbeider beslist nog beroerder dan vóór de (burger)oorlog!'

Hij gaf niet alle schuld aan Franco... 'De burgeroorlog heeft het land verschrikkelijk uitgeput... en de roden hadden het goud van de staatsbank naar het buitenland gebracht...'

Hij eindigde met een optimistische noot: 'Enfin, misschien wordt het straks beter als de Amerikanen komen. Ze zeggen, dat die ook hier in de buurt een vliegveld gaan bouwen. Ze schijnen ons ineens nodig te hebben in Europa! Minister Erhard is hier geweest en lord Home, en morgen komt hier in Santiago de Argentijnse minister... Misschien krijgen we straks een soort Marshall-hulp voor Spanje om ons tot een volwaardige bondgenoot in NATO-verband te maken!'

Hij scheen me een bijzonder verstandige vent toe. Hij was het ook, die me aanraadde de reis naar Madrid per vliegtuig te vervolgen. 'Dat is goedkoper dan eersteklas spoor met slaapplaats en de trein heeft geen tweede. Derdeklas kun je alleen voor kleine afstanden reizen'. Daar had hij gelijk aan. Derdeklasse op die lijnen ziet er nog altijd uit als de bekende tekening van Daumier.

Hij zei ten slotte: 'U heeft gelijk, dat er hier op het land weinig is veranderd. Maar Madrid zult u geweldig veranderd vinden. Onherkenbaar veranderd!'

Weerzien met Madrid

Stel je eens voor, dat Hitler de oorlog gewonnen had! Dat hij, op het laatste ogenblik, met zijn geheime wapen Europa toch nog op de knieën had gedwongen, en dat dientengevolge in Nederland nu Mussert regeerde. Stel je voor, dat je op het einde van de hongerwinter nog naar Amerika had kunnen vluchten, en dat je nu, 25 jaar daarna, met b.v. Venezolaans paspoort, door de achterdeur, d.w.z. door Groningen en over de Afsluitdijk, Nederland nog eens binnen wenste te komen. Eerst constateer je, met een zeker leedvermaak, dat er daar in het noorden nog niet veel is veranderd, en dat de boeren woedend zijn, omdat ze door Duitsland tot het bot uitgebeend worden. Maar dan rijd je Amsterdam binnen, door de IJ-tunnel, die Mussert natuurlijk gebouwd heeft, en je ziet, dat hij zijn belofte waargemaakt heeft, het Centraal Station af te breken, en je kunt de ondergrondse nemen naar dat hotelletje in de buurt van Artis, dat men je heeft aangeraden.

Artis zelf is echter overgebracht naar het Blokzijlbos, en op het oude terrein staan nu de gebouwen van de Geelkerken-Universiteit. 's Middags maak je een wandeling, je wilt het Huis van Bewaring nog eens zien, waaruit je door het verzet bevrijd bent. Aan het Frederiksplein, thans Bezemplein genoemd, staat het machtige gebouw van de Mengelberg-opera, het Weteringcircuit is een enorm betonnen verkeerspunt geworden, met onder- en boventunnels als bij Schlüssen in Stockholm, en waar eens het Huis van Bewaring stond, is nu het hotel *All-Germanischer-Hof* verrezen.

Zelfs de mensen schijnen veranderd, ze zullen het wel laten bij de kruispunten door de rode lichten heen te lopen, ze groeten elkaar door beide armen schuin omhoog te steken, één voor Mussert, en één voor Hitler, en ze kunnen je niet meer zeggen, waar de Sarphatistraat is, daar die nu Generaal Rauterstraat heet.

Zoudt u dan niet bij ieder dier bewijzen van Duitse Tüchtig-

keit en Hollandse ingenieurskunst nijdiger en nijdiger worden, in plaats van u te verheugen in de zichtbare welvaart, die het gevolg is van technische ontwikkeling en 25 jaar vrede? Je zou misschien de Jordaan in dwalen, hunkerend op zoek naar één bekend gezicht, maar je zou in die gesaneerde Jordaan geen bekende gezichten meer vinden, en wanneer je in een klein kroegje iets zegt over de Joden, kijkt men je verwonderd aan... 'Joden, die zijn toch al lang uitgestorven', en wanneer je de kroeg weer uitgaat, lijkt het of allen die vreemdeling met zijn rare accent nakijken, en er loopt een naar gevoel over je rug, want, zat er in dat kroegje niet misschien een spion, die op het ogenblik de Gestapo opbelt?

U moet u deze onaangename dingen even voorstellen, om de gevoelens te begrijpen, waarmee ik Madrid terugzag.

'U zult Madrid veranderd vinden, onherkenbaar veranderd', had de kroegbaas gezegd in Santiago. Reeds in het vliegtuig, dat een keer of wat over de stad cirkelde eer we landden, wist ik, dat hij gelijk had.

Men had mij gezegd, dat het aantal inwoners, door industrialisatie en toevloed van het boerenland, nu tweemaal zo groot was als in '36, maar uit de lucht gezien scheen het, of de stad haar oppervlakte minstens had verachtvoudigd. Tot aan de bergen van de Guadalajara, tot aan de horizon aan de andere kant schenen zich de tuindorpen uit te strekken. Geen lintbebouwing, geen gesloten plompe woonblokken als in Moskou. Zelfs het patroon van die telkens weer andere wijken uit de lucht gezien, was aangenaam voor het oog. Meestal hoogbouw, maar niet de ouderwetse torengebouwen van Vigo. Een haast oneindige variëteit van kleuren, vormen en nieuwe technieken.

Die indruk wordt bevestigd als we van het vliegveld naar de stad rijden. En het zijn ook niet alleen huizen voor de bourgeoisie. Aan het wasgoed op de balkons, aan de kinderen die in de tuinen spelen is te zien, dat inderdaad in vele blokken arbeiders wonen.

Hoe meer we het centrum naderen, hoe drukker het verkeer wordt. Moderne trolleybussen glijden tussen de stroom van auto's. De oude trammetjes zijn verdwenen, waarschijnlijk verkocht aan plaatsen als Vigo en La Coruña. Het metronet, dat slechts twee lijnen telde, is met vijf nieuwe lijnen uitge-

breid en ver voorbij de oude eindpunten verlengd. Een rit kost zes cent. Alle cafés, alle restaurants zitten stikvol, in de etalages liggen de elegantste en modernste waren, in de kunsthandels zie ik moderne en abstracte schilderijen. Een aanplakbiljet: ‘Tentoonstelling van moderne Spaanse schilderkunst in het museum, met werken van Juan Gris en Picasso’. We passeren Retiro, het park waar ik destijds nooit in kon, men zei, dat er artillerie stond. Goedgeklede mensen zitten er op bankjes en stoelen van de zon te genieten, kinderen (en geen kind zonder schoenen!) spelen op het grasveld. Het Prado, vlak tegenover het station van de Iberische luchtvaart, is weer open en de bezoekers stromen in en uit. Wandelend zoek ik mijn hotel op de Gran Via, die nu Avenida José Antonio heet, ter herinnering aan die eerste dictator: Primo de Rivera. De wonden in het stadsbeeld zijn genezen. Aan de gevel van hotel *Gran Via* kan ik de plaats niet meer terugvinden waar destijds die granaat insloeg, terwijl ik beneden met de hertogin van Atholl zat te lunchen.

Ik zeg mezelf, dat dit het centrum is van Alcala, Gran Via en Cibeles, dat me ook reeds vóór de burgeroorlog, in '35, door zijn luxe en vrolijkheid imponeerde, terwijl toch op de trappen van iedere kerk tientallen bedelende vrouwen met kinderen op hun arm de toeristen lastig vielen. En herinner me mijn schrik, toen ik daarna met Gide naar metro Tetuan reed, en daar voor het eerst de armoewijken zag, met hun huizen zonder vensters of schoorsteen.

Maar nu is het pas twee uur in de middag, en mijn hart trekt naar Puente de Vallecas. De Puente was destijds voor Madrid wat de Jordaan voor Amsterdam was en Wedding voor Berlijn. Het was bovendien *mijn* wijk, want ik werd ingedeeld bij het bataljon Sargente Vazques der milicias, dat vrijwel alles omvatte wat de buurt aan flinke kerels en stoutmoedige arbeidersjongens telde. Onze kazerne was een oud, katholiek schoolgebouw, waar de fabrieksmeisjes ons 's avonds bloemen en churro's kwamen brengen en oude vrouwen haast bedelden om gratis de was te mogen doen voor milicianos van buiten. Ieder kind in de wijk scheen mij te kennen: ‘De Hollander, die ons is komen helpen’, en in de cafés was het me onmogelijk te betalen.

Met kloppend hart klim ik de trap op vanuit de metro. Hoe

zal het gaan, als iemand me herkent die misschien al lang zijn draai heeft gevonden?

Ik had geen angst hoeven hebben. Ook de Puente is onherkenbaar veranderd. Aan de Avenida de Barcelona, die haar als een veel langere Rozengracht doorsnijdt, zijn moderne bioscoopgebouwen, confectiemagazijnen en een soort van Rutecks-restaurants verrezen. De drukte op de trottoirs, die bovendien als caféterras gebruikt worden, is onbeschrijflijk. Weliswaar een heel andere drukte dan die in het centrum - de arbeiders van Madrid zijn nog steeds proletariërs, en aan hun kleding onmiddellijk als zodanig te herkennen - maar die kleding is netjes en zonder stoppen of lappen, en ik zie geen bedelaars meer, en geen kinderen in lompen.

Onze oude kazerne staat er nog, vuiler en goorder dan ooit, het is opnieuw een katholieke meisjesschool. Met mijn neus tegen het hek gedrukt kan ik nog net de binnenplaats zien met haar twee deuren, die waarachter Manolo onze primitieve handgranaten met lont maakte, en die van de eetzaal, waar ik mijn eerste linzensoep met schapevlees heb gegeten.

Ik durf er niet te lang te blijven staan, maar schuif een der zijstraatjes in, op zoek naar de bodega van Fermin, waar de jongens van mijn compagnie altijd samenkwamen als we met verlof waren. Ja, hier in de achterbuurt staan nog veel van die oude vuile huizen met slechts een of twee kamers, waar ik zo vaak bij mijn kameraden te gast was. Maar die oude, grauwe buurt is kennelijk bezig te verdwijnen en plaats te maken voor de hoge nieuwe woonblokken die overal verrijzen. Een van die woonblokken heeft de bodega van Fermin opgeslokt, en nu kan ik me nauwelijks meer oriënteren.

Plotseling klopt mijn hart sneller, op een klein kroegje zie ik de naam: F. Muñoz. Faustino Muñoz heette mijn tweede adjudant. Maar de waard in dat kroegje is veel jonger dan Faustino op het ogenblik zijn zou. Ik bestel een glas wijn, maar het gesprek in de kroeg verstomt en allen kijken naar die rare vreemdeling met een camera op zijn buik, die hier zo kennelijk niet thuishoort. Even later echter hervatten ze hun gesprek weer, alsof ik er niet bij was. En nu komt de tweede grote teleurstelling: ik versta hun gesprek niet!

Destijds, toen ik in Madrid kwam, kende ik geen woord Spaans. Ik leerde het in de loopgraven van mijn kameraden.

Toen ik drie weken later weer in de Alianza kwam, het paleisje aan de straat van de Marques del Duero, waar de kunstenaars hun centrum hadden, dacht ik met mijn nieuw verworven taalkennis reclame te maken. Ik zie nog, hoe Maria Teresia beleefd probeerde haar lachen te verbergen. Ik sprak Jordaans-Spaans, met soldau en matau in plaats van soldado en matado. Het taaltje van mijn kameraden, waarin de beleefdheidsvorm Usted niet voorkwam.

Daarna ben ik grammatica gaan leren, heb boeken uit het Spaans vertaald, en nu... versta ik hun dialect niet meer. Ik merk wel, dat hun gesprek door mijn komst blijkbaar een wending heeft genomen en ineens hoor ik duidelijk: 'toen de brigade kwam...', daarbij maakt de spreker gebaren, of hij met iemand wil vechten. Maar ik weet niet, of hij het over de Internationale Brigade heeft, of over de Vijfde Brigade of de brigade van Franco. Ik durf het ook niet vragen.

Ik drink mijn wijn leeg en probeer, met even weinig succes, een tweede kroegje. Hoewel ik het gevoel heb, dat de hele buurt me nu wel in de gaten moet hebben, stap ik een derde café binnen.

'Uit welk land komt u?'

In de eerste cafés heb ik geantwoord: 'Uit Duitsland'. Maar mijn oorspronkelijke angst, dat iemand me zou herkennen begint reeds om te slaan in een nieuwe angst, dat niemand mij meer zal kennen en dus antwoordt ik: 'Uit Holland', in de vage hoop, dat iemand zich misschien toch nog de Hollandse kapitein herinnert. Niemand reageert.

Maar nu is een oude man binnengekomen, die vlak tegen het café aan een snoepwinkeltje voor kinderen houdt. Hij is zwaar invalide, kreupel aan een been, en met een lamme arm. Maar de man is een en al vrolijkheid en maakt grapjes met een paar jonge kerels, of hij met hen wou boksen. Ik vraag hem, of hij een ongeluk gehad heeft. 'Nee', zegt hij, 'gewond'. 'In de burgeroorlog?' 'Niet in de burgeroorlog, daarná, castigado!' (gestraft!)

Heb ik het mis, dat hij me met meer dan gewone opmerkzaamheid aankijkt? Als hij weer naar zijn snoepstalletje gaat, volg ik hem naar buiten. Haastig fluister ik: 'Was je bij de milicias?'

Hij knikt bevestigend. 'Bij het bataljon Sargento Vazques?'

Weer dat stomme knikje. ‘Zeg me, wat er van de kameraden is geworden’, vraag ik haastig. ‘Ik heb die mannen goed gekend, ...van Pepe, van Fermin, van Felipe Barsano Cuevas!’ ‘Dood’, zegt hij, ‘allemaal dood of, zoals ik... invalide’.

Er komen een paar kinderen die snoepjes willen kopen, en dan ook een paar mannen uit het café. Een van hen wil met alle geweld, dat ik een kiekje van hen zal maken. Het is onmogelijk verder te praten. Ik maak een kiek zonder op de belichtingsmeter te letten, werp een paar munten in de zonnebloemzaden van mijn kameraad en maak dat ik de buurt uitkom. Ik ben volkomen van de kook, maar neem me vast voor hier terug te komen. Nee, niet morgen, maar misschien overmormorgen in de ochtend, als het café nog niet zo vol is.

Het is pas vier uur, waar ga ik nu heen?

Ik neem de trolleybus naar Vallecas, het dorpje aan het einde van de Puente. Na de verschrikkelijke nederlaag bij Getafé, toen de milicianos in wilde paniek naar Madrid terugvluchtten, - na die onbeschrijfelijke dag, toen we uit de vlakte bij Villaverde de vliegtuigen laag over Madrid hun bommen zagen uitwerpen tot de vlammen aan alle kanten oplaaiden, - na die avond waarop de arbeidersvrouwen van de Puente hun gevluchte kerels met de bezem weer het huis uitjoegen, of zelf de geweren overnamen, - had ons bataljon zich weer enigermate hersteld, en opnieuw positie genomen in de inderhaast gegraven loopgraven op de steile heuvelrand bij dat dorpje.

Daar gebeurde het toen, dat driemaal vlak na elkaar een blindganger insloeg in onze borstwering. Het is iets waar ik niet graag over spreek, omdat het al te gek lijkt, dat drie granaten achter elkaar me wel met zand overstrooiden, maar niet ontploften. Destijds echter betekende het veel voor ons, want de milicianos meenden er een bewijs in te zien, dat de arbeiders die voor Franco wapens maakten, hun werk saboteerden.

Ik stap uit de bus en vind zonder moeite de steile heuvelrand terug, maar waar onze loopgraaf nu precies was, valt niet meer uit te maken, want het uitzicht is volkomen veranderd. In plaats van de vlakte waar we heen en weer trokken een onafzienbare huizenzee, en bij Villaverde, waar we aan een holle weg, met een groepje van misschien honderd man de

fascisten, die op geen tegenstand meer gerekend hadden, terugjoegen, is nu een hele villawijk ontstaan met acht à tien verdiepingen hoge huizen.

Maar al is het vóórland dan niet meer te herkennen, het achterland is dat wel! Om het oude dorpje had zich destijds een soort kolonie gevormd van barakken en zelfgegraven holen in de rotswand, waar het lompenproletariaat van Madrid woonde. Niet alleen dat die wijk nog bestaat, maar ze schijnt zich over kilometers en kilometers en vaak dwars door de nieuwbouw heen, te hebben uitgebreid.

Het was weer het bekende beeld: soms redelijk gemetselde, zelfgebouwde huisjes met een klein tuintje, maar over het algemeen van blik en gevonden hout opgetrokken barakken met stenen op de golfijzeren daken, in de leemwand gehakte holen met een gordijn voor de deur, waar slechts een schoorsteen boven de grond uitstak, de doordringende lucht van faecaliën, die overal in het rond verspreid lagen, het vuile water dat zo maar in een goot dwars door de straat gegooid werd, geen WC's, geen waterleiding, geen riolering, en ik zag in een hol drie halfnaakte kinderen op een voddenbed liggen, en een arbeider met zijn zoons sjouwden een karretje aan met waarschijnlijk van de nieuwbouw gestolen materiaal voor hun nieuwe huis, en een andere arbeider was bezig met zijn piek een nieuw hol in de heuvelrand uit te hakken, waar hij straks met zijn familie in kon kruipen, en tussen dat alles door liet een herder zijn kudde schapen weiden, hoewel ik niet begrijpen kon, wat de beesten in die woestijn nog te vreten vonden. Het was dus duidelijk, dat tal van de uit hun oude huizen verbannen arbeiders hier een nieuwe woning zochten. Grimmig fotografeerde en fotografeerde ik. Maar niet met een helemaal schoon geweten, want in mijn rug had ik aldoor die nieuwe woningblokken, en de bordjes met: ‘Hier worden woningen voor 400 gezinnen gebouwd door het syndicaat’, ‘Hier worden 1600 woningen gebouwd door het ministerie voor huisvesting’, en hier en daar waren bulldozers bezig, dwars door die krottenwijk heen nieuwe wegen te banen.

Het enige dat ik met zekerheid vast kon stellen was: hier wonen nog duizenden Madrilenen in krotten waar geen Nederlandse boer zijn varkens zou onderbrengen. Later zag ik, dat volkswijken ook aan de andere kanten van Madrid, en in

Barcelona op de heuvel bij fort Montjuich, en soms zelfs aan de fraaie Costa Brava, tussen de fabrieken bestaan. Maar voor hoelang nog? En hoevelen trokken misschien alleen daarheen, om geen huur te hoeven betalen? Pas veel later zou ik het antwoord krijgen op deze vragen.

De avond begon te vallen, en ik nam de ondergrondse terug naar het centrum. Ik had een introductiebrief bij me voor een betrouwbaar iemand, die geregeld in café Gijon moest komen. Dat café kende ik, het was reeds vóór en in de burgeroorlog een soort Madrileens Eylders, waar artiesten en journalisten elkaar ontmoetten. De eerste avond dat ik in Madrid was, had Bergamin me daarheen geloodst, over de verduisterde boulevard, en plotseling had iemand uit een huis geschoten, een lid van de vijfde colonne misschien, of een milicien, die nog wat onhandig met zijn geweer was.

Nu was de hele boulevard extra-feestelijk geïllumineerd voor de boekenweek, aan weerszijden zeker een kilometer kraampjes van boekhandels en uitgevers. Ik stond versteld over het aantal uitgegeven boeken, vooral de vertalingen. De hele wereldliteratuur scheen hier aanwezig. Kafka, Mann, Sjolochow, zelfs een vertaling van enkele werken van Brecht. Een Sartre-uitgave heb ik niet gezien, maar men kan desnoods ook zonder Sartre zalig worden. In ieder geval was er blijkbaar geen sprake van een censuur als in Portugal.

En wat een verrukkelijke kunstboeken en wat een prachtige standaardwerken: geschiedenis van de wereld, van Spanje, van de literatuur, encyclopedieën, medische en wetenschappelijke werken! En wat een drukke belangstelling voor al die kraampjes! Daar midden tussen dan een grote loterijtent van Caritas, wij zouden in de oorlog hebben gezegd ‘winterhulp’, met beeldstatistieken van de arbeidershuizen die waren gebouwd.

Het liep tegen twaalven en dus begon het in Gijon druk te worden, want men dineert in Spanje tegen middernacht, en het eigenlijke intellectuele leven bereikt zijn hoogtepunt tussen één en drie uur. Ik heb nergens gemerkt, dat men zich aan de nieuwe, door de regering ingestelde, vervroegde sluitingstijd ook maar in het minste stoort.

De man die ik zocht, was er wel geweest maar weer gegaan. Onder het een of ander voorwendsel kwam ik in gesprek met

een groepje jonge artiesten, een journalist, twee filmmensen, en een jonge Argentijnse actrice. Ze sloeg haar romantische ogen telkens ten hemel en zei alleen maar: 'Spanje is wonderbaarlijk!'

Ze vroegen of ik een Duitser was, want, zeiden ze, we houden van de Duitsers omdat die ons zo dapper geholpen hebben in de oorlog. Ik dacht, dat ze het misschien over de elfde brigade hadden, maar ze bedoelden het legioen Condor dat Guernica gebombardeerd heeft. Ik maakte een opmerking over Eichmann, maar ze zeiden dat ze niet aan politiek deden, en dat er in elk land goede en slechte mensen waren.

Ik had het over de boekenmarkt, en vroeg of er geen censuur was. O ja, die was er wel, maar wat buitenlandse lectuur aanging werden alleen pornografen als Nabokow en Miller verboden. Het meisje zei weer: 'Spanje is wonderbaarlijk!'

De journalist zei, dat ik vooral moest gaan kijken naar de bevloeiingswerken in de Montes Negro. 'Franco laat overal stuwdammen bouwen... hij is geweldig!' (Dit is inderdaad zo, men leze over de problemen die hiermee samenhangen Van Lier, *Spanje,* pag. 157 en volgende). De actrice had het over het stuk van een twintigjarige auteur, dat thans opgevoerd werd: 'Spanje is geweldig!' De filmmensen spraken over 'De wielrijders', en over 'Juanino, pan y vino', en een nieuwe film, 'Het autootje', die nog beter zijn moest. Ze wilden dat ik me, als Nederlands journalist, voor het filmfestival in San Sebastian zou laten uitnodigen. Dat konden ze best voor elkaar krijgen! 'Tien dagen, luxe-hotel vrij in de mooiste badplaats van Spanje, met bonnen voor zeven verschillende restaurants, en gratis toegang tot alle attracties'. Ik zei maar, dat ik vóór die tijd naar Nederland terug moest.

Neerslachtig liep ik over de Alcala naar huis. Het was één uur, en drukker dan op het middagspitsuur. Een slaperige liftjongen bracht me in het hotel naar mijn kamer. Ik vroeg me af, of hij misschien ook overdag nog tien uur in een tweede hotel werkte, maar had geen moed meer een praatje te maken.

Die eerste nacht in Madrid kon ik de slaap niet vatten.

Op zoek naar de verleden tijd

Dan barsten eindelijk open
De sluizen van de haat
Als d'arbeid storm gaat lopen
Op 't fort van eigenbaat...

Deze regels worden nogal eens geciteerd om te bewijzen welk een retorische bombast ik vroeger placht te schrijven. Men vergeet dan, dat er een tijd was, waarin ze niets dan een journalistieke werkelijkheidsbeschrijving inhielden. Arbeiders in Madrid, in Barcelona en vele andere Spaanse steden klommen over de muren van de kazernes, verbroederden zich met de soldaten en dwongen hun muitende officieren tot capitulatie. Marianne had hen aangeraakt, en doodgewone mensen werden door een Messiaanse verwachting boven zichzelf uitgebeurd en bleken in staat tot offers, broederschap en een fanatiek idealisme als de wereld in lange tijd niet meer gezien had. Daarom zei ik later vaak: ‘Alleen reeds dat ik Madrid in 1936 gekend heb, zou voldoende reden tot dankbaarheid zijn, dat ik geleefd heb’.

Deze indrukken waren zo diep en fel, dat het mij, tot deze reis, scheen, of die Spaanse burgeroorlog niet vijfentwintig, maar hoogstens vijf jaar geleden had plaatsgevonden.

Omdat ik bij de paniek van Getafé met nog een vaandrig de laatste man was geweest in de loopgraaf, omdat ik de dag daarna met veertien vrijwilligers vooruitgemarcheerd was, en bij Villaverde met nog een groep marechaussees geholpen had de Falange tegen te houden, kwamen ze enkele dagen later mijn slaapzaal aan de Puente binnen om me te zeggen, dat de soldaten me tot luitenant hadden gekozen. Ze naaiden twee sterren van een gevangen Franco-officier op mijn vest en gaven me een sabel zonder riem of koppel. Een uur later werd alarm gegeven, en reden we met de metro naar het front, dat dwars door de universiteitsstad liep.

In de officiële geschiedenisboekjes van Franco heet het, dat de fascistische opmars vertraagd werd door de heldhaftige ontzetting van het Alcazar in Toledo. (Overigens niet door Spanjaarden, maar door het 5de regiment van het vreemdelingenlegioen uit Marokko.) Daardoor kwamen ze net te laat voor Madrid, waar ze in de universitaire stad door het eerste bataljon van de internationale brigade, dat grotendeels uit Engelse en Amerikaanse vrijwilligers bestond, werden tegengehouden.

Afgezien van de vraag hoe het mogelijk is, dat één bataljon vreemdelingen, dat voor de eerste maal in het vuur komt, een heel leger met tanks en geoefende Moorse soldaten zou kunnen tegenhouden, kan ik u verzekeren, dat de dapperheid der brigade zonder de steun der Madrileense arbeiders aan hun beide flanken niets had kunnen uitrichten.

De universitaire stad was de grote droom geweest van de republiek: een waarachtig vrij en niet van de kerk afhankelijk centrum van wetenschap te stichten voor heel Spanje.

Onafgebouwd lagen de enorme huizenblokken verspreid over de heuvels. In sommige van die gebouwen zaten de fascisten, in andere wij, en door de helling van het terrein kon het vóórkomen, dat de ene partij de beneden-, en de andere de bovenverdiepingen van hetzelfde gebouw bezet hield.

Het was mijn eerste commando en geen makkelijk. Doordat de kogels van de binnenmuren terugketsten, wist je nooit van welke kant het vuur kwam. Haast nog gevaarlijker waren in de nacht de open lichtkokers in de gebouwen, nog zonder glas en zonder balustrade. Ieder ogenblik liep je kans, van zo'n vierde of vijfde verdieping te pletter te vallen.

Ik wil deze eerste morgen in Madrid de plaats van mijn eerste commando weer bezoeken. Vredig en schoon ligt de thans voltooide universitaire stad voor me, groter en mooier dan we destijds ooit konden dromen. In een enorm park staan de gebouwen der faculteiten, de kerk, het auditorium, de studentenwoonhuizen en een geweldig hospitaal in aanbouw.

Ik weet nog niet, wat een Spaans professor in de medicijnen me enkele dagen later zal vertellen: ‘De universiteitsstad, mijnheer Last, is misschien het grootste campus in Europa, het is ook de grootste humbug. Achter die mooie gevels, achter die enorme gebouwen voor de administratie, verbergt zich het

niets. Ik ken uw land niet, maar ik ken Scandinavië, en ik zeg u, dat het kleinste dorpsziekenhuis daar beter ingericht is en meer instrumenten bevat dan onze hele faculteit... Het ontbreekt aan alles, aan röntgenapparaten, aan medische instrumenten, aan bedden, aan boeken en aan professoren...'

Ik weet dat nog niet, ik ben alleen overweldigd door deze geweldige bouw, en door het feit dat ik met geen mogelijkheid meer kan uitmaken, hoe de linies destijds gelopen hebben, en in welk van die vele gebouwen ik heb gelegen. Het verleden dat ik zocht sterft in deze minuut; over het beeld dat zo scherp in mijn herinnering leefde wordt een nieuwe foto gedrukt, die van de vredige, schone universiteitsstad.

Ik probeer me te oriënteren door langs de heuvelhelling te lopen. Er moet toch ergens die kogelvrije inham zijn, met het verlaten kroegje, waar de jongens van mijn peloton als ze afgelost werden uit de vuurlinie, met een soort rickshaw waar horens op gemonteerd waren stierenvechtertje speelden. Maar er is een haarspeldweg langs die heuvel aangelegd, die door bulldozers nog verlengd wordt. Ze hebben het kroegje weggeveegd.

Ineens komt een herinnering boven die ik lang heb verdrongen. De herinnering aan mijn eerste falen. Ik had gemerkt, dat er op die heuvelhelling stalletjes met bijenkorven stonden. Ik dacht dat die imkerij verlaten was, omdat ze overdag onder vuur stond. Tegen de dageraad liet ik door mijn boerenjongens die bijenkorven plunderen, en voor de eerste keer hadden we weer eens zoetigheid in onze ersatzkoffie.

Toen de schemering viel, zag ik plotseling een oud vrouwtje de helling afdalen naar die korven. Ze nam ze een voor een op, en zag dat ze leeg waren. Ze schudde het hoofd, en door mijn kijker zag ik op haar gezicht een uitdrukking van onuitsprekelijke droefheid. Misschien waren ze haar laatste bezit. Zelden heb ik me zo geschaamd. De arbeiders-milicianos hadden een oude arbeidersvrouw geplunderd!

Maar ook de plaats waar die bijenkorven stonden kan ik niet meer terugvinden. De hele heuvelhelling is één riante villawijk geworden.

Die middag doe ik mijn tweede dwaze poging het verleden te laten herleven. Ik rijd met een autobus naar het Pardo. De

weg, met zijn vele nieuwe villa's, is nauwelijks te herkennen. Daar waar we eens, met een auto zonder remmen, over glibberige blaren door het vijandelijke vuur suisden, is nu de Playa van Madrid, een verrukkelijk natuurstrand. Dan rijden we El Pardo binnen, het dorpje vanwaaruit we onze stellingen betrokken. Hier aan het Pardofront werd ik tot kapitein bevorderd. Mijn soldaten waren mijn gezin. Het was een vastgevroren front, waar weinig werd gevochten. De hoofdzaak was verveling en kou, vuil en luizen. IJzige winden woeien van de Sierra, en de lente wou maar niet komen. We leden honger, maar eens schoten onze jongens een hert en vierden we feest, hoewel het lillende vlees nog half rauw was, want we dorsten het vuur niet hoog te stoken om geen salvo van de overkant uit te lokken. In de verte, onbereikbaar, als een blanke fata morgana, lag Las Rosas. Als we Las Rosas konden nemen, zouden we die gevaarlijke inham van de vijand bij de universitaire stad weg kunnen drukken. Maar we hebben Las Rosas niet genomen. Een slecht voorbereide aanval kostte ons ten slotte vier kapiteins en honderdvijftig manschappen aan doden en gewonden.

Jarenlang heb ik me voorgenomen, die loopgraaf terug te vinden, en dan gewoon, over de velden waar ik zo vaak op mijn buik door gekropen ben op verkenning, naar Las Rosas te lopen.

De brug, die destijds nog in aanbouw was, is voltooid. Een asfaltweg klimt de heuvel op langs een nieuw seminarie voor missionarissen. Ineens zie ik, tussen de olijfbomen, in de verte een wit huis; dat moet de *commandancia* zijn, waar we ons meldden als we met verlof gingen. En nu zie ik ook de rand van het bos, waar onze loopgraven begonnen. Over de velden daarachter, als een witte fata morgana, zie ik de huizen van Las Rosas. Ik versnel mijn stap. Ineens sta ik voor een hek en een bord: ‘Nationaal natuurpark... staatseigendom... toegang verboden’. Een hertje steekt zijn zachte neus door het draadwerk. Een boswachter, in een soort Robin Hood-kostuum, zegt: ‘Nee, naar Las Rosas kunt u van hier niet komen... in het nationale hertenpark wordt geen publiek toegelaten’.

Ik keer terug naar het dorp, met zijn kazernes en zijn kasteel, waar ik destijds mijn vriend Domela weer terugvond, en dat

nu de residentie is van Franco. De straten zijn vol soldaten, ze dragen dezelfde petjes als wij destijds, als de wacht afgelost wordt, lopen ze met dezelfde korte passen. Op de caféterrassen zitten ze en praten vrolijk over de meisjes. Ik heb nog een kwartier voor mijn bus gaat.

Ineens bedenk ik... er was een plek, waar in de eerste dagen na de opstand een groep anarchistische arbeiders door de officieren gefusilleerd werd. Daar legden onze jongens als ze aan het front kwamen altijd een bosje bloemen neer.

Hoewel de meeste oude huizen reeds door hotels en pensions vervangen zijn, vind ik het straatje terug naar die kazernemuur. Men is bezig de kazerne af te breken. Maar het stukje muur is nog blijven staan, en de kogelgaten zijn nog zichtbaar. Vóór de muur, in de zonneschijn, is een meisje van een jaar of zes aan het touwtjespringen. Op de stoep tegenover haar zit een jongen. Hij heeft een stuk hout in zijn hand en zegt: 'Tettetet, rettetet', alsof hij op haar schoot met een stengun. Het meisje steekt de tong tegen hem uit en roept: 'Je kunt me toch niet raken!'

Die avond zit ik opnieuw bij Gijon, maar de man voor wie ik een introductiebrief heb, is weer niet gekomen. Ineens zie ik een lange, magere, enigszins gebogen heer binnenkomen. Dat gotische gezicht herken ik onmiddellijk! Ik sta op, hij herkent mij ook, het volgende ogenblik liggen we daar, midden in het café, in elkaars armen. X. was destijds niet slechts mijn eerste vriend in Spanje, hij was ook een fervent katholiek, en een der bekendste Spaanse schrijvers. Hij heeft zich ontzaglijk veel moeite gegeven, de wereld duidelijk te maken, dat de arbeiders niet tegen het geloof vochten (hoe zouden ze! Bijna al mijn milicianos droegen om de hals heiligenmedailles), maar tegen het meest reactionaire klerikalisme van de wereld.

We gaan zitten en ik vertel hem, wat ik deze dag beleefd heb. X zegt: 'Dat is een van de redenen, waarom ik voor twee jaar uit de emigratie ben teruggekomen. Vergeet niet, dat wij voor de jeugd van heden fantomen zijn geworden. Interessante spoken uit een ver verleden... "je moet eens met hem praten, dat is een vent die Napoleon nog gekend heeft!" Maar erger zijn de fantomen die we in onze hersens meedragen, het dode verleden. Vandaag ben jij bezig geweest, die fantomen te doden. De emigratie is niet alleen een broedplaats van intrige,

frustratie, demoralisatie, ze is vooral een broeikas voor fantomen. De emigrant leeft met en van de beelden van het verleden. Maar het kapitalisme van onze tijd is niet meer dat van Marx, de Falange van nu is niet meer die van Calvo Sotelo. Niet de grootgrondbezitters, die de oorlog begonnen, hebben hem gewonnen, maar de bankiers en de industriëlen. Franco ziet zich genoodzaakt dingen te doen waartegen hij oorspronkelijk te velde is getrokken. Alle woorden hebben een nieuwe betekenis gekregen. "Algemeen stemrecht", voor ons, was iets mystieks: het stem krijgen van mensen die nooit een stem gehad hebben. Voor de opstandige jeugd van nu is het... een stelsel... beter dan de dictatuur, die geen openbaarheid en geen kritiek toelaat... maar zoals bijv. uit Frankrijk blijkt, geen ideaal om voor te sterven. We moeten proberen dit nieuwe Spanje, dat overigens lang zo mooi niet is als jij schijnt te denken, nuchter en zonder onze met gevoel geladen vooroordelen te begrijpen...'

'Ik begrijp, dat je terug wou. Maar hoe is het mogelijk, dat je toestemming hebt gekregen terug te komen?'

X antwoordt: 'Dat is haast nog triester. Het berust op een soort narren-vrijheid voor de ongevaarlijk geworden intellectuelen. Je zult gauw merken, dat de kloof tussen rijk en arm, tussen intellectuelen en volk hier in Spanje dieper dan ooit is. We leven niet alleen in andere wijken, we leven in een andere tijd. Voor de arbeider begint het leven 's morgens om zes, voor de intellectueel 's avonds om negen uur. Zolang we geen contact met de arbeiders hebben is het een soort reclame voor het regime te tonen dat ze heus erg liberaal zijn. Hernandez hebben ze niet alleen vrijgelaten uit het concentratiekamp... ze hebben zelfs, toen hij kort daarna aan de opgelopen tuberculose gestorven was, zijn gedichten gepubliceerd. In kleine oplage voor liefhebbers. Ze organiseren een tentoonstelling van Picasso, hier en in Barcelona... natuurlijk van zijn jeugdwerk. Zo liberaal zijn we!

'Als Casals hier wou komen spelen, zouden ze hem de grootste zaal van Madrid ter beschikking stellen. Ze hebben Buñuel een antiklerikale film laten maken, die in Cannes is vertoond. Natuurlijk *niet* vertoond in Spanje. In Spanje word ik niet gedrukt. Voor Zuid-Amerika mag ik schrijven wat ik wil. Waarom zouden ze bang zijn? De politiek van het buitenland

wordt niet meer bepaald door de mening van een paar intellectuelen, maar door de keiharde internationale machtsfactoren. Ze zouden me rustig ook voor Spanje kunnen laten schrijven. Het onderwijs is vooruitgegaan, hier in Madrid vind je geen analfabeten meer. Maar wat de massa leest zijn de sportverslagen en de loterijlijsten. Niet dat de ontevredenheid verdwenen is, je zult wel anders merken. De vier jongeren die je gesproken hebt zijn een uitzondering, zeker hier in Gijon.

'Maar de ontevredenheid beperkt zich tot gekanker. Zolang het levenspeil stijgt, en het stijgt, hoewel langzaam, zal de vrees voor een nieuwe burgeroorlog erger blijven dan de opstandigheid. Madrid is niet kenmerkend voor het land, allesbehalve, maar een revolutie waarvan Madrid niet het centrum zijn zou, is ondenkbaar. Vooral hier om Madrid heen is, met Amerikaanse steun, enorm geïndustrialiseerd. Sinds die industrie grote winsten geeft, begint ook het Spaanse kapitaal zich voor investering te interesseren.

'En nu mag er nog zoveel aan de strijkstok blijven hangen, waar de produktiviteit stijgt, stijgt ook de welvaart. Ten slotte moet die produktie toch een afzet vinden bij de massa! Dan is koopkrachtverhoging van die massa onvermijdelijk. Maar stel je nu niet voor, dat het hier een paradijs is. Ik zal je in contact brengen met jongere Spanjaarden die géén fantomen zijn... die de burgeroorlog niet meer beleefd hebben. Dan zul je je zelf een oordeel kunnen vormen'.

Er komen een paar vrienden van X bij zitten, ook intellectuelen, en we praten tot drie uur des nachts, zonder ons af te vragen of iemand aan de tafeltjes achter of naast ons meeluistert. Even vrij als je zou kunnen praten op de Kring of bij Eylders.

Narrenvrijheid?

De verloren kameraad

Ik moet die oude invalide terugvinden!

De menselijke ziel is een wonderlijk mengsel. Eergisteren nog had ik géén ander gevoel dan het brandende verlangen, te weten hoe het met mijn oude kameraden is afgelopen, de beste vrienden die ik ooit gehad heb. Vandaag is daar een ander, onzuiver, een beroepselement bijgekomen.

Toen generaal Besteiro de capitulatie ondertekende en Franco's troepen na twee jaar strijd eindelijk binnenrukten, waren alle vreemdelingen en buitenlandse journalisten uit de stad verwijderd. De generalissimus kon bij die grote, bloedige eindafrekening geen pottekijkers gebruiken! Over die eerste drie verschrikkelijke dagen, na het einde van de republiek, is nooit een behoorlijk verslag verschenen. Wanneer deze oude kameraad mij nu de laatste dagen van het bataljon Sargento Vazques kan beschrijven..., wat een story!

Die zondag ben ik al om 9 uur des morgens aan de Puente, maar het snoeptafeltje staat nog niet opgeslagen. Ik maak een wandelingetje van een uur, en als ik terugkom zie ik juist de invalide aanstrompelen door een zijstraat. Haastig ga ik naar hem toe:

‘Zeg me eerst hoe je heet!’

‘Eugenio’.

De naam wekt op het ogenblik geen herinneringen, maar ik geef hem de hand en zeg:

‘Eugenio, ik moet je spreken! Ik wil weten, hoe het met de jongens is afgelopen en wie er nog leven...’

Hij zegt: ‘Dat begrijp ik...’

‘Eugenio, wanneer en waar kan ik je treffen?’

Na even nadenken antwoordt hij: ‘Kom vanavond, om acht uur, nee, beter om negen uur weer hier. Negen uur precies’.

‘Hier? Kan ik hier wel vrijuit spreken?’

‘De jongens in de bodega zijn te vertrouwen, en we kunnen ook ergens anders heen gaan’.

Het wordt drukker op straat, en ik maak dat ik weg kom. ‘Vanavond negen uur’.

Ik ben onrustig, en mijn herinneringen drijven me naar Getafé. Die avond van de 5de oktober 1936 stroomde onze kazerne plotseling vol nieuwe, jonge vrijwilligers. Ze kregen een overall en een geweer. Er liepen geruchten, dat Toledo was gevallen. Vroeg in de morgen werden we op vrachtwagens geladen; het heette, dat we Toledo gingen terugveroveren. Even voorbij Getafé betrokken we een lange inderhaast gemaakte loopgravenlinie. Er was geen vijand te zien, dus haalde ik mijn leerboekje uit de zak en begon Spaans te studeren. Ik had bij Nawas del Marques al ervaren, dat het verkeerd begrijpen van Spaanse commando's gevaarlijker dan een granaat kon zijn!

Maar er kwamen geen commando's. De hele morgen bleven de milicianos als gekken schieten in de richting waar de vijand ergens in het bos lag. Men moet bedenken dat het arbeiders- en boerenjongens waren, voor het grootste deel analfabeten, die nooit een geweer in handen hadden gehad. Ze konden niet mikken, en ze wisten niet waar het afstandvizier voor diende. Hun officieren waren ook arbeiders, gekozen omdat ze op een politieke vergadering hun woordje konden doen, maar zonder enige militaire opleiding. De intendance functioneerde niet, en we kregen de hele dag niets te eten.

Tegen de avond, toen de meeste milicianos hun munitie al verschoten hadden, braken een paar vijandelijke pantserwagens door op de hoofdweg en gaven flankvuur. Daar de loopgraven zigzag gebouwd waren, richtten ze weinig schade aan, maar er ontstond een paniek, en overal begonnen nu manschappen uit de loopgraaf te vluchten. Zodra ze uit de loopgraaf sprongen opende de vijand het vuur, en weldra was het veld achter ons bedekt met lijken en gewonden. Dat maakte de paniek alleen nog erger.

De linie stroomde leeg en nu kwamen ook de fascisten, als kleine zwarte figuurtjes, uit het bos te voorschijn. Ik had die hele dag nog geen kogel verschoten en vuurde nu, zonder op de anderen te letten, maar feitelijk ook van veel te grote afstand.

Ineens hoorde ik de vaandrig naast me zeggen: ‘Somos solo’

(We zijn alleen). Inderdaad waren we de laatsten in de hele loopgraaf. Door een droge greppel vluchtten we in de richting van Getafé. Bij de spoorwegovergang vonden we nog een klein groepje beroepsofficieren met een twintig mannen. Toen ze hoorden, dat er niemand meer vóór hen was, trokken ook zij zich terug. Het was nu reeds volkomen donker, de straten van het dorp waren verlaten en een der milicianos begon als een gek op de kippen te schieten. We maakten van onze geweren een draagbaar voor een gewonde, die voortdurend jammerde: 'Een auto! Een auto!' Maar er was natuurlijk geen auto.

Op de weg naar Madrid begon het te stortregenen, en ik raakte mijn makkers en mijn geweer kwijt. Ik schuilde in het kantoor van een steenfabriekje, waar ik, zonder enige reden, een fles inkt in mijn zak stak. Toen ik weer op de weg kwam, stootte ik op een compagnie marechaussees, die oprukte in de richting van Getafé. Daar ik nauwelijks Spaans sprak hielden ze me voor een buitenlandse spion en wilden me langs de rand van de weg fusilleren. Ik protesteerde zo goed ik kon en een officier vroeg: 'Waar wil je heen? Naar Madrid of naar het front?' Het was meer wanhoop dan moed, die me deed antwoorden: 'Naar het front natuurlijk'.

We namen stelling in een tomatenveld, waar nog slechts enkele halfrotte tomaten aan de struiken zaten. Maar ze smaakten geweldig. Daar werd ik die morgen door een sergeant van mijn eigen bataljon gevonden, en dat was de oorzaak van mijn eerste promotie.

De weg naar Getafé, waar toen nog slechts dat ene steenfabriekje stond, wordt nu aan beide zijden omzoomd door een bijna ononderbroken rij van nieuwe fabrieken.

De weg naar Toledo is omgelegd, en slechts met moeite kan ik de plaats herkennen waar onze loopgraaf ongeveer moet hebben gelegen. De weg daarvandaan tot het stationnetje, waar die laatste groep officieren standhield, is veel langer dan ik in mijn herinnering verwacht had. Daarvandaan is het nog een goed kwartier naar het dorp zelf.

Er is vandaag feest in het dorp, waar vanmiddag een grote processie plaats zal vinden.

Op de markt, waar ik in september '36 de lijkjes uitgestald zag van 250 kinderen die bij het verlaten van de school door

fascistische vliegers waren neergemaaid, staan nu de kraampjes van een kermis. Alle cafés en restaurants zijn vol, en het duurt lang eer ik word bediend.

Aan het tafeltje naast me zit een groepje van vier jongelui te kaarten. Dat de kaarten andere figuren hebben dan bij ons is een goede aanleiding om met hen in gesprek te komen. Drie van hen blijken studenten, de vierde is een arbeidersjongen. Ze zijn samen op de lagere school geweest, en de studenten zijn teruggekomen naar hun dorpje om de processie mee te maken.

Een van hen denkt dat ik Duitser ben, en zegt weer: 'We hebben veel sympathie voor de Duitsers, die ons in de oorlog trouw geholpen hebben'.

Ik zeg: 'Ja, aan béide kanten!' Maar van de elfde brigade blijkt hij nooit gehoord te hebben.

Ik heb de krant bij me, met de rede van minister Bilbau. 'U moet me dat toch eens uitleggen', zeg ik onnozel. 'Hier staat dat door uw organische stelsel alle groepen der bevolking als zodanig in het parlement zijn vertegenwoordigd. Het leger, de geestelijkheid, de arbeiders, de boeren... hoe is dat nu, met zo'n vertegenwoordiging van het leger? Worden daarvoor verkiezingen gehouden in de kazernes?'

'Natuurlijk niet', zegt de student. 'Het leger wordt vertegenwoordigd door de hoofdofficieren'.

'En de geestelijkheid?'

'De geestelijkheid is niet als zodanig vertegenwoordigd. Maar er zitten natuurlijk wel veel geestelijken in het parlement'.

'Ook gewone dorpspastoors?'

'Nee, hogere geestelijken'.

'En de arbeiders? Hoe zit dat met de syndicaten? Zijn er ook parlementsleden die arbeider geweest zijn?'

Ineens neemt de arbeidersjongen het woord: 'De arbeiders', zegt hij, 'worden vertegenwoordigd door de patroons. De verkiezingen zijn een wassen neus. De syndicaten zijn er niet voor de arbeiders, maar voor de rijken'.

Ik boor verder.

'Maar de oppositie', vraag ik. 'Hoe kan de oppositie ooit aan het woord komen?'

'Er bestaat geen oppositie', zegt de student weer. 'U moet niet vergeten dat we een pure dictatuur zijn!'

‘Maar er zijn toch altijd wel mensen die een afwijkende mening hebben?’

‘We kunnen en mogen geen andere mening hebben dan de regering’, zegt de student korzelig en neemt de kaarten weer op: ‘Kom, jongens, spelen we nog een robber?’ Het is duidelijk, dat ze het gesprek niet wensen voort te zetten.

Die avond reeds om acht uur ben ik aan de Puente. De naam Eugenio is me onderweg ineens ingevallen. Dat moet Eugenio Valdez zijn, niet van mijn compagnie, maar van die van kapitein Bodega, die ze later de benen onder het lijf hebben weggeschoten. Dan was hij een van onze vier ‘chicquetillos’, zoals we de jongens van onder de zestien noemden. Dan moet hij veel jonger zijn dan hij er uitziet.

Daar Eugenio ‘negen uur precies’ gezegd heeft, ga ik voorlopig op een terrasje langs de Avenida zitten. Schuin tegenover me zit een stumperig oud mannetje, ook invalide.

De handen waarmee hij zijn krant vasthoudt beven, en als hij opstaat schiet zijn riem los en zakt zijn broek af.

Tegen de kelner die mijn koffie brengt zeg ik: ‘Wat een stumper! Vreselijk, als je zo oud wordt’.

De kelner antwoordt: ‘Hij is nog niet zo oud, en hij is niet altijd een stumper geweest. Hij is een van de politieke kopstukken geweest, u begrijpt wel, vóór de oorlog...’

Dan haalt hij de schouders op en zegt, terwijl hij het blad opneemt om verder te bedienen: ‘Castigado!’ (Gestraft)

Even loopt een rilling over mijn rug. Ik zou niet graag op die wijze ‘gestraft’ worden!

Toch ben ik precies negen uur bij het cafeetje. Eugenio is er nog niet, maar de bediende achter de bar kent me nu reeds. ‘Ha, de Hollander, komt u weer eens kijken?’

‘Ach ja, ik ken deze buurt van lang voor de oorlog. Ik heb toen een tijdje hier gewoond’.

Het is nu halftien, en Eugenio is nog steeds niet gekomen.

Wel staat er nog een andere oude invalide in het café, maar het is me opgevallen, dat hij geen vrienden schijnt te hebben, die met hem komen praten. Ineens staat hij naast me aan de toonbank. Ik bied hem een glas wijn aan en maak een praatje over het weer. ‘Ja, ik heb in de krant gelezen dat het in Holland verschrikkelijk regent. En dat, terwijl het hier haast te warm is!’

Ik vertrouw die vent niet.

De klok staat nu op tien uur en Eugenio is niet gekomen. Ik zeg, dat het tijd voor mij wordt om eens te gaan eten.

In de metro schijnt het mij, of de wielen een oud liedje neuriën: ‘Ich hatte einen Kameraden...’

Franco's faraonengraf

Omdat ik een harde kop heb, heb ik toch nog eens geprobeerd, tegen beter weten in, mijn oude strijdmakker te spreken.

Ik was vroeg gegaan, in de hoop dat de bodega dan nog leeg zou zijn, maar er stonden al verscheidene arbeiders om hun ontbijt te gebruiken, dat meestal bestaat uit een kop koffie met melk en een lange in olie gebakken deegrol, de churro. Eugenio was er, maar ook de man die ik de vorige avond voor een politiespion had gehouden. Toen ik binnenkwam, ging Eugenio meteen zonder me te groeten naar buiten, naar zijn snoepkraam. Ik dronk rustig mijn koffie en volgde hem toen, maar de andere kerel kwam me bijna onmiddellijk achterna, hoewel hij niets bij dat stalletje had te zoeken. De ogen van Eugenio ontweken de mijne. Ik kocht een zakje zonnebloemzaden en verwijderde me zonder verder een woord met hem te spreken. Ik dacht dat mijn kans, nog met een oude miliciano te spreken daarmee wel voorbij was.

Om de dag te vullen besloot ik de toeristentoer mee te maken, naar de ‘Vallei der Gevallenen’ en het Escorial. In de ‘Vallei der Gevallenen’ staat het faraonengraf, dat Franco voor de gevallenen in de burgeroorlog heeft laten bouwen. Voor de

éne helft der gevallenen natuurlijk. Er schijnt wel aandrang geweest te zijn, van de kant der Falange, in dit enorme mausoleum àllen onder te brengen die voor het heil van Spanje, zoals zij dat zagen, hun leven gaven, maar Franco heeft dit afgewezen. Het enorme kruis dat het geheel bekroont moet immers blijvend de leugen symboliseren, dat de burgeroorlog een strijd van de enige ware kerk tegen de duivelse krachten van het ongeloof zou zijn.

In waarheid streden aan republikeinse kant vele goede katholieken en de hele Baskische geestelijkheid voor een rechtvaardiger sociale orde. En wat de Falange aangaat schrijft ook Van Lier: 'Uit de grondstellingen der Falange blijkt maar al te duidelijk, dat het katholicisme slechts werd beschouwd als de mantel, waarmee haar politieke doelstellingen werden omhangen, en uit de laatste blijken zelfverheerlijking, zelfverblinding en zelfoverschatting even duidelijk, als uit het Italiaanse fascisme, waarvan het een imitatie is'.

Het kruis, dat loodrecht boven de in de rotsen uitgehakte kathedraal is geplaatst, is honderdvijftig meter hoog. De armen van het kruis zijn elk zesenveertig meter lang. Aan de voet zijn, elk achttien meter hoog, de beelden der vier evangelisten geplaatst, met daarboven de verbeeldingen der vier kardinale deugden. Ontdaan van zijn afmetingen zou het niet mooier zijn dan de vele kruisjes op een rots, die men in elke bedevaartplaats kan kopen, maar door zijn enorme grootte, en de woestheid van het berglandschap dat erdoor wordt gedomineerd, imponeert het ongetwijfeld.

De in de berg uitgehakte kathedraal heeft de dimensies van een Pieterskerk. Ze is niet eens lelijk, want ze heeft dezelfde strakke eenvoud die ook de kerk in die andere faraonenbouw, het Escorial van Filips II, kenmerkt. Alleen is er noch in de kathedraal zelf, noch in haar klassieke voorgevel iets dat, door nieuwe technieken of nieuwe ideeën, vooruitwijst naar de toekomst. Dat was ook niet de bedoeling van het pronunciamento!

Achter de berg met het kruis bevindt zich een groot instituut voor sociale studie, alsof men symboliseren wilde, dat pas de burgeroorlog de officieren op het idee bracht dat een bestudering van de toestanden in de Spaanse maatschappij wel eens noodzakelijk zijn kon.

Het is me opgevallen, dat onze gids, gedurende de hele rondtocht, alleen over bouwkundig-technische kwesties, b.v. hoe men de armen van dat reusachtige kruis gebouwd heeft, en over de kunstwerken (gobelins, beelden, het mozaïek van de koepel, het monumentale hek enz.) gepraat heeft, maar met geen woord over de politieke of symbolische betekenis van dit mausoleum praat.

Wanneer we weer op het plein voor de kerk staan vraag ik:

'Hoeveel heeft dat geval gekost?'

De gids zegt: 'Dat is onbekend', maar een der Spaanse heren uit het gezelschap antwoordt mij: 'Tweeduizend miljoen peseta's...'

'Veel méér!' zegt een andere heer.

Ik merk op, dat ik dat voor zo'n geweldig monument nog vrij goedkoop vind.

Een dame zegt zo luid, dat iedereen het wel moet horen: 'U vergeet, dat ze de arbeidskracht voor niets hadden. Dat hele werk is uitgevoerd door politieke gevangenen uit de burgeroorlog'.

'Het moet een buitengewoon gevaarlijk werk geweest zijn ook', zeg ik.

De Spaanse heer antwoordt weer: 'Ja, maar die slachtoffers liggen hier niet begraven'.

'En de bondgenoten', vraag ik. 'De Duitse en Italiaanse hulptroepen en de Moren? Liggen hun doden hier ook?'

De Spaanse heer zegt kortaf: 'Nee, die liggen hier niet'. Maar de dame met de schelle stem hinnikt eroverheen: 'De Moren! De Moren! Nee, de Moren kunnen er niet bij, dan zou het mausoleum te klein zijn!'

Iedereen lacht en de gids roept, een beetje verlegen: 'Instappen, dames en heren!'

Nòg een anekdote. We bezoeken het Escorial, dat andere geweldige mausoleum dat een Spaanse tiran gebouwd heeft. In de grafgewelven wijst de gids ons de marmeren kisten der laatste Bourbons. Hij zegt: 'De kist van Alfons XIII is nog leeg, hij ligt in Rome begraven. Ik weet niet waarom. Maar hij zal zeker eenmaal hier rusten. En die twee andere sarcofagen daar zijn voor de toekomstige Spaanse soevereinen. We weten natuurlijk niet, wie het zullen zijn...'

In ons gezelschap loopt een grote priester mee uit Navarre.

Met bijtende spot zegt ineens die priester: ‘Misschien is de eerste kist voor Franco?’

De gids raakt in verwarring: ‘Nee, nee, vader!’ zegt hij, ‘ik houd Franco toch voor té intelligent om zo iets te willen’.

De priester zegt vaderlijk: ‘Mijn zoon! Op de intelligentie van Franco zou ik maar niet al te erg vertrouwen!’ Ik denk dat hij een monarchist was, verontwaardigd over het al maar uitstellen van de opvolgingskwestie.

Ik ben nog net op tijd in Madrid terug om het avondje met de intellectuelen bij te wonen. Aanwezig zijn een arts, een schrijfster, een advocaat, een fotograaf, een afdelingschef van een warenhuis en een stuk of vier studenten van beiderlei kunne. Ze vragen mij, mijn indrukken te geven van wat ik tot nog toe zag, en ik doe dat, met een bewuste, een beetje provocerende nadruk op dat wat mij als positief heeft getroffen.

Een ogenblikje gechoqueerde pauze, en dan barst het van alle kanten los:

De zakenman: ‘Nu zien jullie eens, hoe de toeristen ons land zien! Dat u zich zo door de schijn heeft laten bedriegen! In wezen is hier in Spanje sedert de oorlog niets en niets veranderd. De kapitalisten worden steeds rijker, en de proletariërs steeds armer, zoal niet positief, dan toch relatief...’

De dokter: ‘Om u één enkel voorbeeld te geven. Een jaar of zes geleden is Caritas, met hulp van UNICEF, begonnen, op enkele volksscholen melkvoeding te geven. De resultaten zijn in een regeringsrapport te vinden: Niet slechts veel betere onderwijsresultaten, maar gemiddeld 3 cm groter lichaamslengte dan kinderen van dezelfde leeftijd op andere scholen...!’

De advocaat: ‘Zegt het u niets, dat volgens een UNESCO-onderzoek het aantal studenten dat uit arbeiderskringen komt, 0,24 pct. is?’

De schrijfster: ‘Heeft u bij die boekenstalletjes ook gekeken naar moderne Spaanse boeken? Dan zult u gemerkt hebben, dat er niets, maar dan ook niets is, dat de moeite waard is. Alles wat goed is wordt door de censuur verboden. Nog nooit hebben de Spaanse literatuur en filosofie op zo'n laag peil gestaan als nu’.

De zakenman: ‘U spreekt over de bouwnijverheid. Maar dat is je reinste particuliere speculatie. Een behoorlijke flat is onbe-

taalbaar. Zeker de helft van de flats staat leeg, omdat ze geen koper vinden. In die syndicaatswoningen komen in de eerste plaats politieke lakeien. De grote fabrieken bouwen woningen voor hun personeel, maar wanneer dan een arbeider sterft of ontslagen wordt moet zo'n woning vaak binnen een week door de familie worden ontruimd...'

De dokter: 'Ondanks een zekere vooruitgang door de betere geneesmiddelen blijft ons tuberculosecijfer op dat van Portugal na het hoogste van Europa...'

Allen: 'Er is in dit land niemand, niemand behalve de lakeien en de profiteurs van het regime vóór de regering...'

Hoewel ik nu dus eigenlijk te horen krijg, wat ik zo graag *wou* horen, laat het gesprek me onbevredigd. Wanneer werkelijk iederéén tegen het regime is, hoe komt dat dan aan zijn honderdduizenden politieagenten en spionnen, die toch uit de arbeidersklasse komen, aan zijn journalisten, censoren, rechters, die toch kort geleden nog studenten waren? Hoe groot is die klasse van profiteurs en lakeien? Zij wonen dan toch maar in die dure flats die wél verhuurd zijn en in de duizenden riante nieuwe villa's rondom Madrid, en zij kopen die dure kunstboeken en standaardwerken in de winkels. Wanneer werkelijk iedereen slechts kan leven als hij twee of drie baantjes heeft, waar komen dan al die mensen vandaan die 's avonds cafés en restaurants vullen? Dat Spanje onder de landen met het laagste vleesgebruik ressorteert zal wel waar zijn, maar daartegenover eten ze dan ook meer vis en meer schelpdieren dan ergens anders. Misschien bedelen ze niet meer, omdat bedelaars opgepakt worden, maar, relatief of positief, arbeiders en arbeiderskinderen dragen tegenwoordig schoenen en lopen niet meer, als in Portugal, in van boven tot onder gelapte kleren.

Wat me misschien het meeste irriteert is de vaagheid. Hoeveel percent van de schoolkinderen krijgen tegenwoordig melk? Niemand weet het. Niemand kent concrete cijfers over de verhouding van klein- en groot-bourgeoisie en arbeidersklasse. Als de een 10 pct. zegt, zegt de ander 30 pct. en een derde 50 pct.

Dat kunnen ze niet helpen. Als het waar is, dat de regeringscijfers onbetrouwbaar zijn, of zoals zij zeggen: 'Niets dan leugens', en er geen parlementaire oppositie bestaat en geen

krant ooit een aanklagende reportage kan brengen, tenzij op hoog bevel, leeft iedereen vanzelfsprekend in een wereld van geruchten en vage beweringen.

Wanneer ik probeer te praten over de grote redevoeringen van Bilbau en Franco zelf in de Cortes, waarbij het regeringsprogram voor de volgende decennia werd uitgestippeld, blijkt niemand die gelezen te hebben:

'Die lintworm...? Ze hebben nooit iets anders gedaan dan liegen, waarom zouden ze dan nu waarheid spreken... De hele rede is alleen voor de Amerikanen bedoeld om hun zand in de ogen te strooien... Waarom zouden we die leugens en lege beloften ernstig nemen?'

De zakenman: 'Franco is niets dan een marionet van de kapitalisten...'

De dokter: 'Van de kerk!'

De schrijfster: 'Van de internationale politiek! Er meint zu schieben, und er wird geschoben!'

De studenten hebben tot nog toe alleen nog maar geluisterd. Gedachtig aan alles wat Richard Wright in zijn prachtige boek *Heidens Spanje* over Spaanse studenten vertelt, ben ik het meest benieuwd naar hun oordeel. Maar de jongelui die hier zijn blijken, misschien toevallig, buitengewoon voorzichtig.

'... We hebben geen mogelijkheid voor een werkelijke politieke meningsvorming... de gegevens ontbreken... we weten niet, hoe het er werkelijk in Rusland uitziet... natuurlijk verlangen we naar een grotere geestelijke vrijheid, maar het komt ons voor, dat die vrijheid in sommige van de democratieën toch ook weer erg misbruikt wordt'.

Ze zijn meer geneigd om vragen te stellen, dan die te beantwoorden. Wat ik denk van Castro! Het is duidelijk, dat Castro, voor hen, zowel als voor de Portugese jongeren die ik heb ontmoet, een heldenfiguur is. Misschien worden zij, als Spanjaarden, juist aangetrokken door dat wat óns vaak in zijn figuur afstoot: het retorische, het Don Quijotte-achtige. Misschien is het ook de oude wensdroom van een revolutie die geen Russisch, maar een typisch Spaans karakter zal hebben... Maar, held of geen held, Castro is een Cubaan, en de problemen waarvoor hij een oplossing tracht te vinden zijn totaal andere problemen dan die van Spanje.

En toch was ook deze avond niet onvruchtbaar.

Als we opstaan, komt de fotograaf naar me toe, die de hele avond nog niets gezegd heeft.

‘U heeft mij niet herkend, maar ik u wel. Geen wonder, want ik was destijds pas even in de twintig. We hebben elkaar getroffen in de Alianza de los intelectuales, in dat paleisje aan de Marques del Duero. Destijds wou ik schilder worden. Ik heb u nog eens meegenomen naar de Mono d'Azul (de blauwe overall), het atelier, waar we onze revolutionaire affiches tekenden. En later hebben uw compagnie en de mijne naast elkaar gelegen in de universiteitsstad’.

‘Was je in de milicias?’

‘Ja. En daarna in het concentratiekamp. Kom eens in mijn studio.

‘Deze intellectuelen hier zijn opstandig, maar ze kennen de werkelijkheid niet en hebben generlei contact met het eigenlijke volk. Ik kan je andere dingen vertellen’.

Dus heb ik ten slotte toch nog een strijdmakker uit die bewogen dagen gevonden!

We geven elkaar de hand, nog eens en nog eens en spreken af voor de volgende avond.

25 jaar Spaanse tragedie

Spanje, ik zei het reeds, is een verrukkelijk land voor toeristen, vooral voor degenen die van goed eten houden. Ik ken een restaurantje, in de buurt van de Porta Cerrada, waar je biefstukken krijgt, driemaal zo groot en zo dik als ze in

de beste tijd bij Die Port van Cleve opgediend werden. En wat een heerlijkheid, weer eens in een land te zijn, waar je in ieder restaurant altijd goede vis kunt krijgen, in tientallen variëteiten!

Mijn vriend X neemt me mee naar een volksrestaurant in de buurt van Atocha. Het zijn voornamelijk lange-afstandchauffeurs die hier komen eten, mannen die in één nacht met hun vrachtwagens de vis van Vigo of Valencia naar Madrid rijden.

Ik kijk om me heen en verbaas me. Gisteren, in een confectiezaak, heb ik me diep geschaamd, omdat ze geen enkele broek van mijn maat in voorraad hadden. ‘De gemiddelde Spanjaard’, zei de bediende, ‘is kleiner en slanker’. Maar als dat waar is, waar kopen deze kerels dan hun broeken? Ze lijken me een geslacht van reuzen toe, en wat ze eten zijn reuzenporties. Ze laten het niet bij vis, ze eten nog een vleesgerecht daarna, soep vooraf, aardbeien met slagroom toe, de rekening moet dunkt me tegen de 100 peseta's bedragen.

X zegt: ‘Ik wilde dat je dit zien zou. Dit is de arbeiderselite. Ze werken veertien, soms zestien uur, natuurlijk heeft de baas er belang bij, dat ze fit blijven, in veel gevallen eten ze op bonnen of kunnen ze de rekening overleggen. Maar in de restaurants waar bouwvakarbeiders of geschoolde metaalbewerkers eten, is het niet anders.

‘In de burgeroorlog heeft Franco het hoofd, de denkende voorhoede van de arbeidersklasse, vernietigd. Het lichaam zelf kon hij niet vernietigen. Dit zijn de spieren. In aanleg was de revolutie een conservatieve revolutie van de grootgrondbezitters die bang waren, dat hun grond verdeeld zou worden. Maar de geschiedenis gaat haar eigen weg, en Spanje is bezig een industriestaat te worden. Daarin kan men de geschoolde arbeiders niet missen. Daarom heeft het regime tussen deze arbeidersaristocratie en de grote massa der ongeschoolden een kloof geschapen, die bijna even diep is als die tussen proletariaat en bourgeoisie’.

Ik vraag: ‘Je spreekt van het denkend hoofd. In zekere zin was het anarchisme met zijn discussieclubs, zijn vakverenigingen, zijn bibliotheekjes en athenaea, hoe primitief en retorisch dan ook, toch een opvoeding tot politiek denken. Wat is er overgebleven van het Spaanse anarchisme?’

X antwoordt: ‘Het anarchisme is vernietigd. Natuurlijk blijven wij Spanjaarden van aanleg altijd anarchisten, maar als organisatie en politiek ideaal is het volkomen verdwenen. Als je nu met opstandige jeugd of arbeiders spreekt, zijn ze communistisch-sympathiserend. Geen communisten, dat kunnen ze niet zijn, omdat ze noch van de theorie, noch van de praktijk van het communisme iets werkelijks weten. Maar ze lezen in elke krant elke dag weer, dat het communisme *de* grote vijand is van het regime, dus menen ze, dat het communisme wel hun bondgenoot zijn moet, zoals het die is van de verafgode Castro. De ondergrondse partij is waarschijnlijk vrij zwak, maar omdat iedere politieke opposant door de rechters en de kranten steeds weer voor communist uitgemaakt wordt, lijkt het of ze overal aanwezig en heel sterk is. Misschien is ook een communistische dictatuur wel de enige mogelijkheid als Franco ooit ten val komt. Door het verbod van ook de eenvoudigste vereniging op democratische grondslag is men het zelf denken volkomen verleerd. Daar niemand de werkelijke feiten kent, is een politieke meningsvorming al even onmogelijk. Daar er geen discussie meer bestaat kunnen de verschillen tussen de grote stromingen ook niet overbrugd worden. Wie eeuwenlang altijd en overal van boven af gedirigeerd is, is daardoor meer geschikt een nieuwe dictatuur dan een democratie te aanvaarden, die waarschijnlijk al heel snel weer in demagogie zou ontaarden...’

‘De monarchisten?’

‘De monarchisten zijn republikeinen die op een geleidelijke overgang hopen. Maar wie kan sympathie hebben voor een monarchie als die der Bourbons die de laatste eeuwen niets voortgebracht heeft dan bloeders, halfidioten, intriganten en speculanten? Of met een gigolo als pretendent, die zich door Franco laat onderhouden en er genoegen mee neemt dat hij nu al 25 jaar met een kluitje in het riet gestuurd wordt?’

‘De jong-katholieken?’

‘De jong-katholieken zijn mijn enige hoop, omdat er geen vrede in Spanje mogelijk is als de kloof tussen antiklerikalen en religie niet overbrugd wordt. Maar helaas zijn die jonge geestelijken vaak slechts progressief zolang ze jong en arm zijn. De hogere geestelijkheid maakt op afschuwelijke wijze

misbruik van het regime om haar voorrechten en haar dictatuur over onderwijs en zeden in stand te houden...'

'En je gelooft, dat deze arbeiders niet meer denken?'

'Hun werk laat hun daar weinig tijd voor, en zover ze vrije tijd hebben gebruiken ze die meest voor de een of andere technische studie. Maar als je goed luistert zul je horen, dat ze het onder elkaar enkel over voetbal, de coupe d'Espagne, de Tour de France en de stieregevechten hebben. In wezen staat het ook met onze studerende jeugd niet veel anders. Uit wanhoop over hun machteloosheid gaan de meeste jongeren uitsluitend op in hun vak, in sex, in sport of in jazz'.

'Je bent wel pessimistisch!'

'Ik meen dat alleen een groot religieus reveil deze wereld nog kan redden. Als katholiek geloof ik, dat dat van het christendom zou kunnen uitgaan. Maar wat hier katholicisme heet is in werkelijkheid afgodisch heidendom met een geseculariseerde inquisitie. Spanje is een schoonschijnende vrucht, waar de worm aan het hart knaagt, maar niet alléén Spanje. Zonder een metafysische basis om op te staan blijven wij allen willoze slachtoffers van de satanische stupiditeit der politici die ons regeren'.

X is ongetwijfeld een groot denker, maar meer nog heb ik aan mijn gesprek met B., de fotograaf, die zelf tot het bittere einde in de milicias heeft gevochten.

Wanneer ik zijn atelier binnenkom, schuift hij een kast opzij, en haalt daar achteruit een oud doek te voorschijn, dat een half ontblote vrouw voorstelt, die een dood kind op haar arm draagt.

'Je ziet', zegt hij lachend, 'dat ik er maar goed aan gedaan heb mijn schilderkwast voor de camera te verwisselen. Hoe hopeloos ouderwets en retorisch doet zo'n doekje nu aan. En toch weet jij, dat het destijds even reëel was als een foto!'

'Je hebt dus hier in Madrid het einde meegemaakt van de republiek?'

'Ja, en het was zo, dat ik er meestal liever niet over denk, laat staan praat. Drie dagen lang is er overal op straat gefusilleerd, en in verschillende wijken heeft men de lijken nog weken onbegraven laten liggen ter waarschuwing. Maar natuurlijk konden ze niet de hele arbeidersklasse afmaken. Er is een

soort compromis tot stand gekomen tussen de twee commando's, dat Franco de andere bataljons betrekkelijk ongeschoren zou laten, als ze bereid waren de z.g. communistische eenheden te isoleren en uit te leveren. Het moet ter ere van de communisten gezegd worden, dat ze over het algemeen de onvermijdelijkheid daarvan inzagen, zodat het niet nog eens tot onderling bloedvergieten ook is gekomen. Hun officieren zijn natuurlijk direct neergeschoten, maar de rest, ik ook, werd overgebracht naar concentratiekampen. Wat daar gebeurd is, is niet veel minder erg dan in de Duitse kampen. De bewaking was in handen van fanatieke, verbitterde Moren, die in maanden geen vrouw gezien hadden. Je begrijpt tot welke beestachtige vernederingen dat voerde. Bovendien probeerde men de gevangenen tegen elkaar uit te spelen. Wie een kameraad aanbracht die een geestelijke vermoord of een kerk geplunderd had, kon rekenen op verminderde straftijd. En weer moet ik tot eer van die communisten zeggen, dat mij uit ons kamp geen enkel geval van zo'n verraad bekend is'.

'Maar het waren geen echte communisten', protesteer ik. 'Onze commandant, Manolo, was dapper, maar politiek zo onnozel als een kind. Ik weet zeker dat noch hij, noch één van onze manschappen ooit een regel van Marx hadden gelezen!' 'Dat weet ik ook wel, maar ze volgden de directieven van de partij. Dat was voldoende. Jouw bataljon, Sargento Vazquez, gold als communistisch. Daarom heb je er verkeerd aan gedaan, die Eugenio toch weer op te zoeken, nadat hij die avond niet was op komen dagen. Op iedere politieman die je in de straten ziet, en je ziet er heel wat, komen er nog drie die je niet ziet. Geheime politie, sociale politie, militaire politie, betaalde spionnen. Ik weet wel, dat het meeste dat die spionnen rapporteren niet vervolgd wordt, daar zou geen beginnen aan zijn. Maar soms grijpen ze er eens eentje uit, om hem te intimideren. Het is juist die onberekenbaarheid, die volkomen willekeur van vervolgen en straffen, die de angst erin houdt'. 'Hoe ben je zelf eruit gekomen?'

'Heel Almeria was één groot concentratiekamp. Maar al heel gauw begon de discriminatie. Wie van goeie komaf was, wie een paar invloedrijke familieleden op een ministerie had of in het buitenland om de een of andere reden bekend was, werd vrijgelaten. Ik ben nu eenmaal wat je zo noemt, van goeie

familie. Die discriminatie duurt ook nu nog voort. Een arbeider draait de kast in voor een opmerking waarover ze bij een intellectueel alleen maar lachen. Een goedgekleed heer kan als hij wil op een terras de *Monde* of de *Prawda* lezen, zonder dat er iets gebeurt, maar een arbeider die met een illegale krant wordt betrapt gaat voor tien of vijftien jaar achter de tralies'.

'Verschijnen er dan nog illegale kranten?'

'Ja, ze verschijnen'.

'Dus er is veel ontevredenheid, ook onder de arbeiders?'

'Ongerichte ontevredenheid, ja. Maar ze zal tot geen uitbarsting voeren, zolang het levenspeil langzaam blijft stijgen'.

'Het stijgt?'

'Zeker stijgt het, tenminste hier in de stad. Wat L. zei (de zakenman), dat er hier in Madrid geen arbeiderswoningen bestaan, is natuurlijk onzin. De arbeiderselite woont in goede woningen, de arbeiders die bereid zijn het regeringsstandpunt te propageren zelfs in heel goede. Maar in duizenden van die woningen leven drie of zelfs vier gezinnen in een ruimte die slechts voor één gezin bestemd is'.

'Ze zien er beter gekleed en gevoed uit dan vóór de burgeroorlog'.

'Natuurlijk! De waarschuwing van de burgeroorlog is niet helemaal zonder consequenties gebleven. Toch begrijp ik, dat het je wonderlijk voorkomt. Als je naar de lonen kijkt schijnt het onmogelijk, en toch gaan ze behoorlijk gekleed, en ze pikken iedere week hun bioscoopje, en ze bezoeken de stieregevechten...'

'Hoe verklaar je dat?'

'In de eerste plaats is er dus dubbel, of in sommige gevallen zelfs werk voor drie bazen. Ik weet een geval van een buitenlands professor, die analisten ontsloeg, omdat ze maar twee uur per dag op het laboratorium zaten. Hij heeft er heel wat ellende door gehad, want het waren neefjes van een hoge ome. 'Dan heb je me zelf verteld van arbeiders, die je met een karretje gestolen materiaal zag sjouwen. Daar er geen enkele publieke controle is, steelt iedereen, het land hangt van corruptie aan elkaar. Waar de bazen voorgaan, blijven de arbeiders niet achter. Het is een soort gewoonterecht, dat de arbeider wanneer hij naar huis gaat, iets meeneemt'.

‘Dat moet toch kostbaar worden!’

‘Wordt het ook. Daarom zijn auto's die hier uit Franse of Amerikaanse onderdelen in elkaar gezet worden driemaal zo duur als in Frankrijk of Amerika. Daarom kunnen we ook niet in de Europese markt meedoen’.

‘En toch zijn andere dingen weer zo goedkoop!’

‘Omdat de voedingsmiddelen goedkoop zijn. De boeren en de vissers kan men rustig uitbuiten, die zijn niet gevaarlijk!’

‘En er zijn geen stakingen?’

‘Er zijn verscheidene grote stakingen geweest, en ze hebben bijna onmiddellijk verbeteringen ten gevolge gehad. Maar die stakingen hadden geen politiek karakter’.

‘Ik zou je nog één ding willen vragen’, zeg ik. ‘Je hebt gemerkt, dat die avond bij de intellectuelen niemand in wou gaan op de nieuwe grote programmarede van Franco. Toch staat er veel in, waar men, dunkt mij, niet maar zo aan kan voorbijgaan. Kunnen we de speech met zijn tweeën niet eens kritisch bekijken?’

‘De lintwurm van Franco?’ zegt hij. ‘En het nieuwe programma voor de boeren en de syndicaten? Dat zonderlinge mengsel van Dichtung und Wahrheit? Ja, het is misschien toch wel goed dat we die eens ernstig bekijken. Leg dan maar op tafel’. Mijn vriend breidde het blad op de tafel uit, en ik legde er in gedachte mijn *Spanje* van A. van Lier naast, een boek dat ik voor ik op reis ging bestudeerd had, en waarvan de auteur zeker niet anti-Franco ingesteld is.

Mijn vriend: ‘Rede van het hoofd van de staat bij de opening van de Cortes op 5 juni 1961. De hoffelijkheden aan de gedelegeerden zullen we maar overslaan, hè, hier begint het: Een uiteenzetting van de politieke chaos onder de derde republiek, waardoor de officieren wel gedwongen waren tot hun staatsgreep...’

Ik: ‘In de eerste anderhalve maand van de volksfrontregering 178 grote branden, waarvan 106 kerken, 304 bloedige rustverstoringen, 76 moorden en 346 zware verwondingen. Inderdaad geen fraai rapport!’

Mijn vriend: ‘Vergeet niet, dat die moorden en gewelddaden niet slechts van één zijde kwamen. De jongelui van de Falange en de caciques (politieke dorpspotentaten) op het land waren niet bang om te provoceren. In veel gevallen werd het een

soort van bloedwraakketting... En wie herinnert zich thans nog het verschrikkelijke bloedbad dat de legionairs in Oviedo aanrichtten na de staking?'

Ik: 'Dat staat vast, maar Franco heeft natuurlijk wel gelijk, dat het parlementarisme in Spanje buitengewoon onstabiel was. Van 1902 tot 1923 33 elkaar opvolgende ministeries!'

Mijn vriend: 'Democratie moet geleerd worden! Eeuwenlang hebben, steunende op de batige overschotten uit de koloniën en het spionage-apparaat der Inquisitie, de vorsten absoluut geregeerd, met terzijdestelling van de Cortes. Desondanks was de republiek zo populair, dat zij bij de verkiezingen van 1931 in de grote steden 90 pct. van het totaal der stemmen haalde'. Ik voeg eraan toe: 'En de tegenpartij was niet te goeder trouw. Van Lier schrijft: "De Carlisten in Navarra leidden intussen de jeugd reeds op voor de komende oorlog. In plaats van langs parlementaire weg de republiek te regelen naar de stabiele grondslag van orde en veiligheid en sociaal recht te verschaffen aan het landbouw- en industrieproletariaat, trachtten de monarchisten zich voor hun actie van geweld te verzekeren van buitenlandse steun. Op 31 maart 1934 bezochten de generaals Olozabal en Goicoechea in het geheim generaal Balbo en Mussolini in Italië en in 1935 Duitsland. Voor de toenmalige As-mogendheden bood zich een uitstekende gelegenheid aan om zich te verzekeren van de steun en sympathie van het strategisch zo gewichtige Spanje, vóór het uitbreken van de komende wereldoorlog. In het geheim werd de 'Union Militar Española' gesticht, die de steun had van de Falange"'.

Mijn vriend: 'We gaan verder met de rede. Franco zegt: "Moet ik nog in herinnering brengen hoe wij, van het absolute niets uitgaande, van de meest volkomen institutionele en politieke chaos en de ervaring van het grootste nationale gevaar en de volledige ontwrichting, de staat nieuw opgebouwd hebben?" Hij heeft gelijk. Na de oorlog van meer dan twee jaar die hij ontketende, na de dood van meer dan een miljoen burgers, na hongersnood en verwoeste steden hebben ze van de grond af moeten beginnen. Hoewel chaos en verwoesting niet groter geweest zijn dan bv. in het naoorlogse Japan en Duitsland'.

Ik: 'Franco vervolgt: "Ons regime berust niet op de een of andere verkiezingsuitslag, maar op een overwinning die met ons bloed betaald werd"'.

Mijn vriend: ‘Een overwinning op de helft van de bevolking. Een helft die verslagen werd, maar niet vernietigd. Die verder leeft, met haar herinneringen en haar wrok. Een helft, die geen stem meer heeft, die niet spreekt in deze Cortes of in de woorden van de staatschef, maar alleen nog, zoals wij dat nu doen, onder vier ogen’.

Ik: ‘“Deze oorlog”, zegt Franco, “was geen pronunciamiento”’.

Mijn vriend: ‘Met de uit Marokko overgevlogen Moorse soldaten en vreemde legionairs geen pronunciamiento!’

Ik: ‘Van Lier, die allesbehalve anti-Franco gezind is, schrijft: “Hoe dit alles zij, het begin van de opstand leek in alles op een pronunciamiento volgens beproefd Spaans model. De 18de juli vertrok Franco van de Canarische eilanden naar het centrum van de opstand: Marokko. Goded kwam van de Balearen naar Barcelona, waar de opstand echter in twee dagen werd bedwongen. De houding der militairen was onzeker. Queipo de Llano won het garnizoen van Sevilla en de stad door een krijgslist. De politieke partijen gaven zich echter nog niet gewonnen, dit was in de Spaanse geschiedenis nog nooit gebeurd. Alleen Aragon geraakte geheel in de macht van Franco. Op de vloot executeerden de manschappen de opstandige officieren, Catalonië en het Baskenland verzetten zich tegen de nationalisten. Franco was slechts zeker van enkele plaatsen. In de rest van Spanje vormden zich uit de politieke partijen, uit de vakverenigingen en vooral uit de jeugd strijdgroepen”’.

Mijn vriend: ‘Wat zegt Franco verder?’

‘“Op onze bodem is toen de grote worsteling begonnen voor het behoud van de fundamentele waarden der christelijke beschaving. Voor die werkelijke vrijheden van de mens, die de politieke vrijheden verre te buiten gaan...”’

Mijn vriend: ‘De vrijheid van godsdienst bijvoorbeeld! Omdat het katholiek geloof de absolute waarheid is, hebben de protestanten geen enkel recht. De vrijheid van schoolkeuze. Alle scholen indoctrineren voor katholicisme en Falange. De vrijheid van de pers, van vergadering, van het woord, de habeas corpus...’

Ik: ‘Ook Van Lier geeft toe, dat dat alles vernietigd is’.

Mijn vriend: ‘Verder!’

Ik: ‘Franco geeft een lijstje van alles wat het regime tot stand gebracht heeft. Totale investeringen 310.000 miljoen peseta's. 690 elektrificaties, 380 telefoonnetten, 278 sanitaire centra, 37.384 miljoen voor bevloeiingen...’

Mijn vriend: ‘Hou maar op. Niemand ontkent dat er het een en ander tot stand gebracht is. De vraag is, hoeveel van die miljoenen in de werken zelf terechtgekomen is en hoeveel in de handen van kapitalisten en politieke vriendjes. Men zou die werken en hun effect moeten vergelijken met wat bv. in West-Duitsland en Japan in korter tijd tot stand gebracht is. Zulke lijstjes op zichzelf zeggen niets, we kennen ze genoegzaam uit de totalitaire staten’.

Ik: ‘Hij wijst op het toenemende zedenbederf in de zgn. vrije wereld. Op de bedreiging van de jeugd door een sex-golf...’

Mijn vriend: ‘Je vertelde van die hoerenstraat in La Coruña. Zulke straten kan ik je hier ook wijzen. Het ergste is Barrio China in Barcelona. Nu de bordelen officieel gesloten zijn, zijn de dames verhuisd naar de benedenverdieping. Alles in dit land - het opsluiten der nette meisjes tot het huwelijk, de onmogelijkheid van echtscheiding, de lage vrouwenlonen - werkt de prostitutie in de hand. Voor jongelui is het haast vanzelfsprekend dat ze eens bij de meisjes geweest zijn...’

Ik: ‘Hij heeft het over de onderlinge verdeeldheid van Europa, over de zwakte van het liberalisme en parlementarisme. Hij zegt dat enkel “sterke staten” een bolwerk kunnen vormen tegen het communisme, en dat de staat de taak heeft het volk te beschermen tegen de stiekeme propaganda der meelopers, die de voorlichting in de democratieën vergiftigt. Hij kondigt een nieuwe voorlichtingswet aan’.

Mijn vriend: ‘Dat is voor Amerika bestemd. Franco, de meest consequente vijand van het communisme! Maar juist omdat alle kranten steeds gelijk en even negatief over Rusland schrijven, gelooft de massa geen enkele krant meer. Franco zegt: “Na dertig jaar chaos, waarin de bevolking gedecimeerd werd, is men er in Rusland in twintig jaar eindelijk in geslaagd een precaire normaliteit te herstellen”. Maar de massa heeft het een en ander gehoord over maanfotografieën en een mens in de ruimte. Ze stellen zich Rusland waarschijnlijk juist daarom veel mooier voor dan het is. Iedereen die tegen Franco is, is tegenwoordig vóór Rusland’.

‘Hij geeft ook het voorbeeld van Castro, als een gevaar dat heel Spaans-Amerika bedreigt’.

Mijn vriend: ‘Hoe wil hij dat gevaar tegenhouden, en tegelijk honderden Spaans-Amerikaanse studenten in het land halen? Al die jonge Latijns-Amerikanen zijn enthousiaste propagandisten voor Castro!’

Ik: ‘Hij zegt, dat Spanje in het buitenland voortdurend wordt belasterd. De Spaanse democratie, met haar organische vertegenwoordiging der standen, is de enige ware. Hij wijst op de verkiezingen die juist nu overal in het land zijn gehouden, voor de gemeenteraden, voor de syndicaten...’

Mijn vriend: ‘Heb je enig idee van zo'n verkiezing?’

Ik: ‘Enigszins wel. De verkiezingsbiljetten hangen overal nog aan de muren: “Kiest Don Manuel, dokter, in deze wijk geboren”. Of: “Kiest de heer Siguensa. Uitgever. Geboren in deze wijk, die hij liefheeft”!’

Mijn vriend: ‘Juist. En als ik dan zo'n papiertje thuis krijg, met enkel de portretten van beide heren, zonder dat ik iets weet over hun gezindheid, omdat er immers geen partijpolitiek aan te pas mag komen, vul ik mijn stembiljet maar blanco in.

‘De gemeenteraadsleden kiezen dan weer de provinciale vertegenwoordigers, de provinciale vertegenwoordigers die voor de Cortes. Aangevuld door de burgemeesters der grote steden die Franco benoemd heeft. Aangevuld door de vertegenwoordigers der universiteiten, idem. Getrapte verkiezingen van de eeuwige ja-zeggers, die bij ieder woord van de chef van staat applaudisseren’.

Ik: ‘Hier komt het voornaamste: “Het kapitalisme is de grote vijand. Het liberale materialisme kan slechts de voorbode zijn van het historisch materialisme. Spanje heeft de wereld een nieuwe weg te wijzen. Vóór de sociale rechtvaardigheid, tegen materialisme en kapitalisme”’.

Mijn vriend: ‘De oude rattenvanger fluit het “nationaal-socialistische” liedje. Maar hoe komt het dan, dat het aantal Spaanse miljonairs de laatste jaren vertienvoudigd is? Waar komen de enorme winsten vandaan van onze banken? Heb je ooit ergens groter tegenstelling gezien tussen de luxe der rijken en de armoe der armen dan in dit Spanje? Wat zegt hij verder?’

Ik: ‘Niet veel bijzonders. Over de monarchie. Bij de wet van 1936 is eens voor al vastgelegd, dat Spanje een monarchie

blijft. De uitvoering hangt af van de tijdsomstandigheden. Formele regelingen hebben geen betekenis wanneer niet de gehele volkswil erachter staat. Men moet vertrouwen stellen in de caudillo...'

Mijn vriend: 'Natuurlijk. Franco weet best dat zijn drie steunpilaren, de Falange, de requetes (monarchisten) en de liberale bourgeoisie het in deze vraag hopeloos oneens zijn. Door haar in de een of andere richting op te lossen zou hij minstens tweederde van zijn toch al geringe aanhang verliezen. Daarom wordt de beslissing weer op de lange baan geschoven. Na mij de zondvloed'.

Ik: 'Het einde van zijn rede is een betoog over de koloniale kwestie. Het kolonialisme van Spanje was steeds beschavingswerk, nooit koloniale uitbuiting. Daarom heeft het het leven geschonken aan twintig bloeiende Zuid- en Middenamerikaanse staten...'

Mijn vriend: 'Mijn God! De strijd van die staten om hun onafhankelijkheid is tienmaal bloediger, verschrikkelijker en langduriger geweest dan zelfs onze burgeroorlog... Geschiedenis schijnt de generalissimo nooit geleerd te hebben, niet over de uitroeiing der Indianen, niet over de slavenhalers...'

Ik: 'Hij zegt: "Ceuta en Melilla zijn voor 90 pct. Spaans en zullen Spaans blijven. Ook in zijn andere koloniën heeft Spanje nog een grote taak te vervullen. Het zal die nooit prijsgeven"'.

Mijn vriend: 'De theorie van l'Algérie française! De koloniën moeten behouden blijven. En dus stelt Franco zich 100 pct. achter zijn vriend Salazar...'

Franco: 'Politieke systemen zijn geen exportartikel. Misschien zullen andere naties eens tot het inzicht komen, dat Spanje hen alle vóór geweest is. Misschien zullen zij dan onze weg volgen. Maar hoe dit ook zijn moge, onze weg is de enig mogelijke weg voor Spanje!'

In werkelijkheid is dit gesprek natuurlijk veel onstuimiger, en vooral ook veel onsystematischer verlopen, dan het hier genoteerd is. Veel der citaten, die me in Madrid slechts vaag voor de geest zweefden, heb ik achteraf nog eens opgezocht en ingevuld. Alleen de algemene tendens van het gesprek is exact, en ook het einde van het gesprek, dat ik thans neerschrijf, is authentiek.

Ik: ‘Wat betekent dat alles?’

Mijn vriend: ‘Het is een verdedigingsrede van Franco, die zich bedreigd voelt. Hij weet, dat een deel van de heersende klasse hem compromittant vindt. Hij weet, dat men zijn sympathie voor de As-mogendheden in het begin van de wereldoorlog, en de blauwe brigade nog niet vergeten heeft. Als het land niet door de burgeroorlog te verzwakt geweest was om een nieuw avontuur te wagen, bestaat er immers geen twijfel, dat hij Gibraltar aangevallen en de zijde van Hitler en Mussolini gekozen zou hebben. In Engeland en Scandinavië herinnert men zich nog, dat niet Spanjaarden, maar Moren, Italianen en Duitsers hem aan zijn overwinning geholpen hebben. Men weet, dat er bijna geen communisme bestond in Spanje, toen de burgeroorlog begon. In maart 1936 telde de partij niet meer dan 3000 leden. In vijftien jaar waren ze er slechts in geslaagd in Asturië en Sevilla een sterke proletarische aanhang te krijgen. Gerald Brenan schrijft in het boek *Spaans labyrint* onder meer: “Zoals we hebben gezien verschafte de Russische interventie de communisten een positie die ze anders nooit in Spanje zouden hebben gekregen”. Het communisme is door de burgeroorlog gegroeid, omdat de communisten, de Russen, de enigen waren die daadwerkelijke steun gaven. En niemand weet, hoe het sinds de oorlog nog in de diepte gegroeid is. Daarom zouden ze Franco graag kwijt willen. Franco probeert zijn onmisbaarheid te bewijzen en tegelijkertijd zoekt hij nieuwe binnenlandse bondgenoten. Belangrijker nog dan zijn eigen redevoering is, wat hij tegelijkertijd heeft laten zeggen over de syndicaten en de boeren:

‘“Na 25 jaar blijkt het statuut van de syndicaten te eng geworden in die zin, dat de belangen der arbeiders nog beter naar voren komen...

‘“Men moet niet al te zeer schrikken van het woord “landhervorming”. Het is hoog tijd dat er eindelijk een solide boeren-middenstand tussen de grootgrondbezitters en het landbouw-proletariaat wordt geschapen!”

“Franco geeft te kennen, dat hij wel tot iets meer democratisering, tot iets meer verhoging van het levenspeil der onderste klassen bereid is. Elke niveauverhoging brengt een stijging van de behoefte aan vrijheid met zich. In Spanje, zo goed als in Rusland, voert de ontwikkeling noodzakelijk tot een zeker

dooiweer. Maar de vraag blijft, in hoever deze regimes een dooi kunnen dulden die het ijs aantast waarop zij zelf staan. En de vraag blijft, hoeveel tijd wij nog hebben!'

Ik: 'Nog één vraag: Heb je er spijt van, aan de burgeroorlog deel te hebben genomen?'

Mijn vriend: 'Nee. Ik heb er geen spijt van. Het blijft de grootste gebeurtenis van mijn leven. En in het totaal der geschiedenis zal zeker eens blijken, dat wij niet geheel voor niets hebben gestreden'.

Catalonië

Was Madrid rotsige grond als je naar informaties boorde, in Barcelona hoef je je vinger maar in de grond te steken en de opstandigheid spuit eruit als olie.

Het was al direct raak, toen ik die eerste dag in een bibliotheek naar Catalaanse literatuur vroeg. De bibliothecaresse ging er apart voor zitten om even rustig te kunnen spuien. 'Met het Catalaans, mijnheer, is het zo ongeveer als in Rusland met het geloof. Als je je ermee bezighoudt kom je niet in de bajes, je wordt niet vervolgd, maar je snijdt je zelf iedere mogelijkheid af voor een behoorlijke carrière.

'In deze bibliotheek vindt u een collectie oud-Catalaanse literatuur, die wereldberoemd is, maar aan de universiteit is geen professor in het Catalaans.

'Franco's belofte, dat hij de Catalaanse kwestie zou oplossen, heeft hij onder druk van de militairen gebroken. De jeugdverenigingen, ook de katholieke, zijn verboden. Onze volks-

zang, onze vlag, onze oude instellingen konden geen genade vinden. Zelfs het godsdienstonderwijs in de scholen moet in het Spaans worden gegeven. Er zijn priesters verbannen, omdat ze in de kerk in het Catalaans dorsten preken. Op de scholen is de voertaal Spaans, hoewel ieder kind thuis Catalaans spreekt. Er zijn misschien nog een vijftig, zestig privé-cursussen in Barcelona, waar, meest voor ouderen, Catalaans wordt onderwezen.

'Vroeger hadden we vijf grote Catalaanse dagbladen, nu mogen alleen volkomen onpolitieke geschriftjes nog in het Catalaans verschijnen. Zo nu en dan verschijnt nog een Catalaans boek, maar ze mogen niet aangekondigd worden, en niet geadverteerd, en ze worden in geen enkel blad besproken. Ik ken een van onze beste schrijvers. Van zijn zestig manuscripten zijn er vijftien in druk verschenen!'

'Schakelen de Catalaanse schrijvers dan niet over op Spaans?' 'Dat is het merkwaardigste! Al onze beste schrijvers blijven het Catalaans trouw. Het enige toneel, in Barcelona, dat het aanzien waard is, is het Catalaanse theater. De onderdrukking van het Catalaans is niet slechts een groot onrecht, het is ook een politieke fout! Het drijft àlle intellectuelen van Catalonië in de oppositie!'

Natuurlijk gaat het niet altijd even gemakkelijk. Daar was dat studentje aan de bar in het universiteitsgebouw, die zichtbaar onrustig werd onder mijn vragen: 'Daar praat ik liever niet over, mijnheer! U weet toch, dat er al tientallen studenten van de universiteit zijn uitgesloten of in kampen zitten? Wij zijn', en hij maakt een gebaar met zijn duim, 'een onderdrukt volk. Ik hou me bij mijn studie en laat de politiek zwemmen'.

'Maar jullie discuteren toch wel onder elkaar? Hebben jullie geen disputen?'

'De disputen staan onder leiding van het syndicaat en het syndicaat waakt over de algemene lijn. Daar valt niets interessants te beleven'. En hij maakte dat hij wegkwam.

En dan was er die tevreden runner, die me naar nachtclubs, dancings en nog veel interessanter gelegenheden mee wou lokken: 'Van de nieuwe sluitingstijd trekt hier niemand zich iets aan. Het leven op de Ramblas begint om één uur ('s nachts), en duurt tot de zon opgaat!'

'Werk je alleen 's nachts?'

‘O nee, mijnheer! Overdag ben ik postbode. Maar ik hoef alleen 's morgens de brieven even aan het kantoor te gaan halen. Ik heb een Asturiër die ze ronddraagt’.

‘Hoe zit dat?’

‘Nu, die Asturische boertjes komen toch met honderdduizenden van het land, omdat ze scheel zien van de honger. Zo'n knaap vindt natuurlijk niet dadelijk werk. Dan is hij blij, als hij voor mijn halve loon die brieven mag bezorgen!’

‘Dus ben je wel tevreden?’

‘Waarom zou ik niet, mijnheer? We hebben hier in Spanje alles wat we willen, voetbal, stieregevechten, en ons hoofd van staat is een goede man, erg liefdadig!’

Maar dan ga ik in een restaurant zitten, naast een mij onbekend zakenman, en onmiddellijk is het weer raak.

Ik vertel hem, dat ik in Madrid de Vallei der Gevallenen gezien heb, met het reusachtige mausoleum dat Franco daar voor zijn gevallen aanhangers heeft laten bouwen.

‘En, mijnheer, wat zegt u van zo'n krankzinnige geldverspilling in een zo arm land als Spanje?’

‘Ze zeiden dat het meer dan 2000 miljoen peseta's gekost heeft’.

‘Twee miljoen, twintig miljoen, wie zal het zeggen? Iedere zakenman vraagt precies rekenschap aan zijn manager, maar onze staat is een zaak zonder boekhouding of accountants. Als ik voor een aanbesteding op een ministerie kom, en ik bied aan voor twee miljoen te leveren, zegt de ambtenaar die erover gaat: “Kom, mijnheer, waarom geen vier miljoen?” Die twee miljoen verschil delen we dan samen. Maar natuurlijk moet hij een vriendje van me zijn. Zonder vriendjes op het ministerie krijg je nog geen vergunning een fietsenloods te bouwen...’

‘Dan moeten er veel vriendjes zijn, want er wordt veel gebouwd en veel geïndustrialiseerd!’

‘In Madrid, mijnheer! Als je in of om Madrid vergunning aanvraagt voor een motor van 20 PK, krijg je de vergunning voor een van 50. Maar als je diezelfde motor voor Catalonië aanvraagt komen ze eerst tien keer kijken en staan je ten slotte een motor van 10 PK toe. Dat is dan een in Spanje gemaakte motor, die me driemaal de prijs kost waarvoor ik hem in Frankrijk zou kunnen kopen. Maar dàt mag ik alleen, wan-

neer ik een exportoverschot aan kan wijzen. En dat kan ik weer niet, omdat mijn leverkosten te hoog zijn. Zo draaien we hier eeuwig rond in een vicieuze cirkel...'

Ik heb een eigenaardige ondervinding opgedaan.

Op die grote boekenmarkt in Madrid wilde ik een modern Spaans boek kopen. Een goed boek.

De boekhandelaar kwam aandragen met Pio Baroja, de Unamuno en Ramon del Valle Inclán.

'Maar die zijn toch al jaren dood!'

'U zei, dat u een goed boek wou hebben'.

'Een goed, modern boek. Wat is jullie bestseller van dit jaar?'

'De bestseller is *Een miljoen doden*'.

Maar dat boek is een pil, die je niet onder je arm kunt dragen, en X had me gezegd: 'Het is literair waardeloos, en documentair onbetrouwbaar'.

Ten slotte nam ik een pocket mee van Zunzunnegui, *El Indiano,* een wel aardige satire, maar ook al een jaar of tien geleden geschreven.

In een grote boekhandel van Barcelona gebeurde me hetzelfde: 'Nee, een goed modern boek hebben we niet'.

Ik ging weg met *Ik en mijn ezeltje,* een heel lief, idyllisch boek, maar ook alweer een twintig jaar oud.

Op een terras op de Ramblas komt een student naast me zitten, die me eerst voor een Amerikaan houdt, en zich dan verbaast dat ik een Spaans boek lees.

Ik vertel hem mijn avontuur, en hij vat onmiddellijk vlam: 'Ja, goede literatuur verschijnt bij ons niet meer! Ik had ook graag schrijver willen worden. Ik ben dol op het woord, op alles wat kunst is. Maar ik studeer chemie. Wat heb je aan schrijven, als het toch niet gepubliceerd wordt? Maar ik zeg u, mijnheer, dit alles zal niet zo blijven. Het is tegen de geest van Spanje! Tegen de vrijheidsliefde der Cataloniërs. Er komt een uitbarsting. We verdragen die dictatuur van staat en kerk niet langer. Het wordt nog erger dan de burgeroorlog!'

Dat alles, zo maar openlijk, tegen een vreemde op een terrasje!

'Is er veel opstandigheid onder de studenten?'

'Er zijn veel min of meer communistische clubs. Ik hoor daar niet bij. Ik wil de ene dictatuur niet voor de andere ruilen. We

moeten een revolutie hebben van Latijns karakter. Ik bewonder Castro. Denkt u, dat hij het zal winnen?'

Barcelona is een verrukkelijke stad. In de binnenstad het ene historische monument naast het andere: de kathedraal, het huis waarin Columbus gewoond heeft, de buitenstad in de negentiende eeuw uitgebreid volgens een plan, zo royaal en vooruitziend als niemand in het kleine Nederland ooit aangedurfd heeft.

Tot laat in de nacht zit je onder de prachtige bomen van de grote boulevards je horchata de chulas te drinken. En welk een omgeving! De heuvelrand! De Costa Brava! En boven alles uit, dat door niets overtroffen grillige bergland van de Montserrat!

Het klooster met de zwarte madonna. De ontzaglijke bibliotheek. De zang der knapen, die er de beste muziekschool van Spanje bezoeken, en met hun gregoriaanse salve's de Wiener Sängerknaben naar de kroon steken!

Die avond, na een wonderbaarlijke wandeling van kabelbaan naar kabelbaan door dat grillige bergland van Montserrat, zit ik in het atelier van een oudere schilder. Aan de wand, en niet als in Madrid achter allerlei rommel verborgen, hangt een uitdagend fel schilderij: 'Guardia civil vuurt op de bevolking'. Daarnaast het latere werk: grote, bijna monochrome doeken van het Spaanse bergland. In die steenwoestijn, in dit onmenselijke maanlandschap lagen onze stellingen...

Met mijn gedachten nog bij Montserrat zeg ik: 'Het schijnt me, dat het al te felle antiklerikalisme van veel atheïstische anarchisten mede een der oorzaken van de nederlaag geweest is. Op Tibidabo heb ik het grote bronzen Christusbeeld zien liggen, dat de anarchisten destijds van de boetedoenerskerk naar beneden hebben geworpen. In de Sagrada familia kun je nog zien hoe ze op de boog tussen de torens de marmeren witte duiven met stenen of kogels vernield hebben. Men zegt, dat ze ook geprobeerd hebben de plannen voor die kerk van Gaudi, die wel een fantastische romanticus, maar toch een geniaal architect was, te verbranden. Van de honderden vermoorde geestelijken spreek ik dan nog niet. Zoiets moet een deel van de bevolking wel tot wanhopige weerstand drijven'. De schilder antwoordt: 'Van die zgn. vermoorde geestelijken moet je de honderden aftrekken die in werkelijkheid niet ver-

moord, maar met het geweer in de hand in het gevecht gevallen zijn. In beginsel heb je gelijk. Het waren uitspattingen van kleine groepen in de eerste dagen, en je weet hoe wanhopig de regering van de republiek getracht heeft, en er ook vrij snel in geslaagd is, daar een einde aan te maken.

'En toch kan ik je verzekeren, dat wanneer het weer tot een uitbarsting zou komen, zulke wandaden opnieuw zouden gebeuren. De officiële kerk hier is een mammonchristendom, dat niets meer met de geest van Christus heeft te maken. Gisteren is hier een groot nieuw bankgebouw geopend door de burgemeester en de militaire gouverneur en ingewijd door de bisschop. Het staat in alle kranten. En luister nu eens bij het gewone volk, hoe groot de haat is tegen de banken! De eenzijdige verbondenheid van onze geestelijken met de bezittende klasse, de tactloze gezagsuitoefening en de bureaucratische verstarring plaatsen de clerus buiten het volk. Hij vervreemdt zich van de massa der gelovigen waarvan hij de geestelijke nood niet aanvoelt. In werkelijkheid zijn ook die Spaanse atheïsten religieus. Je kent het verhaal van de atheïst, die een kruis op zijn voetzolen getatoeëerd had, om er steeds weer op te kunnen trappen? Wat een vast geloof moet die man gehad hebben! Hun haat tegen de kerk is haat tegen een kerk die in christendom te kort schiet!'

'Zijn er geen uitzonderingen? Wat zeg je van Opus Dei?'

'Opus Dei staat achter de regering, en is alleen daardoor reeds gecompromitteerd. Nee, als je een uitzondering wilt maken, denk dan aan die monniken van Montserrat in hun bergvesting. Heb je niet gezien, dat alle opschriften in hun klooster nog steeds in het Catalaans zijn? Hun maandblad *Serra d'Or* is het enige tijdschrift dat in het Catalaans blijft verschijnen. Zulke monniken zouden bij een nieuwe uitbarsting een bemiddelingsrol kunnen spelen...'

'Ik geloof niet in die uitbarsting. Het levensniveau stijgt, en er zijn te veel uitwijkmogelijkheden. Voor de massa de sport, voor de intellectuelen de kunst...'

'Je hebt ten dele gelijk. Misschien is dat een der redenen waarom de schilderkunst en de keramiek hier op het ogenblik bloeien, in tegenstelling tot de literatuur...'

'En de architectuur!'

'Façade-architectuur! Als je in die nieuwe arbeidershuizen

binnenkomt zul je vervuilde trappehuizen, afschilferende kalk, verveloze deuren vinden. Je weet hoe de boeren van Asturië en Estremadura en Aragon bij tienduizenden naar de stad komen? Dan krijg je de uitbuiting van de arbeiders door de arbeiders. Door botje bij botje te leggen koopt een familie een flat, verdeelt hem met schotten in kleine appartementen, en verhuurt hem weer aan andere Asturiërs, die met vier of vijf families in zo'n woning voor één gezin trekken!'

'En de sociale zorg', vraag ik, 'de sociale rechtvaardigheid, waarvan Franco zegt, dat ze de kroon is op het werk der regering?'

'Er zijn enkele sociale wetten tot stand gekomen', antwoordt de schilder. 'Ouderdomspensioen bv. voor oude industriearbeiders. Als zo'n man in familieverband leeft, betekent het een steun. Als hij alleen is, kan hij van dat bedrag slechts creperen. Er bestaat een ziekteverzekering. Maar ik verzeker je, dat zelfs arme arbeiders, als ze ziek zijn, naar een particuliere arts gaan, omdat de verzekeringsarts hen als een stuk gereedschap en niet als een mens behandelt!'

'In Portugal', zeg ik, 'zegt het volk: "beter de gevangenis dan het hospitaal". Maar voor de beter gesitueerden bestaan uitstekende klinieken naar Amerikaans voorbeeld, met prima artsen. Dat heb ik ondervonden'.

'En de prijzen voor behandeling zijn zeker ook Amerikaans?'

'Zowat driemaal zo hoog als bij ons in Holland'.

'Bij een volksinkomen dat driemaal zo laag is! Ja, in Portugal is het nog erger dan bij ons. En toch wonen ook hier, in Barcelona, nog meer dan 100.000 gezinnen in krotten en barakken. Als je wilt zien, hoe ze leven, neem dan morgen eens de kabelbaan naar Monjuich, en ga kijken hoe het er daar op de hellingen uitziet!'

Ik beloof hem, dat ik de volgende dag bij Monjuich zal gaan kijken, en hij belooft me in aanraking te brengen met een groep Catalaanse intellectuelen.

'Je kunt dan na afloop de balans opmaken', zegt hij.

Balans

Mijn Spaanse vriend had me gezegd, dat ik eens moest gaan kijken naar de barakkenwijken bij Monjuich. Ik gebruik daarvoor mijn laatste morgen in Barcelona. Het antieke, verwaarloosde kabelbaantje zit vol vrouwen, die beneden in de stad inkopen gedaan hebben, want daarboven zijn geen winkels. Hoe hoger we komen, hoe mooier het uitzicht over de stad, de haven en de zee wordt. Naast het fort is men bezig een enorm kerkhof te bouwen, als een Egyptische dodenstad; de levenden wonen op de helling daarbeneden. Hoewel het dezelfde zelfgebouwde barakken zijn (maar zonder de holen in de leemwand) als in Vallecas bij Madrid, valt het me mee.

Omdat ze in een bos van olijfbomen staan, doet het geheel denken aan onze volkstuintjes. Als het niet regent, en als mijn neus wat meer gewend was aan de geur van faecaliën en open goten, zou ik er best willen wonen. Voor kinderen, die graag in modder wroeten, lijkt het me een heel wat heerlijker paradijs dan een asfaltstraat en een getegelde speelplaats. Natuurlijk moet je niet ziek worden, want het krot met opschrift ‘sanitair centrum’ wekt geen hoge verwachting. We wandelen wel een kwartier lang tussen die krotten, en drinken dan een glas wijn in een even krottige bodega. Ik vraag de waard, wie er nu zoal in deze wijk wonen, en hij zegt: ‘Allemaal vluchtelingen van het land, meest boeren uit Asturië en Estremadura’. ‘Maar waarom vluchten die dan?’

Hij haalt de schouders op: ‘Doodeenvoudig, omdat ze daar verhongeren. Er zijn dorpen, waar meer dan tweederde van de bevolking is weggetrokken’.

‘Maar hoe kan dat nu? Je hoort toch overal van de grote bevloeiingswerken die Franco heeft laten maken!’

‘Van de bevloeiingen’, antwoordt hij, ‘worden alleen de rijke grondbezitters nog beter. En dat zal ook wel zo blijven, zolang de hertog van Alva en andere markiezen hele en halve provincies in eigendom hebben...’ Ik verbaas me, omdat ik

in het boekje van Van Lier zoveel goeds lees over de organisatie van het landbouwkrediet, het landbouwonderwijs, de herbebossing en bevloeiing en de huertas.

Maar deze man komt zelf uit Asturië en moet er toch wel iets van weten. Hij zegt weer: ‘Franco is een goede man, maar hij heeft slechte raadgevers. Hij is het knechtje van de kerk en de banken...’

Ik wandel verder door het labyrint en moet op een bepaald ogenblik de weg vragen. Een arbeider die voor zijn deur staat antwoordt mij in... keurig Frans. Als ik hem vraag, waar hij dat Frans geleerd heeft, antwoordt hij: ‘Over de grens, in het kamp’.

‘Ben je dan in 1938 met de laatste milicias de grens overgetrokken?’ Dat blijkt zo te zijn, en als ik nu zeg, dat ik ook bij de milicias gediend heb, zit ik twee minuten later, met de wijnfles voor me, in zijn huisje aan tafel.

Hij vertelt: ‘Eigenlijk kom ik uit Madrid. Als ik daar gebleven was zou het me erger vergaan zijn. Maar goddank hadden ze me met een speciale opdracht in oktober '37 naar Barcelona gezonden’. Ik houd even mijn adem in. Dan vraag ik: ‘Bij welk bataljon heb je gediend?’ Hij antwoordt: ‘Bataljon Sargento Vazquez!’

‘Hombre!’ roep ik uit, ‘Sargento Vazquez was ook mijn bataljon!’

Nu gaan hem de ogen open. ‘Jij! En je bent Hollander? Ben jij dan... kapitein Pépé?’

‘Ik ben kapitein Pépé!’

‘En ik, dat moet je toch nog weten..., ik ben luitenant Fernandez, van de derde compagnie!’

We omhelzen elkaar en een tijdje lang praten we nu alleen over de mensen die we beiden gekend hebben.

Ineens kijkt hij heel ernstig:

‘Herinner je je Manolo? Ik *moet* met je over Manolo spreken, eer mijn vrouw terugkomt’. Natuurlijk herinner ik me Manolo! Manolo was een jonge toreador uit Zaragoza, in Madrid plotseling door de burgeroorlog overvallen. Hij was een alleraardigste jonge vent, die onze milicianos in die stille ogenblikken het stierenvechten leerde.

Toch waren er velen die het land aan hem hadden. Dat kwam omdat Manolo, daar in de loopgraven van Las Rosas, eigen-

lijk maar één onderwerp van gesprek had: zijn meisje. Altijd kwamen na een paar minuten de verkreukelde foto's van zijn meisje uit zijn borstzak te voorschijn, altijd weer moest iedereen horen, hoe schoon en lief en van alle deugden voorzien zijn meisje was. Het meisje van wie hij nu al in geen weken meer een brief had gekregen, want ze woonde in Barcelona, en de veldpost kwam niet tot onze loopgraaf.

Daar, in de eenzaamheid en kou van onze loopgraaf, nam men hem dat eeuwige gezanik over zijn meisje wat kwalijk, want ook de anderen hadden hun meisjes en vrouwen in de stad, waar ze meestal niet over spraken.

Fernandez zegt: ‘Toen Manolo hoorde dat ik naar Barcelona ging was hij opgetogen. Ik kreeg een dikke brief mee, en ik moest en zou beloven zijn meisje op te zoeken. De reis, over Valencia, was verschrikkelijk moeizaam en duurde haast tien dagen. Maar ook in Barcelona had ik het de eerste twee weken te druk met mijn opdracht om haar op te gaan zoeken.

‘Eindelijk vond ik op een dag toch de weg naar de buitenwijk waar ze woonde. Men zei mij, dat ze op een sigarettenfabriek werkte, en nog niet thuis was. Ik wilde de brief achterlaten en weggaan, maar de familie smeekte mij te blijven.

‘Toen ze eindelijk kwam, en hoorde, dat ik een kameraad van Manolo was, viel ze op de plaats flauw. Toen ze weer bijkwam volgde eerst een huilbui. Maar langzamerhand kwam ze tot zich zelf en kon niet genoeg vragen stellen over Manolo. Ze wilde dat ik zou blijven eten, maar ik begreep wel dat schraalhans keukenmeester was, en nodigde haar uit, liever met mij in de stad te gaan eten. Ik had in die tijd immers een behoorlijk luitenantstraktement en op reis had ik geen kans gehad iets uit te geven. Ik wist in de Barrio China een kroegje waar je zwart kon eten.

‘Van het goede eten en de wijn fleurde ze zichtbaar op, daarna gingen we naar een dancing, en nog een dancing. Telkens weer sprak ze over Manolo. Over wat ze zouden doen na de oorlog. De stad was verduisterd, en ze stond erop, me naar mijn hotel te brengen aan de Diagonaal. Het was een van die luxehotels, die het leger in beslag had genomen.

‘Ze zei: “O, wat een prachthotel... ik heb altijd verlangd zo'n hotel nog eens van binnen te zien”.

‘Ik nodigde haar uit aan de bar, die nog laat open was.

‘Ineens sloeg de klok, en ze schrok ontzettend. “Eén uur! Dan is de laatste metro weg! Hoe kom ik nog naar huis?”

‘Het was duidelijk, dat ze niet meer naar huis kon. Haar wijk was veel te ver weg, en de onverlichte straten waren vol dronken verlofgangers en gespuis. Er zat niets anders op, dan haar mee te nemen naar mijn kamer. Ik wees haar het bed, en ging zelf, zonder mijn kleren uit te trekken, liggen op de divan’.

Hij neemt zenuwachtig een slok uit de porron en vervolgt dan: ‘Ik zwéér je, ik zwéér je, Pépé, dat ik niets van plan was! Ik sliep al toen het luchtbombardement begon. De bommen sloegen overal in, eentje vlak bij ons hotel. Ze was ontzettend bang en riep: “Kom bij me zitten! Hou mijn hand vast!”

‘Buiten huilden de sirenes en het licht van de ontploffingen flitste telkens door een kier in de luiken. Later werd ze rustiger, maar ze wou mijn hand niet loslaten.

‘Je begrijpt wat er gebeurd is. Maar toen ik midden in de nacht nog eens wakker werd, hoorde ik haar fluisteren: “Manolo! ...Manolo!”’

Hij zwijgt even en vervolgt dan: ‘Korte tijd daarna volgde de catastrofe, en over de grens werden we opgevangen door de Franse troepen, die ons naar een concentratiekamp dreven, alsof we misdadigers waren, in plaats van het verslagen leger van een door Frankrijk erkende regering. Het was een verschrikkelijke tijd. De ijzige wind huilde over het strand, onze tenten boden onvoldoende beschutting en we kregen haast geen eten. Maar erger dan dat alles kwelde me telkens weer het gevoel: “Ik heb een kameraad bedrogen!”’

Hij zwijgt even en vervolgt dan: ‘De Fransen gaven ons maar drie mogelijkheden: dienstnemen bij hun Vreemdelingenlegioen, uitgewezen worden naar Duitsland, of terug naar Spanje. In Frankrijk zelf mochten we niet werken. Ten slotte ben ik een Spanjaard. Ik heb me eindelijk vrijwillig aan de grens gemeld, en drie jaar gevangenis uitgezeten. Toen mijn straf voorbij was ben ik in Barcelona blijven hangen, en op een dag ontmoette ik Concha. Ze vertelde me, bericht gekregen te hebben, dat Manolo aan het front van Madrid was gesneuveld. Kort daarna zijn we getrouwd...’ We drinken beiden zwijgend uit de porron, en Fernandez praat verder. ‘We zijn heel gelukkig geworden... heel gelukkig. En toch weet ik dat Concha er nog steeds over tobt. Ze beschouwde zichzelf eigenlijk al

als getrouwd. Ze is een goed katholiek. Ze kan het niet helemaal verwerken dat wij hem, terwijl hij nog leefde, hebben bedrogen...'

Ik vraag Fernandez: 'Weet je hóe en wannéér Manolo is gesneuveld?'

'Nee', zegt hij. 'Ik heb nooit meer iemand van het bataljon gesproken. Voor zover ze niet gefusilleerd zijn, kregen ze heel lange straffen. Ik weet alleen dat hij is gevallen'.

'Dan zal ik het je zeggen. Vier dagen nadat jij vertrokken bent kwam het bevel voor die aanval op Las Rosas. Feliz, herinner je je Feliz nog? Feliz probeerde met een benzinefles een tank tegen te houden en is platgewalst. Bodega hebben ze de benen onder het lijf weggeschoten. Ik zag Manolo voor zijn compagnie uit lopen, ze hadden hem in jouw plaats luitenant gemaakt, en je weet wel, de jongens marcheerden alleen als de luitenant voor hen uit liep. Zijn compagnie was links van de mijne, hij werd door een kogel midden in de borst getroffen en is bijna onmiddellijk gestorven...'

Fernandez haalt diep adem.

'Weet je nog wanneer dat was? Herinner je je nog de datum?'

'Hoe zou ik de dag kunnen vergeten waarop Felipe Barsano me op zijn schouders uit het gevecht droeg! Het was de 6de september'.

'6 september', denkt hij hardop. '12 september ben ik in Barcelona aangekomen. Het is niet voor het eind van de maand geweest, dat ik Concha opzocht... Toen was hij dus al een paar weken dood...'

Ineens slaat Fernandez met zijn vuist op tafel: 'Grote God', zegt hij. 'Grote God! Dan is ons huwelijk dus toch niet ingeluid met een echtbreuk! Wat zal Concha blij zijn! Wat zal Concha blij zijn!'

Even later komt zijn vrouw binnen en zet zich onmiddellijk aan het werk, want ze moet als naaister de kost mee verdienen. Hij zelf werkt als monteur op een fabriek.

We spreken over zijn gezin, de oudste zoon werkt in Duitsland, maar er is nog een heel stel jongere kinderen.

Ik kijk in het propere huisje rond, en het keurige tuintje daarvoor en zeg:

'Je woont hier anders wat best! Maar hoe is het met water om dat alles te begieten en voor de was en de kinderen?'

‘Het water moeten we in kruiken beneden van de bron halen. Wat de kinderen aangaat wachten we maar op regen, dan krijgen ze een douche!’

‘En de WC?’

‘De grond is te hard om er latrines in te hakken. We doen het in de hoek van de tuin en dan gooi ik het des avonds met een schop over de muur...’

Nu hij me de weg wijst heb ik vrij gauw de uitgang van de wijk gevonden. Hier hadden ze de hellepoort van Rodin moeten zetten, denk ik, ter waarschuwing van de voorbijgangers aan de andere kant, want aan die andere kant is de hemel. Een mooier park dan dat om het nationaal paleis en het stadion is nauwelijks denkbaar, en de jaarmarkt en vooral ook het ‘Spaanse dorp’ horen terecht tot de grootste toeristen-attracties. En toch zit ook in deze paradijsappel een wormpje. Ergens in die tuinen, tussen de sportvelden der jeugdbeweging en het plein der kunsten, staat het ‘Belgisch paleis’. Het is waarschijnlijk overgebleven van een vroegere tentoonstelling en heeft een aardig renaissancegeveltje met een grote betonnen tentoonstellingshal daarachter. Ik verwonder me, dat op het balkon van dat paleis wasgoed hangt te drogen. Als ik er dichter bij kom verwonder ik me nog meer over de armoefiguren, die er in- en uitgaan. Het blijkt dat in die tentoonstellingschal de ergste armoe tentoongesteld wordt. Het is een asiel voor mensen die, wanneer sommige achterbuurten voor nieuwe huizenbouw plaats moeten maken, uit hun krotten verdreven worden. Het stinkt naar de dierentuin, en als ik mijn camera pak komt haastig iemand aanlopen: ‘Hier moogt u enkel met speciale toestemming van de politie fotograferen...’ Ik ben maar niet naar de politie gegaan om die aan te vragen!

's Avonds zit ik met mijn Spaanse intellectuele vrienden in een openlucht-restaurant bij de Ramblas. We hebben het over de censuur, die drievoudig is: politieke censuur, morele censuur en religieuze censuur. Elke lijn ontbreekt, en iedere censor doet maar zo'n beetje op zijn eigen houtje. Soms passeert ineens een werk de censuur, waarvan je nooit gedacht had, dat het gedrukt kon worden. Dat is, als het regime het plotseling nodig vindt zijn liberaliteit te bewijzen. Maar iedereen mag bezwaren tegen de censor indienen, en wanneer een hogere

instantie die gerechtvaardigd acht, wordt het reeds verschenen boek weer vernietigd, en de censor ontslagen. Ook hier is het weer juist die willekeur, die preventief werkt, omdat de uitgevers zelf censuur uit gaan oefenen. Midden in ons gesprek komt de kelner. De Spanjaard is gewend lekker te eten als hij het geld ervoor heeft, en dit dinertje is bijzonder lekker. Ze weten daar in Spanje nog hoe heerlijk mosselen en slakken smaken, en dat er tientallen soorten kreeften en krabben en vissen zijn die beter smaken dan de eeuwige biefstuk of kip met patattes, die in de Hollandse eetgelegenheden onze heerlijke vis volkomen hebben verdrongen. En wat voor verrukkelijke wijn wordt daarbij gedronken! Al gauw staat mijn hoofd niet meer naar politieke of sociale gesprekken, en ook mijn Spaanse vrienden tonen, dat ze van de diepste ernst makkelijk op de vrolijkste luim kunnen omschakelen.

We zijn vroeg, dat wil zeggen om tien uur aan tafel gegaan, en om twaalf uur vragen ze: ‘We wilden eigenlijk nog naar het examen voor de toneelschool. Bent u daar te moe voor?’ Ik ben te moe, maar het is de laatste avond en dus ga ik mee naar het examen, dat 's nachts tussen één en drie uur plaatsvindt. Hoewel ik soms moeite heb mijn ogen open te houden, heb ik er geen spijt van, want wat daar door die jonge acteurs vol overtuiging gespeeld wordt is heel mooi, en heel eenvoudig. Maar dan is het examen uit, en ik word ineens omringd door de misschien dertig high-brows die het bijgewoond hebben. Mijn vriend, de schilder, stelt me voor: ‘Dit is een Hollandse dichter, die niet slechts schrijft, maar die met de wapens in de hand aan onze zijde meegevochten heeft in de burgeroorlog!’ Ik denk, dat ik door de grond zak. Is hij gek, of is hij dronken? Zoiets durf ik zelfs in Duitsland of in Nederland tegenwoordig nog nauwelijks zeggen, uit angst dat ze me voor een communist zullen houden!

Maar iedereen komt ineens met uitgestoken handen op me af of omhelst me, en elegante dames kussen me, en jongelui schijnen zich te willen verontschuldigen: ‘Ik was toen pas twee jaar, ik kon onmogelijk al mee doen’. En een jonge acteur zegt: ‘Ik was toen pas veertien en wou absoluut naar het front. Mijn ouders lieten me niet gaan. Ik heb er nog altijd spijt van!’

Ik ben blij als ik in mijn hotel ben, en nog blijer als ik de vol-

gende morgen zonder van mijn bed gelicht te zijn in de Parijs-expres zit. We rijden langs de prachtige Costa Brava. De trein zit vol Hollanders, die allen verrukt zijn over hun verblijf in Spanje. Ik hoor iemand zeggen: 'Het is me echt meegevallen. Franco heeft toch wel gelijk, dat zijn land in het buitenland wordt belasterd'.

Om onbegrijpelijke redenen wordt de expres kort voor de grens een boemel, zodat we over die 160 km 5 uur doen, en om nog onbegrijpelijker redenen moeten we dan in het Franse grensstation nog eens een uur wachten eer de klaarstaande expres naar Parijs vertrekt. In theorie is dat voor de grenscontrole, maar ik heb niet de minste last met mijn paspoort. Als we eindelijk door Frankrijk rijden, begin ik in gedachten de balans op te maken. Voordat ik hier een paar slotconclusies neerschrijf, duik ik eerst nog even in het verleden.

Kort nadat de Spaanse regering eind 1937 het besluit genomen had alle buitenlandse vrijwilligers terug te sturen, zond ze mij, op verzoek van het Scandinavische Hulp Comité voor Spanje naar Noorwegen, Zweden en Denemarken, waar ik de propaganda voor de republiek zo goed mogelijk voortzette. Slechts in Nederland werd het spreken mij verboden.

In december 1938 moesten ook de overige vrijwilligers Spanje verlaten. Tot hen behoorden 118 Nederlanders, die onder hun kapitein 'Hollander Piet' dapper in de elfde brigade hadden gestreden. Daar ik zelf bij een Spaanse eenheid diende en aan een ander front streed, heb ik met hen slechts zelden contact gehad, maar zij stonden bij de Internationale Brigade zeer goed aangeschreven.

Wij allen verloren bij onze terugkeer in Nederland onze nationaliteit. Ik zelf ben eerst na de oorlog, vanwege mijn deelname aan het verzet, weer Nederlander geworden. Beter ging het de weinige Nederlanders die aan de kant van Franco hebben gevochten. Daar Franco destijds door Nederland nog als een muiter en niet als een staatshoofd beschouwd werd, waren deze vrijwilligers niet in dienst van een door ons de jure erkende staat, en hebben zij hun Nederlanderschap niet verloren. Het is dezelfde soort van begripsverwarring die ook thans nog telkens plaatsvindt, wanneer men hen die de wettige regering te hulp snelden, beschouwt als 'de roden', en de muiters van destijds als 'de nationalen'.

Destijds had ik bijna twee jaar in Spanje geleefd en aan het front gestaan - ditmaal had ik nauwelijks twee maanden doorgebracht in Spanje. Waren zij voldoende om een juist oordeel te vellen? Misschien heb ik te veel slechts met mensen van één kant gesproken, en te weinig met officiële instanties. Ik had verder in Spanje door willen dringen, en meer plaatsen bezoeken. Over het leven op het platteland heb ik ten slotte enkel tweedehands informatie.

Ik kan slechts dit zeggen. Wie meent dat er toch wel meer positiefs over Spanje valt te schrijven, leze het uitstekende boek van A. van Lier, waarin hij een schat van gegevens zal vinden over het positieve werk van het regime. Wie meent dat ik niet diep genoeg ben doorgedrongen, en dat er nog veel erger dingen vallen te vermelden, leze het even uitstekende boek van Richard Wright: *Heidens Spanje*. Wie een duidelijker begrip wil hebben van wat er aan de burgeroorlog voorafging leze het onvolprezen boek van Gerald Brenan: *Het Spaanse labyrint*.

Ik zelf heb vrijwel uitsluitend opgeschreven wat ik zelf gezien en gehoord heb.

Het is niet uitgesloten, dat Spanje zeer binnenkort een der zuilen voor de verdediging der ‘vrije wereld’ zal worden.

In dat geval hebben wij er recht op, te weten, hoe stevig die zuil is. Is zij van graniet en marmer, of is zij misschien gevormd uit die sedimentaire gesteenten die zoveel in Spanje voorkomen en die niets anders zijn dan aaneengekoekte massa's schelpen, grind en leem, zodat ze bij de eerste grote stortvloed als modder uiteen kunnen vloeien?